

Helsingin hengestä toiseen kylmään sotaan?
Näkemykset liennytyksestä Suomessa 1975–1980

Pro gradu-tutkielma
Tapani Tamminen
Yleinen historia
Humanistinen tiedekunta
Helsingin yliopisto
Tammikuu 2019

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Humanistinen tiedekunta		Laitos – Institution – Department	
Tekijä – Författare – Author Tapani Tamminen			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Helsingin hengestä toiseen kylmään sotaan? Näkemykset liennytyksestä Suomessa 1975–1980			
Oppiaine – Läroämne – Subject Yleinen historia			
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu-tutkielma	Aika – Datum – Month and year Tammikuu 2019	Sivumäärä– Sidoantal – Number of pages 111	
Tiivistelmä – Referat – Abstract <p>Tässä pro gradu -työssäni tutkin ulkopoliittisesti keskeisten suomalaisten poliitikkojen näkemyksiä liennytyksestä sekä liennytyksen kehittymistä supervaltojen ja Euroopan näkökulmasta. Tutkimuskysymykseni ovat, miten eri toimijat käyttivät termiä liennytys ja mitä he varsinaisesti tarkoittivat puhuessaan siitä. Miten ja miksi käsitykset liennytyksestä erosivat toisistaan ja miten ne muuttuivat tutkimusajanjaksona? Tutkimukseni aikarajauksen aloituspisteenä on Helsingin vuoden 1975 ETY-konferenssi ja päätöspisteenä Afganistanin miehitys vuodenvaihteessa 1979–1980. Näkökulmani on sekä aatehistoriallinen että käsitehistoriallinen, sillä poliittisten tapahtumien sijasta keskityn ensisijaisesti itse termin käyttöön, esiintymiseen ja merkitykseen kussakin kontekstissa ja osana toimijoiden omaa ajatusmaailmaa. Tutkimukseni keskeisimmän lähdemateriaalin muodostaa Suomen ulkoasiainministeriön arkistossa sijaitseva ministeriön poliittisen osaston muistiosarja. Tämän lisäksi olen hyödyntänyt Urho Kekkosen arkiston eri aineistoja, Urho Kekkosen julkaistuja puheita ja kirjoituksia sekä Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja-julkaisuja. Tulkintoja muodostaessani olen käyttänyt vertailupohjana liennytystä koskevaa aikakauden kirjallisuutta, sekä yhdysvaltalaisia ja saksalaisia lähteitä.</p> <p>Suomalaisille liennytys merkitsi ETYK:in kautta siirtymää pois kylmästä sodasta ja olosuhteiden normalisoitumista Euroopassa, mutta vastakkainasettelun tunnustettiin jatkuvan. Vaikka liennytystä tulkittiin myös supervaltojen suhteiden näkökulmasta, liennytyksen tärkein ulottuvuus suomalaisille oli sen eurooppalaisessa ulottuvuudessa. Siinä missä länsimaisessa liennytyksessä ihmisyksilö oli keskiössä, suomalaisille liennytys oli ensisijaisesti valtioiden välinen ilmiö, koska pohjimmiltaan liennytys merkitsi parempaa turvallisuustilannetta ja vapaampaa ulkopoliittista liikkumatilaa YYA-sopimuksen kautta Neuvostoliittoon sidoksissa olleelle Suomelle. Olosuhteen ohella liennytyksen nähtiin merkitsevän kylmästä sodasta poikkeavaa kanssakäymisen muotoa, jolla itä ja länsi olivat järjestäneet suhteensa. Sotilaallisen liennytyksen edetessä hitaasti suomalaiset alkoivat erityisesti vuodesta 1977 lähtien kiinnittää yhä enemmän huomiota myös aseidenriisuntaan osana liennytysprosessia. Perinteisesti epäonnistuneeksi tuomittu Belgradin kokous oli kuitenkin loppujen lopuksi suomalaisille helpotus, sillä pohjimmiltaan se turvasi liennytyksen jatkuvuuden, eikä presidentti Kekkosen ulkopoliittista perintöä, ETYK:iä, olisi voinut tuomiota epäonnistuneeksi.</p> <p>Liennytyksen ollessa vahvimmillaan suomalaiset esittivät näkemyksiä liennytyksen ulottamisesta Euroopan ulkopuolelle ja globaalin pohjoisen ja etelän välisiin suhteisiin. Liennytys haluttiin nähdä yleismaailmallisena. Kuitenkin mitä kireämmiksi idän ja lännen väliset suhteet kehittyivät 1970-luvun lopulla, sitä ponnekkammin suomalaiset puhuivat liennytyksestä ainoana vaihtoehtona tai mahdollisuutena. Liennytyksestä tuli siten itsetarkoitus, koska käytännössä toisena vaihtoehtona ollut paluu kylmään sotaan olisi tarkoittanut suomalaisille ulkopoliittisen liikkumatilan kaventumista. Suomalais-länsisaksalaisten suhteiden tiivistyessä myös länsisaksalaiset ajatukset liennytyksestä levisivät suomalaisten käyttöön, jopa Kekkoselle asti. Liennytyksen merkitys eurooppalaisena ilmiönä ja Suomen asemalla tärkeänä olosuhteena korostuu erityisesti siinä, että vuoden 1980 alussa Eurooppa haluttiin eristää ulkopuolisilta epävakautta aiheuttavilta tekijöiltä.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords aseidenriisunta, détente, ETYK, kansainvälinen politiikka, kylmä sota, liennytys, Länsi-Saksa, Neuvostoliitto, SALT, Suomi, turvallisuuspolitiikka, ulkoministeriö, ulkopoliitiikka, Urho Kekkonen, Yhdysvallat			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Kaisa-kirjasto (E-Thesis)			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

Sisällysluettelo

1. Johdanto	1
1.1. Epämääräinen liennytys – tutkimusaihe ja kysymyksenasettelu	1
1.2. Tutkimuksen lähteet, kirjallisuus ja aikaisempi tutkimus	3
1.3. Détente, liennytys ja kylmä sota – keskeiset käsitteet ja lähestymistapa aiheeseen	6
1.4. Ulkoasiainministeriö ja tasavallan presidentti – tutkimuksen keskeiset toimijat	11
2. Helsingin hengessä 1975–1976.....	14
2.1. Kylmän sodan kuolema? Liennytys uutena aikakautena	14
2.2. Liennytyksen inhimillinen ulottuvuus	22
2.3. ETYK, eurooppalainen liennytys ja Suomen mahdollisuudet	27
2.3. Presidentti Fordin vaikea perintö – liennytys supervaltojen välillä	35
3. Liennytyksen uudet tuulet vuodesta 1977 Belgradin kokouksen päätökseen 1978	43
3.1. Presidentti Carter, supervaltojen liennytys ja aseidenriisunta	43
3.2. ”Liennytys on Suomelle ainoa mahdollisuus” – liennytys Euroopassa ja maailmalla	51
3.3. Belgradin seurantakokous 1977–1978	60
4. Kohti toista kylmää sotaa? Liennytys Belgradin kokouksen jälkeen 1978–1980.....	68
4.1. Supervaltojen liennytys vaikeuksissa	68
4.2. SALT II ja risteilyohjukset – sotilaallisen liennytyksen kasvava merkitys	76
4.3. Jatkuva eurooppalainen liennytys	82
4.4. Naton kaksoispäätös ja Afganistanin miehitys – liennytyksen romahdus?	90
5. Johtopäätökset	99
Lähteet ja tutkimuskirjallisuus.....	103

1. Johdanto

1.1. Epämääräinen liennytys – tutkimusaihe ja kysymyksenasettelu

Kylmä sota nähdään useimmissa yhteyksissä Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton johtamien liittoumien välisenä sotilaallis-poliittisena kamppailuna maailman herruudesta toisen maailmansodan lopusta aina Berliinin muurin romahtamiseen 1989 saakka. Kriisien ja vastakkainasettelun ohella ajanjaksoon mahtui kuitenkin myös kausia, jolloin blokkien välinen konfrontaatio antoi sijaa rauhanomaisemmalle yhteistyölle. 1970-luvun puoliväliin mennessä alkoi näyttää siltä, että kylmä sota oli juurtunut kansainväliseen järjestelmään, joskin aikaisempaa matalammalla jännitteiden tasolla.¹ Laaja-alaiseen käyttöön nousi termi *détente*, liennytys. Sitä käyttivät tutkijoiden lisäksi poliitikot ja toimittajat erilaisilla tavoilla, konnotaatioilla, tarkoituksilla ja erilaisissa konteksteissa, mikä on luonut käsitteellistä sekavuutta.² Liennytys tarkoittaa yhden tulkinnan mukaan lännen liberaalien kapitalistivaltioiden ja kommunististen Varsovan liiton maiden antagonistista yhteistyötä.³ Odd Arne Westadin mukaan jotkut uskoivat, että liennytys auttaisi ajan myötä päättämään konfliktin. Jopa kylmän sodan pysyvyyteen uskoneet väittivät konfliktin muuttuneen.⁴

Uusi, dynaaminen ja vaikeasti ennakoitava tilanne oli Suomelle haaste: liennytys oli suurvaltojen välistä peliä, josta Suomi oli pitkään halunnut pysyä erossa.⁵ Tästä huolimatta Helsingissä järjestettiin vuonna 1975 Euroopan turvallisuus ja yhteistyökonferenssi (ETYK), joka merkitsi sodanjälkeisen aikakauden päätöstä maanosassa.⁶ Aikaisemmassa tutkimuksessa konferenssia on yleisesti pidetty presidentti Urho Kekkosen ulkopoliittisen toiminnan huipentumana ja se on usein esitetty liennytyksen symbolina. 1970-luvun jälkipuoliskon on sen sijaan katsottu edustavan aikaa, jolloin liennytys mureni.⁷ Viimeistään niin kutsuttu Naton kaksoispäätös⁸ ja Neuvostoliiton Afganistanin miehitys tulehduttivat idän ja lännen välit vuonna 1979, mikä on useissa tutkimuksissa nähty niin kutsutun ”toisen kylmän sodan” alkamispisteenä.⁹ Viimeaikainen tutkimus on kuitenkin avannut uusia näkökulmia kylmän sotaan. Sen sijaan, että Helsingin huippukokous tulisi nähdä

¹ Westad 2017, 475.

² White 1992, 16, 17, 19.

³ Bange & Villaume 2017, 1.

⁴ Westad 2017, 475.

⁵ Iloniemi 2007, 6.

⁶ Hanhimäki 2010, 198–199.

⁷ Reimaa 2008, 156; Varsori 2009, 13.

⁸ Naton kaksoispäätöksellä tarkoitetaan liittouman 12.12.1979 tekemää kaksiosaista päätöstä sijoittaa yhdysvaltalaisia Pershing II-ohjuksia Eurooppaan, samalla kun se tarjosi mahdollisuutta Neuvostoliitolle neuvotella liittouman ydinaseistuksesta, jos Neuvostoliitto vastavuoroisesti vähentäisi omaa ydinaseistustaan Euroopassa. Spohr Readman 2011, 39.

⁹ Bange & Villaume 2017, 3.

liennytyksen huipentumana, se avasi historioitsija Gottfried Niedhartin mukaan uusia väyliä kylmän sodan jälkeisille itä–länsi-suhteille. Pohjimmiltaan liennytyks jatkui.¹⁰

Tässä pro gradu -työssäni tutkin ulkopoliittisesti keskeisten suomalaisten poliitikkojen näkemyksiä liennytyksestä sekä liennytyksen kehittymistä supervaltojen ja Euroopan näkökulmasta. Tutkimuskysymykseni ovat, miten eri toimijat käyttivät termiä liennytyks ja mitä he varsinaisesti tarkoittivat puhuessaan siitä? Miten ja miksi käsitykset liennytyksestä erosivat toisistaan ja miten ne muuttuivat tutkimusajanjaksona? Tutkimukseni aikarajauksen aloituspisteenä on Helsingin vuoden 1975 ETY-konferenssi ja päätöspisteenä Afganistanin miehitys vuodenvaihteessa 1979–1980. Näkökulmani on sekä aatehistoriallinen että käsittehistoriallinen, sillä poliittisten tapahtumien sijasta keskityn ensisijaisesti itse termin käyttöön, esiintymiseen ja merkitykseen kussakin kontekstissa ja osana toimijoiden omaa ajatusmaailmaa.

Aiheen tutkiminen on perustelua monestakin syystä. Poliitikantutkija Ole Wæver katsoo liennytyksen merkityksen ja sen historian olevan poliittisesti relevanttia, koska keskustelut siitä vaikuttavat historian tulkintoihin, jotka vuorostaan vaikuttavat siihen, mitkä asiat länsimaaisessa politiikassa katsotaan ansioksi ja epäonnistumisiksi. Tämä taas vaikuttaa siihen, miten tämän päivän ongelmia lähestytään. Lisäksi liennytyksen merkityksestä mahdollisena strategiana uusissa konflikteissa on paljon ristiriitaisia käsityksiä. Kylmä sota on edelleen hallitseva viitekehys kaikille strategisille keskusteluille lännessä ja sen historia ja opetukset vaikuttavat siihen, miten tämän päivän konflikteja lähestytään.¹¹ Venäjän maaliskuussa 2014 suorittama Krimin miehitys, Ukrainan ja Syyrian sota sekä venäläisten diplomaattien karkottamiset eri länsimaista maaliskuussa 2018 ovatkin nostattaneet keskusteluun mahdollisuuden uudesta kylmästä sodasta.¹² Kesällä 2018 puhuttiin vuorostaan mahdollisesta liennytyksestä, kun Yhdysvaltain presidentti Donald Trump ja Venäjän presidentti Vladimir Putin tapaisivat Helsingissä. Aihe on siis erityisen ajankohtainen.

Ajankohtaisuudesta huolimatta aihepiirin historiallinen tutkimus on jäänyt vajavaiseksi. Vaikka liennytyksestä on kirjoitettu runsaasti jo 1970–1980-luvuilla, suurin osa tästä kirjallisuudesta kuuluu politiikan tutkimukseen alaan ja se perustuu yhteiskuntatieteiden metodeihin ja teorioihin. Aiheen historialliselle tutkimukselle on tarvetta, koska käsitteen merkityksestä ei vallitse yksimielisyyttä. Historioitsija Jussi Hanhimäen mukaan liennytyks on tutkijoiden yrityksistä huolimatta edelleen heikosti määritelty ja hämärä vaihe pidemmässä kylmän sodan historiassa. Se oli monimutkainen ilmiö, josta helpot selitykset antavat väärän käsityksen. Länsi-Saksan (Saksan liittotasavalta, SLT) roolista ETYK-prosessissa kirjoittaneen Petri Hakkaraisen mukaan tutkimuksen

¹⁰ Niedhart 2017, 23.

¹¹ Wæver 2003, 87, 103.

¹² Ks. esim. Legvold 2016.

täytyisi päästä eroon tavasta, jossa kylmän sodan loppu vaikuttaa käsityksiin aikaisemmista vuosikymmenistä. Tutkija Richard Shortenin mukaan tämän hetken kaksi prioriteettia kylmän sodan historian tutkimuksessa ovat ideoiden selittävä rooli ja reflektointi metahistoriallisella tasolla – esimerkiksi miten erilaisten ideoiden rooli on vaikuttanut siihen, miten kylmä sota on ymmärretty. Käsitehistorian soveltaminen kuuluu kylmän sodan tutkimuksen uusimpiin suuntauksiin.¹³

Professori Osmo Apusen mukaan liennytys on pintapuolisesti yleistajuinen termi. Yleistajuiset selitykset ovat yleensä riittäviä käytännön tarkoituksiin, mutta niiden selittävä arvo on yleensä heikko. Siksi on välttämätöntä eritellä hienostuneempia selitysmalleja, jotta voidaan ymmärtää mitä todella tarkoitetaan, kun joku käyttää termiä liennytys. Suurlähettiläs, VTT Markku Reimaa kertoo teoksessaan *Kekkosen katiska*, että Suomessa liennytyksen täsmällisestä määrittelemisestä luovuttiin ETY-neuvotteluvaiheen aikana. Joustavuus ja tulkintojen erilaisuus nähtiin hyödyllisempänä, kuin pyrkiminen yhdenmukaiseen käsitteeseen.¹⁴ Suomalaisten liennytyskäsitystä koskevalle tutkimukselle näyttää siten korostetusti olevan tarvetta ja lähtökohdat aiheen historialliselle tutkimukselle ovat hyvät, koska aineistoa 1970–1980-luvuilta on saatavilla runsaasti.

1.2. Tutkimuksen lähteet, kirjallisuus ja aikaisempi tutkimus

Tutkimukseni aineisto koostuu alkuperäisistä asiakirjalähteistä, poliitikkojen puheista, muistelmista sekä artikkeli- ja lehdistölähteistä. Arkistolähteistäni merkittävin on Suomen ulkoasiainministeriön arkistossa (UMA) sijaitsevat ministeriön poliittisen osaston muistiot. Koska osaston rooli oli keskeinen, on luontevaa, että sen arkistoaineistot muodostavat työni keskeisimmän lähderyhmän. Aineisto koostuu vierailuraporteista, keskustelumuistioista, tiedonannoista sekä erillisen tutkimusjaoston kirjoittamista taustamuistioista. Muistiota ovat laatineet alemman tason virkamiehet, osastopäälliköt ja valtiosihteerit. Tärkeät muistiot jaettiin ulkoasianministerille ja jopa tasavallan presidentille. Tätä tutkimusta varten kävin läpi poliittisen osaston aineistot kesästä 1975 alkaen alkuvuoteen 1980. Läpikäytyjä koteleita kertyi 41 kappaletta, jotka pitivät sisällään tuhansia sivuja asiakirjoja. Kontekstin luonnissa ja vertailukohtana suomalaisten liennytystulkinnolle olen käyttänyt vähäisemmässä määrin myös Suomen Bonnin suurlähetystön raportteja, jotka avaavat eurooppalaisen näkökulman liennytykseen. Lähetystössä seurattiin aktiivisesti Länsi-Saksan ulkopolitiikkaa ja maan mediaa, minkä lisäksi raportteihin on kirjattu keskusteluja lähetystön virkamiesten ja näiden saksalaisten kollegojen välillä.

¹³ Hanhimäki 2008, 504, 510; Hakkarainen 2012, 256; Shorten 2018, 1–3, 9.

¹⁴ Apunen 1981, 2–3; Reimaa 2008, 57–58.

Ulkoministeriön arkiston aineistojen ohella olen käyttänyt Urho Kekkosen-arkiston eri aineistoja, joista erityisesti valtiovierailuja ja keskusteluja koskeva aineisto taustamuistioineen osoittautui arvokkaaksi. Lisäksi hyödylliseksi osoittautui Kansalliskirjaston digitaalisten lähteiden palvelussa oleva Urho Kekkosen julkaistu tuotanto (UKJT), joka sisältää kirjallisen tuotannon ohella myös presidentin pitämiä puhteita ja tiedotusvälineille antamia haastatteluja. Arkistolähteiden ohella olen hyödyntänyt ulkoministeriön julkaisema *Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja* (ULA) lähdekokoelmaa. Tässä tutkimuksessa olen keskittynyt kuhunkin julkaisuun koottuihin puheisiin ja virallisiin lausuntoihin. Lisäksi olen hyödyntänyt myös eri poliitikkojen ja virkamiesten *Ulkopolitiikka*-lehteen kirjoittamia artikkeleja. Koska liennytys oli kansainvälinen ilmiö ja détente ympäri maailmaa käytössä ollut termi, suomalaisten antamat merkitykset valottuvat paremmin vertaamalla niitä kansainväliseen viitekehykseen. Siksi suomalaisen lähdeaineiston ohella olen käyttänyt Länsi-Saksan ulkoasianhallinnon asiakirjoista koottua lähdekokoelmaa *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland* (AAPD) sekä yhdysvaltalaisista *Foreign Relations of the United States*-sarjaa (FRUS).

Olen myös tätä tutkimusta varten haastatellut kahta ulkoasiainministeriössä hyvin erilaista uraa tehnyttä henkilöä. Ministeri Jaakko Iloniemi toimi keskeisesti mukana Suomen ETYK-prosessissa ja hän esiintyy lähteissänikin huomattavan paljon, joten häntä haastatteleamalla sain arvokasta muistitietoa asiakirjalähteiden tueksi. Suurlähettiläänä toiminut Mikko Pyhälä tuli puolestaan ulkoministeriön palvelukseen vuonna 1972, oli mukana Helsingin huippukokouksen taustajoukoissa, työskenteli Suomen Tšekkoslovakian suurlähetystössä 1974–1976, mutta teki varsinaisen uran Euroopan ulkopuolella. Muistelmakirjallisuutta 1970-luvulla politiikassa toimineilta on runsaasti, mutta ne keskittyvät pääasiassa sisäpolitiikan kuvioihin ja ulkopoliitiikan osalta ensisijaisesti suhteisiin Neuvostoliittoon. Jos liennytys ylipäänsä mainitaan, ei sen käyttöä tai merkitystä juuri avata. Kekkosen historia- ja politiikkakäsityksistä väitelleen Timo Tuikan mukaan Kekkosen aikalaisten muistelmissa esiintyy usein jälkiviisautta ja oman arvon kohottamista.¹⁵ Tämän takia muistelmakirjallisuus palveli itseäni lähinnä kontekstin luonnissa ja henkilösuhteiden hahmottamisessa.

Lähdemateriaalin tukena olen käyttänyt liennytystä koskevaa politiikan ja kansainvälisten suhteiden kirjallisuutta, jota on saatavilla runsaasti. Lähdepohjaltaan ne perustuvat julkisesti saatavilla olleisiin lausuntoihin, tiedonantoihin, poliitikkojen puheisiin tai ajankohtaisten tapahtumien analysointiin politiikan tutkimuksen menetelmiä käyttäen. Keskeisimpiä teoksia tämän työn kannalta ovat Ruotsin maanpuolustuskorkeakoulussa työskennelleen Nils Andrén ja Ruotsin ulkopoliittisessa instituutissa työskennelleen Karl E. Birnbaumin toimittama *Beyond Détente: Prospects*

¹⁵ Tuikka 2007, 27.

for East–West co-operation and Security in Europe (1976), Rüdiger Jütten toimittama *Détente and Peace in Europe* (1977) sekä alankomaalaisen kansainvälisen oikeuden professori F.A.M. Alting von Geusaun toimittama *Uncertain détente* (1979).

Kiinnostus liennytystä kohtaan syttyi uudestaan vuosituhanen vaihteessa, kun vuoden 2001 syyskuun 11. päivän terrori-iskujen jälkeen alettiin käydä keskustelua globaalin järjestyksen hallinnasta. Tällöin historioitsijoidenkin huomio kiinnittyi aikaisempiin yrityksiin, jolloin kamppailtiin yhtä suurien kansainväliseen järjestelmään liittyvien haasteiden kanssa.¹⁶ Oliver Bangen ja Poul Villaumen mukaan liennytys-termistä on kuitenkin tullut eräänlainen kirosana anglo-amerikkalaisessa kylmää sotaa koskevassa historian tutkimuksessa ja useimmissa julkaisuissa se sivuutetaan muutamalla virkkeellä tai jätetään kokonaan huomioimatta. Jos liennytys mainitaan, se yleensä liitetään oletukseen, että liennytys loppui ja ”toinen kylmä sota” alkoi 1970–1980-lukujen vaihteessa.¹⁷ Yksinomaan liennytystä koskevaa historian tutkimusta on paljon niukemmin saatavilla verrattuna kylmää sotaa koskevaan tutkimukseen yleensä, mutta laatu korvaa määrän. Viimeaikainen tutkimus on avannut kokonaan uusia näkökulmia aihepiiriin tutkimukselle. Bangen ja Villaumen toimittama *The Long Détente: Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s-1980s* (2017) edustaa tutkimuksen tuoreinta ja terävintä kärkeä. Teos koostuu eri tutkijoiden kirjoittamista artikkeleista, joiden avulla pyritään luomaan kokonaiskuva ja argumentoimaan nk. pitkän liennytyksen puolesta. Kirja ottaa tietoisesti Eurooppa-keskeisemmän näkökulman ja liennytystä käsitellään eurooppalaisessa kontekstissa eri maiden näkökulmista. Erityisen silmiä avaavaksi osoittautui teokseen kirjoittaneen Gottfried Niedhartin artikkeli *East-West Conflict: Short Cold War and Long Détente. An Essay on Terminology and Periodization*.

Kolmiosainen, eri kirjoittajien artikkeleista koostuva *Cambridge History of the Cold War* (2010) on vertaansa vailla oleva teos kenelle tahansa kylmää sotaa tutkivalle, ja myös tätäkin tutkimusta tehdessä se osoittautui korvaamattomaksi. Erityisesti sarjan toisessa osassa julkaistu Jussi Hanhimäen artikkeli *Détente in Europe* on keskeisellä tavalla vaikuttanut tämän tutkimuksen rakentumiseen. Myös Hanhimäen *Cold War History*:ssä julkaistu artikkeli *Conservative goals, revolutionary outcomes: the paradox of détente* (2008) on auttanut liennytyksen määrittelyssä. Liennytyksestä on historiallisesta näkökulmasta kirjoittanut myös saksalainen Wilfried Loth teoksessaan *Die Rettung Der Welt: Entspannungspolitik Im Kalten Krieg 1950-1991* (2016). Loth käy kylmää sotaa enemmän tapahtumahistoriallisesti läpi keskittyen ensisijaisesti suurvaltojen suhteisiin, vaikka myös Länsi-Saksan roolille on omistettu jonkin verran tilaa. Teos on joka tapauksessa

¹⁶ Kochavi 2008, 419.

¹⁷ Bange & Villaume 2017, 1–3

kattava yleisesitys kylmästä sodasta liennytyksen perspektiivistä, mutta näkökulmaltaan jokseenkin kapea. Loth ei myöskään ole muistelmien ja editoitujen asiakirjakokelmien ohella ole käyttänyt muuta alkuperäismateriaalia.

Suomalaisessa historian tutkimuksessa liennytystä on käsitelty niukemmin. Kylmää sotaa koskevien yleisteosten ohella paras aihepiiriä käsittelevä teos on Markku Reimaan *Kekkosen katiska: Suomen toiminta Etykissä 1968–1989* (2008). Teos on Etyk-prosessissa itse mukana ollut, suurlähettiläänäkin toimineen, Markku Reimaan kuvaus Suomen toiminnasta konferenssin aikaansaamiseksi sekä toimista Etyk-prosessin jatkossa, mutta käsittelee siinä sivussa myös liennytystä. Reimaa on käyttänyt erilaisia arkistolähteitä, muistelmakirjallisuutta sekä ansiokkaasti haastatellut monia sekä suomalaisia että ulkomaalaisia Etyk-prosessissa mukana olleita henkilöitä, mutta tutkimuskirjallisuutta Reimaa on kuitenkin hyödyntänyt hyvin vähän. Teos on ilman lähdeviitteitä kirjoitettu ja suunnattu suurelle yleisölle. Tästä huolimatta teos antaa laajan kuvan kansainvälisten suhteiden kehittymisestä Suomen näkökulmasta ja on siksi tämän tutkimuksen kannalta keskeinen. Suomalaisista tutkimuksista työni kannalta erityisen hyödylliseksi osoittautui myös Timo Tuikan väitöskirja *”Kekkosen konstit”: Urho Kekkosen historia- ja politiikkakäsitykset teoriasta käytäntöön 1933–1981* (2007). Teoksessaan Tuikka huomauttaa, että Urho Kekkosta koskevaa akateemista tutkimusta on yllättävän vähän,¹⁸ mutta Tuikan teos paikkaa tätä aukkoa hyvin ja Kekkosen näkemysten analysoinnin lisäksi siitä oli hyötyä myös aikakauden yleisen poliittisen ilmapiirin hahmottamisessa. Lisäksi erityisesti historiallisten tapahtumien hahmottamisessa Juhani Suomen kirjoittamat *Urho Kekkosen*-elämäkertateokset (1998, 2000) osoittautuivat hyödyllisiksi.

1.3. Détente, liennytys ja kylmä sota – keskeiset käsitteet ja lähestymistapa aiheeseen

Tämän tutkimuksen avainsana on liennytys, *détente*, ja kaikki ne muut termit ja ilmaisut, joilla siihen viitattiin, kuten jännityksen lieveneminen, lieventäminen ja liennytyspolitiikka. *Détente* oli diplomaattinen käsite jo 1800-luvun alkupuolelta lähtien ja englannin kieleen se tuli 1900-luvun alussa. Sanan etymologia pohjaa jousen jänteen vapauttamisen, mistä johtuen ”rentoutuminen” liitetään siihen läheisesti. Saksalainen vastine *détente*-termille on *Entspannung*, ruotsalainen *avspänning* ja venäläinen *razryadka*, jotka kaikki tarkoittavat rentoutumista.¹⁹ Presidentti Kekkonen oli tiedustellut akateemikko Lauri Postilta suomennosta *détente*-termille toukokuussa 1975, valitellen ettei löytänyt sitä sanakirjoista. Suomalainen vastine oli keksittävä, mutta presidentti ei

¹⁸ Tuikka 2007, 24.

¹⁹ Wæver 2003, 91–92.

mitä ilmeisimmin ollut tyytyväinen tarjottuun käännökseen: ”Liennytyt – mitä roskaa se on”, kirjoitti Kekkonen.²⁰ Suomalainen liennytyt-sana on kuitenkin mielestäni kohtalaisen uskollinen détente-sanant rentoutumista kuvaavalle aspektille. Yleisesti suomalaisissa asiayhteyksissä puhutaankin liennytyksen kanssa sekaisin jännitteiden lievenemisestä, jännityksen lieventämisestä tai jännityksen lieventämispolitiikasta, joskus suoranaisesti ”suhteiden rentoutumisesta”. Tässä tutkimuksessa katson näiden kaikkien viittaamaan pohjimmiltaan samaan asiaan, liennytykseen.²¹

Tietävästi ensimmäistä kertaa kylmän sodan kontekstissa liennytyt-termi nousi esille Stalinin kuoleman jälkeen vuonna 1953²² ja vuonna 1959 Ranskan presidentti Charles de Gaulle mainitsi détente-termin puheessaan, jossa hän esitteli visionsa Euroopasta ”Atlantilta Uraleille”.²³ Saksalainen poliitikko Egon Bahr muotoili puolestaan vuonna 1963 käsitteen ”muutos lähentymisen kautta” (*Wandel durch Annäherung*), jolla tämä viittasi nimenomaan itä- ja länsiblokkien keskinäiseen lähentymiseen. Tärkeä etappi oli myös joulukuussa 1967 Nato-maiden hyväksymä nk. Harmelin raportti, joka painotti liennytyksen ja puolustuksen kaksoisluonnetta.²⁴ Liennytytstä pyrittiin ”selkeyttämään” lajittelemalla sitä lukuisilla eri tavoilla ja antamalla sille erilaisia lisämerkityksiä. Ole Wæverin mukaan on selvää, että jos termi esiintyy monilla eri tavoilla, se toimii näyttämönä kamppailuille ja symbolina, jonka alle monia eri poliittisia linjoja voidaan paketoita.²⁵

Liennytytstä tutkiessa Euroopan sisäisen ja supervaltojen liennytyksen välillä on selvä ero, vaikka ne vaikuttivat toisiinsa.²⁶ Mikko Pyhälän näkemyksen mukaan eurooppalaisella ja supervaltojen liennytyksellä oli aivan erilaiset raiteet²⁷ ja myös historioitsijat ovat tutkija Angela Romanon mukaan nykyään yhtä mieltä siitä, että Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välinen liennytyt oli usein ristiriidassa Länsi-Euroopan ja itäblokin välisen liennytyksen kanssa.²⁸ Jussi Hanhimäen mielestä liennytyt oli ensisijaisesti eurooppalainen projekti, sillä se alkoi Euroopassa ja jatkui siellä myös pidempään.²⁹ Liennytyt näkyi Euroopassa osaltaan nationalistisina hankkeina, kuten Ranskan presidentti Charles de Gaullen pyrkimyksenä nostaa maansa statusta, tai Länsi-Saksan

²⁰ Kekkonen 1977, 249.

²¹ Esimerkiksi sitoutumattomien maiden huippukokouksessa 1976 esitetyssä Tasavallan presidentin ja Suomen hallituksen nimissä annetun lausunnon suomenkielisessä versiossa käytettiin yhdistelmää ”jännityksen lientyminen”, mutta lausunnon englanninkieliseen versioon se oli käännetty détenteksi. ULA 1976 II, 11–12.

²² Brands 1998, 46.

²³ Wæver 2003, 92. De Gaullen eräänlaiseksi motoksi muodostui ”détente, entente, cooperation”, joka ei tarkoittanut ainoastaan jännitteiden lieventämistä blokkien välillä, vaan itä–länsi-suhteiden asteittaista parantamista, joka muodosti radikaalin poikkeaman kylmän sodan järjestelmästä. Bozo 2010, 171.

²⁴ Niedhart 2017, 24–25; Hakkarainen 2012, 20.

²⁵ Liennytyt nähtiin esimerkiksi olosuhteena ja tilanteena, politiikkana ja aikakautena, substanssina ja harhakuvitelmana, prosessina ja lopputuloksena, eurooppalaisena ja supervaltojen välisenä, keinona ja päämääränä sekä poliittisena, sotilaallisena ja taloudellisena. Wæver 2003, 95–96.

²⁶ Hanhimäki 2008, 510; Wæver 2003, 93.

²⁷ Mikko Pyhälän haastattelu 2.10.2018.

²⁸ Romano 2009, 227.

²⁹ Hanhimäki 2010, 198.

liittokansleri Willy Brandtin³⁰ idänpolitiikkana. Monine eri toimijoihin ja intresseihin eurooppalainen liennytys on vaikeasti määriteltävissä. Toisille se edustaa supervaltojen jatkumoa, toisille taas aikakautta, jolloin eurooppalaiset ensimmäistä kertaa toisen maailmansodan jälkeen alkoivat tosissaan rakentaa itse ”eurooppalaista järjestystä”.³¹

Monissa kylmää sotaa käsittelevissä tutkimuksissa liennytys nähdään ensisijaisesti supervaltojen välisenä ilmiönä,³² aikakautena, jolloin Yhdysvallat ja Neuvostoliitto käynnistivät huipukokous-diplomatian ja aseidenriisuntaneuvottelut. Terminä se ilmenee heille lähinnä ohimenevänä vaiheena, hengähdystaukona Kuuban kriisin 1962 ja Afganistanin miehityksen 1979 välillä.³³ Suomalaisetkin tulkitsivat ja käyttivät termiä ajankohdasta ja tilanteesta riippuen eri tavoin ja sillä oli samaan aikaan monia eri merkityksiä, mikä asettaa tutkimukselle haasteen. Suomalaisten liennytystä koskevia näkemyksiä tutkittaessa jaottelu eurooppalaiseen ja supervaltojen liennytykseen toimii kuitenkin hyvänä ja perusteltuna lähtökohtana, jonka puitteissa esitettyjä tulkintoja ja termin käyttöä voidaan ryhmitellä: termiä usein käytettiin kuvailtaessa supervaltojen suhteita, Euroopan tilaa, ETYK:iä tai aseidenriisuntaa. Lähestymistapani tutkimusaiheeseen noudattaakin tätä vakiintunutta jaottelua laajempiin eurooppalaiseen ja supervaltojen liennytyksen viitekehyksiin, mutta niiden lisäksi viimeaikainen historian tutkimus tarjoaa kokonaan uusia näkökulmia liennytyksen – ja oikeastaan koko kylmän sodan – tarkasteluun.

Bangen ja Villaumen toimittamassa tuoreessa teoksessa pyritään rikkomaan vakiintunutta narratiivia kylmästä sodasta ja osoittamaan, että idän ja lännen välillä vallitsi pitkä liennytys. Kirjoittajien mukaan tähän asti liennytystä on käsitelty eri kylmää sotaa koskevissa tutkimuksissa rajallisesti ja vajavaisesti ja sen usein on ajateltu koskevan vain supervaltojen välisiä suhteita. Niedhartin mukaan liennytys näyttäytyy kylmän sodan muunnelmana, jos kylmä sota-termiä käytetään kuvaamaan maailmanhistoriaa vuosien 1945–1990 välillä. Jos kylmä sota ja liennytys ymmärretään erityisinä konfliktin muotoina, jotka esiintyivät peräkkäin, sitten kylmä sota yleistävänä terminä ei toimi. Niedhart ehdottaakin, että kylmän sodan sijasta tulisi puhua idän ja lännen konfliktista.³⁴ Toisaalta sotahistorioitsija Jeremy Blackin mielestä kylmää sotaa pitäisi lähestyä nimenomaan siitä näkökulmasta, että kyseessä oli tietyn tyyppinen sota. Kylmä sota oli yhtä aikaa

³⁰ SLT:n liittokanslerina toimi vuosina 1969–1974 sosialidemokraattien Willy Brandt, joka uudella idänpolitiikallaan, *Neue Ostpolitikilla*, vähensi blokkien välistä jännitystä, solmi useita sopimuksia itäblokin maiden kanssa ja vahvisti siten maansa asemaa vuosien 1969–1973 välillä. Brandt joutui kuitenkin eroamaan liittokanslerin virastaan toukokuussa 1974 vakoojaskandaalin vuoksi. Kuitenkin jo vuonna 1975 Brandt oli maailmanlaajuisesti haluttu puhuja ja haastateltava kansainvälisiä sekä Saksojen välisiä suhteita koskevissa aiheissa. Brandtista tuli eräänlainen Keski-Euroopan liennytyspolitiikan mentori. Fink & Schaeffer 2009, 1–6; Fischer 2003, 27. Vuosina 1976–1992 Brandt toimi Sosialistisen internationaalien puheenjohtajana.

³¹ Hanhimäki 2010, 198–199; Hanhimäki 2008, 505.

³² Bange & Villaume 2017, 2.

³³ Hanhimäki 2008, 504.

³⁴ Bange & Villaume 2017, 2–4, 6; Niedhart 2017, 23.

globaali ja militarisoitu konflikti sekä rauha itsessään sikäli kuin kyseessä oli sodan välttäminen. Koska kylmä sota -termiä on käytetty analysoimaan kaikkea mahdollista tieteiskirjallisuudesta su-kupuolipolitiikkaan, sen alkuperäinen merkitys on hämärtynyt. Historioitsija Holger Nehring on Blackin kanssa samoilla linjoilla. Nehringin mielestä kylmä sota pitäisi ymmärtää erityisesti vuo-siin 1947–1963 ajoittuneena sotana, jolle ominaista oli supervaltojen välinen kommunikaation puute, jossa diplomatian korvasivat salaiset tiedusteluraportit. Yhdysvallat ja Neuvostoliitto näki-vät toisen osapuolen alueen uhkana omalle turvallisuudelle ja yhteiskuntamallille.³⁵

Termeinä liennytyt ja kylmä sota eivät ole siis niin yksiselitteisiä kuin voisi olettaa, ja siksi liennytytystä tutkittaessa on oltava jatkuvasti tarkkana. Italian suhteesta liennytykseen kirjoittanut Laura Fasanaro kirjoittaa osuvasti, että kun liennytyksen historiaa katsoo pitkän aikavälin perspek-tiivistä, joutuu samalla pohtimaan uudelleen sekä sen kronologiaa että teoreettista lähestymistapaa sen pohjimmaiseen merkitykseen. Samalla se edellyttää tarkastelemaan ilmiötä koskevia kansalli-sia ja yksilöllisiä tulkintoja. Länsi-Euroopan valtiot kulkivat erilaisia polkuja liennytykseen ja aset-tivat omat kansalliset agendansa, mutta tämän merkitystä ei ole juuri tutkittu.³⁶ Vaikka tutkimus-kohteenani ovat puolueettomassa Suomessa esitetyt näkemykset ja vaikka aikarajaukseni on Fa-sanaron tutkimukseen verrattuna lyhyt, pätevät samat periaatteet tähänkin tutkimukseen.

Edellä esitetyn ohella lähestymistapani tutkimusaiheeseeni noudattaa Ole Wæverin artikke-lissaan *Détente Between Conceptual Analysis and Conceptual History* muodostamaa käsitehisto-riaa sekä käsitteellistä analyysia yhdistelevää lähestymistapaa. Käsitteellisen analyysin tavoitteena on selventää käsitteitä, koska käsitteiden epämääräisyys ja monitulkintaisuus johtaa usein väärin-ymmärryksiin ja asioiden monimutkaistumiseen. Käsitehistorian mukaan käsitteet itsessään ovat tärkeä tutkimuskohde, koska käsitteelliset muutokset ilmaisevat muutoksia sosiaalishistoriassa. Wæverin mukaan käsitteellisen analyysin ja käsitehistorian välillä vallitsee monimutkainen kes-kinäinen riippuvuus. Pelkkien lausuntojen ja toteamusten rekisteröinti sekä niiden ajallisen jakaan-tumisen selvittäminen ei riitä, vaan lisäksi on ymmärrettävä, mitä niiden taustalla tapahtui. Tämä edellyttää analyttistä päättelyä, jota myös käsitteellisessä analyysissa käytetään. Ainoastaan ana-lysoimalla käsitteen merkitystä tiettyinä hetkinä voi saada otteen historiallisten muutosten logii-kasta. Käsitteellinen analyysi tarvitsee kuitenkin tukea käsitehistoriasta.³⁷

Wæverin mukaan kielen käytön sisäinen logiikka on usein vahvempi kuin mitä yksinkertai-set lausunnot paljastavat. Siksi ymmärtääkseen jonkin käsitteen merkityksen tulisikin tutkia käsit-teen käyttöä, eikä pelkästään suoraan kysyä ihmisiltä, mitä kyseinen käsite merkitsee. Ihmisillä on

³⁵ Black 2015, ix; Nehring 2012, 934–936.

³⁶ Fasanaro 2017, 155.

³⁷ Wæver 2003, 85–86.

lukemattomia vaiettuja sääntöjä sopivalle kielenkäytölle. Silloin kun näitä sääntöjä haastetaan, ihmiset saattavat osata selittää, miksi jonkin termin käyttö olisi merkityksetöntä tai sopimatonta jossakin tilanteessa. Jotkin näistä säännöistä saattavat johtua loogisista johtopäätöksistä, jotka paljastuvat käsitteellisellä analyysillä ja ne kuuluivat käsitteeseen. Siksi historiallisten kehityskulkujen rekonstruointi hyötyy kyseisten johtopäätösten tiedostamisesta, koska ne joskus ovat keskeisiä kehityskulkujen selittämisessä. Toisaalta monesti historia ei avaudu logiikan kautta, koska käsitteiden muodostumiseen saattaa olla olemassa monenlaisia syitä, joita loogiseen analyysiin perustuva käsitteellinen analyysi ei pysty havaitsemaan. Siksi Wæverin mielestä tarvitaan sekä käsitteellistä analyysia että käsitehistoriaa.³⁸

Wæverin lähestymistavan ohella liennytyksen käyttötarkoitusten ja merkitysten analysoinnissa auttaa liennytystä tutkineen Brian Whiten viitekehys. Whiten mukaan liennytyksen käyttötarkoitukset voidaan karkeasti jaotella kolmella tavalla: liennytys olosuhteena tai tilanteena, liennytys politiikkana sekä liennytys prosessina. Olosuhteena liennytyksen voi katsoa tarkoittavan historiallista aikakautta sekä johdantoa maiden väliselle yhteisymmärrykselle (*prelude to entente*), jossa maiden väliset suhteet kehittyvät vielä liennytystäkin läheisemmiksi. Lisäksi erityisesti liennytyksen saavutuksiin skeptisesti suhtautuneet ovat esittäneet, että liennytys olosuhteena oli vain illuusio. Liennytyksen näkeminen jatkuvana prosessina korostaa pitkän aikavälin muutosta ja sen taustalla olevia syitä. Liennytyspolitiikka voi puolestaan muodostua valtioiden kahdenvälisistä sopimuksista. White myös nostaa esille mahdollisuuden, joka puhuttelee itseänikin: Mitä jos liennytyksellä ei yksinkertaisesti ollut syvempää merkitystä? Oliko se vain toiveikasta ajattelua?³⁹

Détente-käsitteen taakse mahtui keskenään kilpailevia jännityksen lieventämiseen tähtääviä strategioita. Jacques Andréani on jaotellut lännen puolen strategiat kahteen ryhmään, jotka ovat dynaaminen liennytys (*détente dynamique*) ja staattinen liennytys (*détente statique*). Länsi-Euroopan maiden dynaamisella strategialla Euroopan jako pyrittiin nujertamaan, kun taas Yhdysvaltain presidentti Richard Nixon ja tämän turvallisuusneuvonantaja Henry Kissinger pyrkivät ensisijaisesti *status quon* vakiinnuttamiseen.⁴⁰ Myös tällaisen jaottelun pohjalta suomalaistenkin näkemyksiä voidaan tulkita: merkitsikö liennytys suomalaisille vallitsevan tilanteen vakiinnuttamista vai oliko kyseessä dynaaminen muutostila tai -prosessi?

Omassa aineistossani liennytys esiintyy usein ilman sen käyttäjän antamaa tarkempaa selitystä sen merkityksestä. Kuitenkin se, milloin, missä kontekstissa ja millä tavalla termiä käytettiin

³⁸ Wæver 2003, 86.

³⁹ White 1992, 18–23.

⁴⁰ Kieninger 2013, 67.

vihjaa siitä, mitä henkilö uskoi liennytyksen merkitsevän. Toisaalta ajoittain lähteissä toimijat suoraan kertovat oman näkemyksensä liennytyksestä. Tutkimalla liennytys-termin esiintymistä ja suoria liennytyksestä esitettyjä näkemyksiä sekä sijoittamalla ne ajalliseen kontekstiinsa ja vertaamalla niitä toisiinsa, avautuu mahdollisuus liennytyksen merkityksen ymmärtämiseen myös aatehistoriallisessa mielessä.

1.4. Ulkoasiainministeriö ja tasavallan presidentti – tutkimuksen keskeiset toimijat

Itse liennytyksen ohella tämän tutkimuksen keskiössä ovat sitä käyttäneet henkilöt. Tutkimukseni keskeisimpiä toimijoita ovat vuosina 1975–1980 vaikuttaneet Suomen ulkoministeriön poliittisen osaston virkamiehet ja ulkopoliitiikan kannalta merkittävimmät poliitikot, erityisesti ulkoministeri ja pääministeri. Ulkoministeriön historiikin kirjoittaneen Timo Soikkasen mukaan poliittinen osasto ja sen toimintakenttä olivat ulkopoliitiikan ydinaluetta. 1960-luvulla presidentti Kekkonen oli omaksunut käytännön, jonka mukaan hän oli suoraan yhteydessä poliittisen osaston päällikköön. Tämän lisäksi presidentillä oli omat luottomiehensä, minkä ohella vahvistui näkemys virkamiesten omaehtoisesta toiminnasta. Virkamiehistä työni kannalta merkittävimpiä ovat ETYK-prosessissa mukana olleet Jaakko Iloniemi⁴¹ ja Markku Reimaa, poliittisen osaston päällikkö Klaus Törnudd, jaostosihteeri Arto Mansala, valtiosihteeri Matti Tuovinen sekä asiantuntijana ja myöhemmin professorina toiminut Osmo Apunen. Keväällä 1977 Iloniemi siirtyi vaikutusvaltaiseen poliittisen alivaltiosihteerin virkaan ja poliittinen osaston osastopäälliköksi nousi puolestaan entinen apulaisosastopäällikkö Klaus Törnudd.⁴²

Poliittinen osasto puoluepolitisoitui ministeriön osastoista ensimmäisenä, sillä osaston sisällä keskustapuolueen ja sosialidemokraattien vastakkainasettelu oli näkyvää. Vuonna 1973 jaostosihteeri Mansala piti koko ministeriön ja ainakin poliittisen osaston yhtenä vakavimmista heikkouksista sen johdon jakautumista kahteen leiriin: Keijo Korhosen johtamiin keskustalaisiin ja Osmo Apusen sosiaalidemokraatteihin. Näistä kumpikaan ei ollut ministeriön hierarkiassa huipulla, mutta ”poliittinen johtajuus ja muodollinen asema eivät olleet yhtä.”⁴³ Haastattelussa Jaakko Iloniemi piti kuitenkin Soikkasen tulkintaa poliittisen osaston jakautumisesta kahteen leiriin kärjistettynä. Näkemyseroja ulkopoliitiikan hoitoon puolueyhymien välillä oli paljon vähemmän kuin voisi kuvitella olevan. Keskeistä oli se, keihin Kekkonen luotti ja keiden kanssa hän halusi puhua.

⁴¹ Iloniemi johti Suomen Genevessä toimivaa ETYK-valtuuskuntaa ja vastasi prosessin etenemisestä Kekkonen toiveiden mukaisesti. Suomi 1998, 452. Taustaltaan sosialidemokraattinen Iloniemi oli maaliskuussa 1975 nimitetty poliittisen osaston osastopäälliköksi. Soikkanen 2008, 211.

⁴² Soikkanen 2008, 209, 212.

⁴³ Soikkanen 2008, 211–212.

Korhoseen Kekkonen luotti, mutta myös Iloniemellä oli omasta mielestään luottamuksellinen suhde presidenttiin. Apunen puolestaan ei ollut mielipiteissään kovin jyrkkä ja toimi ministeriössä vain lyhyen aikaa,⁴⁴ minkä jälkeen hän siirtyi Tampereen yliopistoon professoriksi.⁴⁵ Korhonen toimi ulkoministerinä lyhyen aikaa vuoden 1976 syyskuusta seuraavan vuoden toukokuuhun, minkä jälkeen hän siirtyi vaikutusvaltaiseen poliittisen alivaltiosihteerin virkaan: ”Sinä olet UM:n poliittinen johtaja”, totesi presidentti Kekkonen kirjeessään Korhoselle.⁴⁶ Mikko Pyhälän mielestä Korhosen näkemykset vaikuttivatkin voimakkaasti Kekkosen. Pyhälän mielestä poliittinen jakautuneisuus näkyi ministeriössä hyvin selvästi ja taistelu virkapaikoista oli jatkuvaa.⁴⁷

Virkamiesten ja ministerien ohella tutkimukseni keskiössä onkin ulkopoliitiikka johtanut tasavallan presidentti Urho Kekkonen. Kekkosen presidenttikautta oli jatkettu vuonna 1973 poikkeuslailla vuoden 1978 presidentinvaaleihin asti, jotka istuva presidentti voitti ilman varteenotettavien vastaehdokkaiden ilmaantumista. Timo Tuikan mukaan Presidentti oli 1970-luvun loppupuolella edelleen vahva vallankäyttäjä, mutta hänen huonojen päiviensä määrä kasvoi jatkuvasti ja kirjoittaminen alkoi tuottaa vaikeuksia. Kaikkia puheitaan presidentti ei ehtinyt kirjoittaa itse, mutta hänelle puheita kirjoittaneen Keijo Korhosen mukaan presidentti oli aktiivinen puheiden muokkaaja ja uudelleenkirjoittaja. Kekkonen oli presidenttinä maata edustava kansallinen instituutio ja kaikki hänen sanomansa oli siten ”merkittävää”.⁴⁸

Presidentti Kekkonen oli 1970-luvulla alkanut uskoa ulkopoliitiikan hoitoa yhä enemmän ulkoministeriön huomaan, myös ETYK:in kaltaisia tärkeitä neuvotteluprosesseja. Vaikka linjavalinnat ja avainratkaisut kysyttiin edelleen presidentiltä, ministeriön rooli oli korostumassa, mihin myös presidentin ikääntyminen vaikutti.⁴⁹ Soikkasen mukaan heti ETYK:in jälkeiseen aikaan osuivat ensimmäiset muutokset presidentin ja ulkoministeriön suhteessa.⁵⁰ Teoksessaan *Vallan käytävillä* Iloniemi kertoo olleensa tiiviissä yhteydessä Kekkosen kanssa toimiessaan poliittisen osaston päällikkönä. Kekkonen työskenteli instituutioiden sijasta mieluummin yksilöiden kanssa sivuuttaen samalla virallisen virkatien. Puoluepolitiikassa ei alun perin tunnettu halua kilpailla tasavallan presidentin kanssa liennytysasioissa, ainakaan ETYK-prosessin alkuvuosina.⁵¹ Muistelmissaan Korhonen tosin kertoo, ettei Kekkonen arvostanut diplomaatteja suuremmin.⁵²

⁴⁴ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

⁴⁵ Soikkanen 2008, 57.

⁴⁶ Korhonen 1999, 114, 65.

⁴⁷ Mikko Pyhälän haastattelu 2.10.2018.

⁴⁸ Tuikka 2007, 22, 42–43.

⁴⁹ Suomi 1998, 411–412.

⁵⁰ Soikkanen 2008, 435.

⁵¹ Iloniemi 1999, 40–41; Iloniemi 2007, 6.

⁵² Korhonen 1999, 259.

Timo Tuikan mukaan Kekkosen ulkopolitiikassa oli tietynlainen suuri kansallinen linja, jonka painotukset kuitenkin vaihtelivat. Suomen asemaa määrittä kaksinapainen kansainvälisen politiikan järjestelmä ja omalla toiminnallaan Suomi tähtäsi vakauden lisäämiseen ja oman turvallisuutensa parantamiseen. Paasikiven–Kekkosen-linjasta muodostui eräänlainen kansallinen symboli. Sen nostaminen osaksi virallista hallitusohjelmaa vuonna 1964 oli merkittävä voitto Kekkoselle. Taistelu ulkopolitiikan linjasta jatkui vielä 1970-luvullakin, mutta käytännössä Kekkonen oli varmistanut valta-asemansa jo 1960-luvun lopulla. Ulko- ja turvallisuuspolitiikka sekä Paasikiven-linjan määrittely tapahtui hyvin harvainvaltaisesti Kekkosen viime kädessä määräten linjavalinnoista. Käytännössä 1970-luvulla Suomessa elettiin ”tiukasti kontrolloidussa ja osoitetussa ulkopoliittisessa valinnanvapaudessa, jossa oli poliittisesti järkevää seurata symbolisoitua kieltä.”⁵³ Puolueeton, Paasikiven–Kekkosen-linjaa noudattanut Suomi onkin mielestäni mielenkiintoinen tutkimuskohde, sillä maa ei ollut liennytyksessä samanlainen toimija tai osapuoli kuin sotilasliittoihin kuuluneet valtiot.

⁵³ Tuikka 2007, 34, 131, 212, 294, 310.

2. Helsingin hengessä 1975–1976

2.1. Kylmän sodan kuolema? Liennytyt uutena aikakautena

”Kylmä sota on kuollut”, julisti saksalainen aikakauslehti *Der Spiegel* 28. heinäkuuta vuonna 1975 ilmestyneessä numerossaan, kun Geneven ETY-kokous oli saatu menestyksekkäästi päätökseen.⁵⁴ Kokous oli ollut ensimmäinen turvallisuuskokous, jossa mukana olivat kaikki Euroopan valtiot tasavertaisina ilman jaottelua toisen maailmansodan voittajiin ja häviäjiin, sekä ensimmäinen monenvälinen yritys saavuttaa poliittinen sovinto kolme vuosikymmentä kestäneeseen kylmään sotaan.⁵⁵ Ajatus kylmän sodan kuolemasta ei ollut uusi eikä ainutlaatuinen. Yhdysvaltalaisen toimittaja Walter Lippmannin alun perin vuonna 1947 ilmestyneestä teoksesta *The Cold War* julkaistiin uusintapainos vuonna 1972.⁵⁶ Uusintapainoksen esipuheessa Ronald Steel arvioi lähes neljännesvuosisadan kestäneen kylmän sodan olevan kuollut ja ruumiinavausten alkaneen, koska vain harvat ihmiset enää uskoivat sen olemassaoloon. Kumpikaan supervalloista ei ollut voittanut, niiden aseet eivät olleet tuoneet turvallisuutta tai ylivaltaa, ja niiden intohimo omia ideologioitaan kohtaan alkoi haihtua.⁵⁷

Steelin mielestä oli ilmiselvää, että samaan aikaan kun Yhdysvallat osoitti kunnioitusta Kiinan kommunistisille johtajille ja teki yhteistyötä Neuvostoliiton kanssa, kylmää sotaa koskeva vanha uskomus oli murentunut ja sanasto vanhentunut.⁵⁸ Jussi Hanhimäen mielestä erityisesti Kiinan tuleminen kansainväliselle areenalle oli liennytyksen merkittävimpiä saavutuksia ja sen vaikutukset näkyvät vielä tänäkin päivänä.⁵⁹ Ideologia ei enää merkinnyt samalla tavalla, kun presidentti Richard Nixon ja tämän turvallisuusneuvonantajansa Henry Kissinger alkoivat harjoittaa yhteistyötä Neuvostoliiton ja Kiinan kanssa 1970-luvun alussa.⁶⁰ Koko détente-termi tulikin merkitsemään tätä Yhdysvaltain avautumista Kiinaan ja vetäytymistä Vietnamista, mutta se oli vain yksi määritelmä sille.⁶¹ Uudessa tilanteessa poliittinen kilpailu tulisi Steelin mukaan jatkumaan,

⁵⁴ ”Der Kalte Krieg ist tot“, *Der Spiegel* 28.07.1975.

⁵⁵ Romano 2009, 27.

⁵⁶ Lippmannin teoksen seurauksena ”kylmä sota” -termi tuli laajempaan tietoisuuteen ja jäi ihmisten mieliin. Teos oikeastaan koostui Lippmannin 14 *New York Herald Tribune*ssa julkaisemista artikkeleistaan, jotka hän oli kirjoittanut vastineeksi George F. Kennanin mainetta saaneelle, Neuvostoliiton toimintaa käsittelevälle ”Artikkeli X”:lle. Todellisuudessa Lippmann kiisti itse konfliktin, vaikka antoikin sille nimen. Hänen mielestään demokratiat, kuten Yhdysvallat, eivät olleet soveltuvia Kennanin ehdottamaan patoamispolitiikkaan Neuvostoliittoa vastaan. Runciman 2013, 125.

⁵⁷ Steel 1972, vii.

⁵⁸ Steel 1972, vii.

⁵⁹ Hanhimäki 2008, 510.

⁶⁰ Preston 2012, 153–154.

⁶¹ Wæver 2003, 94.

mutta supervallat eivät enää unelmoisi maailman järjestämisestä, sillä Kiinan, Japanin ja yhdentyvän Euroopan kaltaiset nousevat voimat ympäröivät niitä. Kylmää sotaa ei Steelin mukaan syrajättänyt rauha, vaan kilpailu ja vaihtuva tasapaino.⁶² Tätäkö oli liennytys?

Suomi oli tehnyt aloitteen ETY-konferenssin järjestämistä vuonna 1969, mutta myös Neuvostoliitto oli jo 1950-luvulla ehdottanut vastaavanlaisen konferenssin järjestämistä. Vuoden 1972 lopulta kesään 1973 saakka Espoossa käytiin niin kutsuttuja Dipolin konsultaatioita suurlähettilästasolla ja ensimmäinen ulkoministerikokous järjestettiin heinäkuussa 1973 Helsingissä. Neuvottelut jatkuivat syyskuussa 1973 Genevessä ja päätökseen ne tulivat heinäkuun lopussa 1975. Lopullinen valtionpäämiesten välinen huippukokous järjestettiin Helsingissä heinä-elokuun vaihteessa 1975.⁶³ Kokoukseen osallistui Suomen lisäksi 34 Euroopan valtiota rautaesiripun molemmin puolien Albaniaa lukuun ottamatta, sekä Atlantin takaa Yhdysvallat ja Kanada.⁶⁴ Tässä prosessin loppuhuipennuksessa Finlandia-talossa allekirjoitettiin niin kutsuttu Helsingin päätösasiakirja.⁶⁵ Asiakirjaan kirjattiin muun muassa lauseke, jolla osanottajavaltiot sitoutuivat laajentamaan, syventämään sekä tekemään liennytysprosessista pysyvän ja kestävä.⁶⁶ Hanhimäen mukaan ETYK merkitsi tiettyssä mielessä Euroopan uudelleensyntymää, sillä se tarjosi ensimmäistä kertaa toisen maailmansodan jälkeen foorumin Euroopan laajuisille neuvotteluille. Helsingissä ja Genevessä itä-länsi-kontakteja voitiin edistää tavalla, jota ei voitu kuvitellakaan vuosikymmentä aikaisemmin. ETYK oli eurooppalaisen liennytyksen keskeisimpiä tuotoksia.⁶⁷

Näkemyks kylmän sodan jäämisestä taakse korostui vahvasti suomalaisten esittämissä tulkinnoissa Helsingin huippukokouksen aikana ja sen jälkeen. Maailman ajateltiin siirtyneen uuteen kansainvälisten suhteiden aikaan, liennytyksen kauteen. *Helsingin Sanomat*kin kirjoitti ETYK:sta ”vuosisadan huippukokouksena”, mutta niin kutsutun ”Helsingin hengen” korostaminen oli silti tarpeellista, koska allekirjoitettu päätösasiakirja ei ollut kansainvälisoikeudellisesti sitova.⁶⁸ Presidentti Urho Kekkonen oli useasti vuoden 1975 aikana ilmaissut näkemyksensä kylmän sodan

⁶² Steel 1972, viii.

⁶³ Reimaa 2008, 15, 27, 63, 67, 71

⁶⁴ Reimaa 2008, 159.

⁶⁵ ETYK:in päätösasiakirja tai Helsingin päätösasiakirja koostui kolmesta niin kutsutusta korista, joista ensimmäinen koski Euroopan turvallisuuskysymyksiä. Se koostui kymmenestä periaatteesta maiden väliselle kanssakäymiselle. Toinen kori käsitteli yhteistyötä talouden, tieteen, teknologian ja ympäristön alalla; kolmas yhteistyötä humanitaarisella ja muilla aloilla. Käytännössä sopimus antoi Neuvostoliitolle liittolaisineen turvallisuustakuut siinä sanamuodossa kuin he itse halusivat. Kaikki sopimuksen allekirjoittaneet valtiot sitoutuivat olemaan käyttämättä väkivaltaa tai sen uhkaa jonkin muun valtion alueellista yhtenäisyyttä tai poliittista riippumattomuutta vastaan. Euroopan silloiset rajat julistettiin pysyviksi, mutta rauhanomaisin keinoin ja kansainvälisen oikeuden periaatteita noudattaen niitä olisi mahdollista muuttaa. Gilbert 2015, 186–187.

⁶⁶ *Determined, in consequence, to give full effect to the results of the Conference and to assure, among their States and throughout Europe, the benefits deriving from those results and thus to broaden, deepen and make continuing and lasting the process of détente* – –. ETYK-päätösasiakirja 1975, 2.

⁶⁷ Hanhimäki 2010, 214–216

⁶⁸ ”Euroopan asiakirja allekirjoitettiin”, HS 2.8.1975.

päättymisestä ⁶⁹ ja samaa näkemystä hän korosti myös Helsingin huippukokouksen avauspuheessa: Konferenssiin osallistuvien valtioiden suhteissa oli sarastamassa uusi aikakausi. Jännityksen lievenemiskehityksen kautta kuljettaisiin kohti vakaata ja kestäväää rauhaa, ja sitä kehitystä voitiin varmistaa ja voimistaa vain yhteistyöllä, mistä konferenssi oli osoitus. Asiakirjan allekirjoittamainen oli ”ainutlaatuinen historiallinen hetki”. Jännitys oli Euroopan tilannetta kuvatessa menneisyyteen kuuluva ilmaus, kuten presidentti Suomen virallisessa puheenvuorossa totesi.⁷⁰ Uudenvuodenpuheessa 1976 Kekkonen vielä selväsanaisemmin julisti ETY-konferenssin päättäneen kylmän sodan aikakauden Euroopassa.⁷¹

Muutos aikaisempaan kylmän sodan kauteen oli presidentin mielestä käsillä, mutta samalla on muistettava ETY-konferenssin olleen tavallaan Urho Kekkosen oma projekti ja tämän ulkopolitiittisen unelman täyttymys, minkä johdosta jopa Nobelin rauhanpalkintoa kaavailtiin hänelle.⁷² Tällaisen unelman täyttymys ja historiallisen hetken kokeminen tuntuisi varmasti kenestä tahansa käänteentekevältä. Tutkija Thomas Fischerin mukaan Kekkonen piti kaikkea kansainvälisten jännitteiden vähenemistä positiivisena Suomelle. Siinä missä presidentti Paasikivi oli pyrkinyt optimaaliseen sopeutumiseen vallitseviin kylmän sodan olosuhteisiin, Kekkonen painotti kansainvälisessä järjestelmässä tapahtuvan muutoksen tuomaa positiivista vaikutusta Suomen asemalle ja liennetyksen positiivisia puolia.⁷³ Kekkosen näkemyksissä liennytys esiintyi mielestäni keinona, jolla uuteen vakauden ja rauhan aikakauteen kuljettiin. Tässä siirtymässä ETYK:illä oli keskeinen merkitys. Kuten Niedhartkin toteaa, muutos todellakin oli käsillä Helsingissä ⁷⁴ ja mitä ilmeisimmin myös Kekkonen havaitsi tämän.

Presidentti ei ollut näkemystensä kanssa yksin. Suomen pääministerinä toiminut Kalevi Sorsa kirjoitti *Ulkopolitiikka*-lehden 2/1975 numerossa, että kylmän sodan asetelmat eivät voineet enää kertaantua huippukokouksen jälkeisessä Euroopassa ollut, koska valtioiden väliset suhteet perustuivat väkivallan tai sillä uhkailun sijasta sopimukseen, neuvotteluihin ja yhteistyöhön. Vastakkainasettelu kuitenkin jatkui jännitteiden lievenemisestä huolimatta.⁷⁵ Samaan lehteen kirjoittaneen entisen ulkoministeri Ahti Karjalaisen mukaan Euroopassa oltiin détente-kehityksen ansiota siirtymässä kylmän sodan aikakaudesta normalisoituvien olojen ja laajentuvan rauhanomai-

⁶⁹ Esim. UKJT, 126. Tasavallan Presidentin haastattelu Suomen televisiolle 6.4.1975; UKJT, 128. Tasavallan Presidentin haastattelu Reader's Digest-lehdelle (Valitut Palat) 18.4.1975.

⁷⁰ ULA 1975, 85–86, 100; ULA 1975, 93.

⁷¹ ULA 1976 I, 11.

⁷² Seppinen 2004; Tuikka 2007, 297; 522. Suomi 2000, 175.

⁷³ Fischer 2009, 71–72.

⁷⁴ Niedhart 2017, 24.

⁷⁵ Sorsa 1975, 10.

sen vuorovaikutuksen aikaan, vaikka kaikki kansat ajoivat edelleen omia etujaan ”kylmien realiteettien maailmassa”.⁷⁶ Selkeämmin liennytyksen uutena aikakautena näki *Ulkopolitiikka*-lehteen kirjoittanut, ETYK-järjestelyissä asiantuntijana mukana ollut, professori Osmo Apunen⁷⁷, jonka mukaan jännityksen lieentyminen merkitsi prosessina määritelmällisesti siirtymistä yhdestä kansainvälisten suhteiden tilasta toiseen. Kylmä sota, josta oli poliittisten sopimusten myötä irtaututtu, ja jännityksen lieveneminen olivat kaksi eri ilmenemismuotoa, joilla sosialistiset ja kapitalistiset valtiot olivat järjestäneet suhteensa. Euroopan ideologinen kahtiajako jäi voimaan, mutta se ei ollut hyvien suhteiden tiellä. Helsingin huippukokous oli selvä käännekohta, sillä Apunen arvioi myös vuonna 1977 julkaisemassa tutkielmassaan *Välimeren alue ja liennytyspolitiikka*, että Euroopassa olot olivat vakiintuneet ja siellä oli edetty ”jännityksen liennytykseksi” kutsuttuun vaiheeseen, joka oli laadullisesti uusi tila kylmän sodan jälkeen.⁷⁸

Suomalaiset selvästi havaitsivat perustavanlaaisen muutoksen olleen käsillä kansainvälisten suhteiden tilassa ja yhteistä tulkinnoille on näkemys vastakkainasettelun jatkumisesta. Mitä tämä siirtymä kylmän sodan jälkeiseen aikaan käytännössä siis tarkoitti ja mikä loppujen lopuksi liennytyksen myötä muuttui, jos vastakkainasettelu edelleen jatkuisi? Mielestäni liennytys ja kylmä sota onkin parempi ymmärtää kahtena erillisenä konfliktin muotona, joilla itä ja länsi järjestivät tapansa hoitaa suhteita. Historioitsija Stephan Kieningerin kirjoittaa, että kaikki liennytyspoliittiset lähestymistavat jakoivat tavoitteen ”sivistää” idän ja lännen välinen konflikti. Samoilla linjoilla on myös Niedhart, jonka mukaan liennytys ei ollut lineaarinen prosessi, vaan uusi konfliktikäyttäytymisen metodi, joka esti maailmaa sortumasta uudelleen vihamieliseen konfrontaatioon. Helsingin huippukokous avasi uusia lähestymistapoja kylmän sodan jälkeisiin itä–länsi-suhteisiin, koska allekirjoittamalla päätösasiakirjan valtiot sitoutuivat rauhan turvaamiseen laajentamalla samalla itse rauhan määritelmää sekä luopuivat väkivallan käytöstä ja rajojen väkivaltaisesta muuttamisesta. Sekä idässä että lännessä poliittiset johtajat olivat painottaneet, että itä–länsi-suhteet olivat siirtyneet uuteen vaiheeseen. Liennytys ei päättänyt idän ja lännen välistä konfliktia, mutta kylmän sodan tyylinen vastakkainasettelu jäi taakse sekä globaalisti supervaltojen tasolla että Euroopassa.⁷⁹ Wæverin mielestä uuden aikakauden nimeäminen liennytykseksi ei tarkoittanut niinkään idän ja lännen välisen konfliktin kyseenalaistamisesta, vaan pikemminkin taustalla olevan konfliktin erottamisesta sen harjoittamisesta: itä–länsi konfliktia voitiin käydä kylmän sodan ja *détenten* keinoin.⁸⁰

⁷⁶ Karjalainen 1975, 14, 20.

⁷⁷ Reimaa kirjoittaa Apusen olleen mukana Suomen kansallisessa valtuuskunnassa ETYK-valmistelukokouksessa, nk. Dipolin-konsultaatioissa. Reimaa 2008, 62.

⁷⁸ Apunen 1975, 23–24; Apunen 1977, 1, 3.

⁷⁹ Kieninger 2013, 67; Niedhart 2017, 21–25.

⁸⁰ Wæver 2003, 98.

Näkemyks liennytyksestä ja kylmästä sodasta eri konfliktimuotoina näkyy mielestäni Sorsan, Karjalaisen ja Apusen *Ulkopolitiikka*-lehteen kirjoittamissa artikkeleista. He katsoivat kylmän sodan jääneen taakse ja olosuhteiden normalisoituneet, mutta eivät kiistäneet idän ja lännen välisen vastakkainasettelun jatkumista. Sorsa oli määritelmässään Karjalaista vielä täsmällisempi: väkivallan käyttö tai sillä uhkailu viittaa mielestäni juuri kylmän sodan keinoihin; neuvottelut ja yhteistyö vuorostaan liennytyksen keinoihin, jotka tulivat määrittämään edelleen vastakkain olleen idän ja lännen välistä kanssakäymistä. Samoin myös Apunen yhdisti liennytyksen ja kylmästä sodasta irtautumisen konkreettisiin ja näkyviin ilmenemismuotoihin, kuten sopimuksiin ja menettelyihin, joilla valtioiden väliset suhteet järjestettiin. Apuselle ja Sorsalle liennytyks ei ollut pelkäämistään ilmapiiri tai olosuhde ilman konkreettista pohjaa, vaan se perustui näkyviin ilmenemismuotoihin.

Historiallisemman katsauksen kylmän sodan ja liennytyksen välisestä suhteesta antoi ulkoministeriön osastopäällikkö Jaakko Iloniemi Dipolissa lokakuussa 1975 järjestetyssä seminaarissa. Ilonimen esitelmä ”ETYK:in vaikutus Suomen kansainväliselle asemalle” käsitteli keskeisesti liennytyshitystä, joka teki tilaa aloitteelliselle ja osallistavalle politiikalle. Huomio Iloniemen esitelmässä kiinnittyy erityisesti siihen, miten kylmään sotaan viitataan koko ajan menneenä tapahtumana:

*Kylmän sodan kaudelta ulkopoliitikamme oli suurvaltojen ristiriitoja karttava. – – Kylmän sodan hellitettyä otettansa 1960-luvulla ja uusien tuulien myötä kansainvälispoliittinen ilmasto muuttui lämpimämmäksi. Sitä luonnehdittiin nyt jännityksen lievenemiskehitykseksi eli detenteksi.*⁸¹

Iloniemi ajoitti esitelmässään liennytyksen alun 1960-luvulle, jolloin myös monien tutkijoiden mielestä kylmässä sodassa alkoi uusi aikakausi ja liennytyks sai alkunsa,⁸² kun itä–länsi-suhde siirtyi vihamielisestä vastakkainasettelusta vastentahtoiseen yhteistyöhön.⁸³ Vuosikymmenellä oli koettu monet kylmän sodan pahimmista kriiseistä, mutta hiljalleen Ranska ja Saksan liittotasavalta alkoivat parantaa suhteitaan itäblokkiin.⁸⁴ Yhdysvalloissa puolestaan vuonna 1969 virassaan aloittanut republikaanipresidentti Richard Nixon ja hänen turvallisuusneuvonantajansa Kissingerin olivat alkaneet vähentämään jännitteitä Neuvostoliittoa kohtaan sekä ajamaan liennytykspolitiikkaa.⁸⁵

⁸¹ UMA, Pol. os Dea 44, ”Osastopäällikkö Jaakko Iloniemen esitelmä 20.10.1975”, Helsinki 6.11.1975.

⁸² Esim. Hakkarainen 2012, 3; Hanhimäki 2008, 505.

⁸³ Niedhart 2017, 22. Juuri tällöin Ranskan presidentti Charles de Gaulle ja vuosikymmenen loppupuolella Willy Brandt aloittivat lähentymisen itään omista kansallisista lähtökohdistaan.

⁸⁴ Hanhimäki 2010, 198–199. 1960-luvun kriiseistä tunnetuimmat lienevät Berliinin muurin rakentaminen, Kuuban ohjuskriisi ja Tšekkoslovakian miehitys.

⁸⁵ Schulzinger 2010, 373–374.

Wæverin mielestä kylmä sota oli helppo julistaa päättyneeksi 1970-luvulla, koska se ei merkinnyt radikaalia muutosta aikaisemmasta kansainvälisten suhteiden tilasta ja uudelle aikakaudelle oli jo nimitys valmiina: *détente*.⁸⁶ Whiten mukaan liennytyksen usein ajateltiin olevan johdanto yhteistyön aikakauteen (*prelude to entente*), jossa valtioiden väliset suhteet siirtyisivät kokonaan uudelle liennytyksen jälkeiselle tasolle. Näissä tulkinnoissa liennytys näyttäytyi Whiten mukaan kompromissina kylmän sodan ja maiden välisen yhteisymmärryksen välillä (*entente*).⁸⁷ Vaikka Iloniemi näki kylmän sodan olevan menneisyyttä, hän ei nähdäkseni suoraan todennut, että uuteen aikakauteen oltaisiin siirrytty, ja että tämän aikakauden nimitys olisi *détente*. Liennytys pikeminkin oli keino ja kehitys, jolla kylmästä sodasta oli irtauduttu.

Haastattelussa Jaakko Iloniemi kertoi, että Helsingissä pidetty ETY-huippukokous loi tunteen kylmän sodan päättymisestä.⁸⁸ Myös Mikko Pyhälä mukaan supervaltojen välinen kylmä sota päättyi siinä mielessä, että Neuvostoliitto tai Yhdysvallat eivät kumpikaan enää tähänneet regimin muuttamiseen toisessa supervallassa, vaan ne vähensivät aseellista uhkaa toisiaan kohtaan ja lisäsivät yhteistyöelementtejä ETYK:in peruskirjan perusteella.⁸⁹ Lippmanin teoksen uusintapainoksessa kylmä sota julistettiin päättyneeksi jo vuonna 1972⁹⁰ – kolme vuotta ennen ETY-huippukokousta. Tämä alleviivaa ennen kaikkea sitä, miten eri tavalla toimijat kokivat kylmän sodan päättymisen ja miksi on keskeistä erottaa eurooppalainen liennytys ja supervaltojen liennytys toisistaan.

Heikensikö suomalaisten arvostelukykä vuosia huippukokouksen eteen työskenteleminen, isäntämaana toimiminen ja sen jälkeinen yleinen optimismi? Tutkija Jukka Tarkka ironisesti arvioikin suomalaisten halunneen uskoa, että ETYK:issä valloilleen päässeeseen liennytyksen maailmassa heille ei voisi tapahtua mitään pahaa.⁹¹ Kritiikkiä voi jatkaa sillä, että liennytys merkitsi rauhan retoriikkaa.⁹² Suomalaisten puolustukseksi on kuitenkin todettava, että kokemus kylmän sodan päättymisestä liennytyksen myötä ei rajoittunut vain Suomeen, vaan näkemys oli yleinen diplomaattipiireissä. Länsi-Saksan ulkoministeriön ja puolustusministeriön yhteisen työryhmän laatimassa raportissa todettiin Helsingin päätösasiakirjan olleen merkittävä parannus poliittis-psy-

⁸⁶ White 1992, 19; Wæver 2003, 98. Vastaavasti 1980-luvun lopussa kylmä sota oli vaikeampi julistaa päättyneeksi, koska koko konfliktin päättymisen myötä ei voinut enää olla liennytystä.

⁸⁷ White 1992, 20.

⁸⁸ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

⁸⁹ Mikko Pyhälän haastattelu 2.10.2018.

⁹⁰ Steel 1972, vii.

⁹¹ Tarkka 2012, 200.

⁹² Halliday 1983, 10.

kologiseen tilanteeseen, verrattuna kylmän sodan aikaan, josta kävi kiittäminen erityisesti liennytyspolitiikkaa.⁹³ New Yorkissa neuvostoliittolainen diplomaatti oli puolestaan tokaissut Länsi-Saksan ulkoministeriön (*Auswärtiges Amt*, AA) osastopäällikkö Günther van Wellille, että olisi ehkä parempi palata kylmään sotaan, jotta länsi arvostaisi liennytyksen etuja.⁹⁴ Kissinger puolestaan kertoi Yhdysvaltain haluavan padota Neuvostoliitto ”modernein keinoin”, jotka eivät olisi samoja kylmän sodan aikaisia vaan kokonaan uusia.⁹⁵ Mielestäni näissäkin kylmä sota ymmärretään aikakautena, jota hallitsivat erilaiset vastakkainasettelun keinot ja piirteet. Liennytys oli vastakohta, joka voitiin ymmärtää sekä aikakautena että sen muodostaneena tapana hallita idän ja lännen vastakkainasettelua.

Näkemyks liennytyksen aikakaudesta korostui myös aikakauden tutkijoiden parissa: *détente*-termillä nähtiin olevan itsessään historiallinen merkitys ja se voitiin kunnolla selittää, jos muisti liennytystä edeltäneen globaalin tilanteen, kylmän sodan aikakauden.⁹⁶ *Détente*-käsite liitettiin usein spesifiin maailmanpolitiikan historialliseen aikakauteen, jolloin itä–länsi-suhteet olivat muutoksessa. Sen nähtiin olevan itä–länsi-suhteiden asiantila, jolle on luonteenomaista ei-sotilaallisten konfliktinratkaisukeinojen käyttäminen. Liennytys siten ymmärrettiin siirtymävaiheena konfliktin eri vaiheiden välillä sekä rauhantilana. Liennytys-termille on ominaista optimistisuus ja tulevaisuusorientoinut perspektiivi.⁹⁷ Liennytys nähtiin yhtenä vaiheena historiallisessa kehityksessä, samalla tavalla kuin ”kylmä sota”.⁹⁸

Ideologisen kilpailun ja vastakkainasettelun jatkuminen näytti olevan suomalaisille selvää, mutta se ei tarkoittanut kylmäksi sodaksi katsottavan tilanteen jatkumista. Kilpailun ja liennytyksen nähtiin voivan elää rinnakkain. Tämä asettaa mielestäni koko kylmän sodan – sikäli kuin se ymmärretään perinteisessä mielessä aikakautena vuosien 1945–1989/90 välillä – määritelmän kyseenalaiseksi, sillä nimenomaan ideologisen taistelun on ajateltu olevan keskeinen kylmää sotaa määrittävä tekijä.⁹⁹ Vaikka ideologioilla oli vaikutuksensa kylmän sodan muotoutumisessa 1940–1950-luvuilla, 1970-luvulle tultaessa kahden vastakkaisen järjestelmän rinnakkainelo oli nähdäkseen jo hyväksytty tosiasia. Reimaan mukaan ideologisiin kysymyksiin ei otettu selkeästi kantaa

⁹³ „Die Unterzeichnung der KSZE-Schlußakte am 1.8.1975 kennzeichnet im Vergleich zu den Zeiten des „Kalten Krieges“ eine Verbesserung der politisch-psychologischen Lage.“ AAPD 1976, Dok. 45, ”10. Februar 1976: Aufzeichnung der Arbeitsgruppe AA/BMVg.“

⁹⁴ FRUS, 1969–1976, Vol. XXXIX, 362. Memorandum of Conversation.

⁹⁵ FRUS, 1969–1976, Vol. E–12, 207. Memorandum of Conversation, Washington, August 5, 1975, 10 a.m.

⁹⁶ Willms 1977, 92.

⁹⁷ Haftendorf 1977, 102–103.

⁹⁸ André 1976, 187.

⁹⁹ Ks. esim. Black 2015, ix–x.

ETYK:in päätösasiakirjan periaatteita vahvistaessa.¹⁰⁰ Kylmä sota ei ollut yhtenäinen ja muuttumaton todellisuus vaan vaihtuvien muutosvoimien sarja.¹⁰¹ Ole Wæverin mielestä liennytys oli suosittu ja merkityksellinen termi, koska se samanaikaisesti saattoi merkitä päätöstä kylmälle sodalle (siinä muodossa kun se silloin tunnettiin) ja samalla itä–länsi-konfliktin vakiinnuttamista. Jussi Hanhimäen väite, että liennytys ei päättänyt kylmää sotaa,¹⁰² on mielestäni suoraan riippuvainen siitä, miten kylmä sota ja liennytys ymmärretään. Niedhartin mukaan kylmän sodan kaltaisen tilanteen ominaispiirteitä olivat vihamielinen vastakkainasettelu ja kommunikaation puute, hallitsematon asevarustelu, monoliittiset blokit sekä uhka- ja viholliskuvat sekä propagandakampanjat.¹⁰³ Itä ja länsi pystyivät siis olla tekemisissään toistensa kanssa esimerkiksi korostamalla vastakkainasettelua ja varustautumalla sotilaallisesti, mutta liennytyksen aikana yhteistyö eri muodoissaan oli puolestaan näkyvämpää, mistä ETYK oli yksi osoitus. Tämä mielestäni korostaa sitä, että kylmä sota ja liennytys pitäisi molemmat käsittää pikemminkin ensisijaisesti konfliktikäyttämisen eri muotoina kuin yksinomaan ajallisina määritteinä.

Monissa suomalaisten tulkinnoissa liennytyksen katsottiin tarkoittavan vastakohtaa kylmälle sodalle, uutta aikakautta sekä siirtymää pois kylmästä sodasta. Tässä Helsingin vuoden 1975 huippukokouksella oli keskeinen merkitys. Toisille, kuten Kekkoselle ja Iloniemelle, liennytys edusti enemmän kokonaan uutta tilaa verrattuna aikaisemmin vallinneeseen kylmään sotaan. Apuselle liennytys merkitsi myös jatkuvaa prosessia ja tapaa, jolla eri blokit järjestivät suhteensa toisiinsa ja se oli siten vallitsevan ilmapiirin sijasta konkreettista politiikkaa. Sorsa ja Karjalainen tiedostivat vastakkainasettelun jatkumisen. Siirtymisen kylmästä sodasta liennytyksen aikaan – tai liennytyksen kautta ”normalisoituneiden olojen” aikaan – ajateltiin olleen verrattain pysyvä, sillä pohdintaan kylmästä sodasta ei lähteiden perusteella myöhemmin juuri palattu. Itse itä–länsi-konfliktin ei katsottu päättyneen: vastakkainasettelu jatkui, mutta kanssakäyminen perustui kylmän sodan keinojen sijasta sopimukseen, yhteistyöhön ja neuvotteluihin. Siinä missä yhdysvaltalaisissa näkemyksissä, kuten Steelen kirjoituksessa, Yhdysvaltain harjoittaman liennytyspolitiikan katsottiin päättäneen kylmän sodan, suomalaisille läheisempi ETYK merkitsi kylmän sodan päätepistettä, koska liennytys näkyi ensisijaisesti Euroopassa ja se kosketi erityisesti maanosan asukkaita.

¹⁰⁰ Reimaa 2008, 186.

¹⁰¹ Bozo–Rey–Rother–Ludlow 2012, 5.

¹⁰² Wæver 2003, 98; Hanhimäki 2008, 503.

¹⁰³ Niedhart 2017, 21.

2.2. Liennytyksen inhimillinen ulottuvuus

Jussi Hanhimäen mukaan 1970-luvun liennytys toi kansainväliseen järjestelmään ETYK:in kautta ihmisoikeuksien kaltaisia elementtejä, jotka horjuttivat koko kylmän sodan perusteltavuutta.¹⁰⁴ Neuvostoliitto oli jo pitkään ajanut yhteiseurooppalaista turvallisuuskonferenssia saadakseen kansainvälisen tunnustuksen sen toisen maailmansodan jälkeiselle aluelaajentumiselle, mutta länsi ei ollut valmis antamaan tällaista tunnustusta vastikkeetta. Sen hintana oli *détente*-käsitteen laajentaminen pelkistä valtioiden välisistä suhteista kattamaan Euroopan kansojen välisen yhteydenpidon asteittainen vapautuminen sekä laajemmin informaation ja ideoiden levittämisen. Kommunistiset valtiot vaativat, että nämä toimet olisivat riippuvaisia liennytyksen edistymisestä – länsi taas ajatteli, että ne olivat keskeinen osa liennytysprosessia ja luottamuksen kasvattamista.¹⁰⁵ Voidaankin siis sanoa, että lännen ajama offensiivinen liennytyspolitiikka pyrki murtamaan vapauden rajoitteet idässä, kun taas itäblokki pyrki puolustuksellisella liennytyspolitiikallaan vallitsevan tilanteen säilyttämiseen. ETYK:ssa molemmat olivat selvästi havaittavissa.¹⁰⁶ Länsimaisen lähestymistavan ydin idän ja lännen väliseen dialogiin oli kirjattu päätösasiakirjan kolmanteen kappaleeseen, jonka johdannossa mainittiin kasvava kulttuuri- ja koulutusvaihto, informaation jakaminen ja kansojen väliset yhteydet rauhan välineinä ja liennytyksen realisoitumisena. Länsimailla oli ollut tavoitteena saada ihmisyksilö *détente*-sopimusten keskiöön ja suosia vapaampaa yhteydenpitoa ja tiedonvälitystä. Näille oli tärkeää saada kommunistihallinnot hyväksymään se, että liennytys ei tarkoittanut ainoastaan hyviä valtioiden välisiä suhteita, vaan että sen piti antaa konkreettisia hyötyjä yksilöille.¹⁰⁷ Liennytyksellä oli siten pohjimmiltaan eräänlainen ”inhimillinen ulottuvuus” ja myös suomalaiset tiesivät sen.

Ulkopolitiikka-lehden artikkelissaan Osmo Apunen huomautti, että päätösasiakirjan johdannossa viitattiin osanottajien pyrkimykseen saada jännityksen lientyminen sisällöltään mahdollisimman monipuoliseksi, sillä asiakirja laajensi turvallisuuskehityksen piiriä kattamaan uusia alueita: taloutta, tiedettä ja teknologiaa. Siten liennytys laajeni valtioiden välisistä kysymyksistä yksilölliselle tasolle, kansalaisten ja järjestöjen kanssakäymisen alueelle.¹⁰⁸ Liennytys oli siten ensisijaisesti valtioiden välistä, mutta se periaatteessa pystyi ulottamaan vaikutuksensa myös yksilötasolle. Näin asian nähtiin olevan virallisesti, kuten presidentti Kekkonen Helsingin huippukouksessa pitämästä puheenvuorosta ilmenee:

¹⁰⁴ Hanhimäki 2008, 504.

¹⁰⁵ Romano 2009, 187–188.

¹⁰⁶ Loth 2016, 19–20.

¹⁰⁷ Romano 2009, 41, 46, 48.

¹⁰⁸ Apunen 1975, 25.

*Uskomme valtioiden välisen jännityksen jatkuvan lieventymisen olevan välttämätön edellytys niiden rajojen madaltamiseksi, jotka joko ihmisten mielissä tai heidän yhteisöjensä välillä vielä uhmaavat kansojen lähentymistä toisiinsa. Valtioiden turvallisuus, kansojen yhteistyö ja yksilöiden elämän rikastuttaminen ovat tämän konferenssin tunnuksia.*¹⁰⁹

Kekkonen siten korosti liennytyksen olleen nimenomaan valtioidenvälinen ilmiö, jonka vallitessa sen vaikutukset pystyisivät ulottumaan myös yksilötasolle. Tutkija Angela Romanon mukaan liennytys oli Neuvostoliitollekin ensisijaisesti valtioiden välinen prosessi. Suurlähettiläs Esko Rajakoski onkin arvellut, että Kekkosen ajatus ihmisoikeuksien tärkeydestä Suomen ulkopoliitiikan osana ei ollut vakiintunut vaan suhteet Neuvostoliittoon olivat ensisijaiset. Tämä ilmeni myöhemmin Belgradin ETYK-seurantakokouksessa.¹¹⁰ Kekkosen mielestä ihmisoikeuksien edistäminen oli siis ristiriidassa luottamuksellisten idänsuhteiden kanssa, minkä vuoksi hän ei myöskään voinut tai halunnut korostaa liennytyksen inhimillisiä puolia. Muotoiluissa täytyi olla tarkkana.

ETYK-prosessissa mukana ollut Markku Reimaa kertoo osastopäällikkö Iloniemen laatineen luonnoksen, jossa hän perusteli presidentti Kekkosen huippukokouksessa pitämän puheen sanamuotoja ja viestin tarkoitusta, samalla määrittäen miten liennytys Suomessa ymmärrettiin.¹¹¹ Vaikka kyseessä oli konferenssipuhe, oli sillä Iloniemen mukaan keskeinen sija suomalaisten ETYK-arvioinneissa ja siinä määrätietoisesti omaksuttiin varauksettoman myönteinen kanta liennytyspolitiikkaan. Liennytys oli Iloniemen mukaan valtioiden välinen ilmiö, joka helpotti yhteyksiä kansojen välillä ja rikastutti yksilöiden elämää. Tällä Iloniemi vastasi konferenssin kohtaaman kritiikkiin siitä, että valtiot harrastaisivat liennytyspolitiikkaa yksilöiden kustannuksella kansojen hyväksi. Eniten painoarvoa puheessa annettiin valtioiden välisiä suhteita säätelevälle periaatejuhlukselle, sillä se edusti turvallisuuspoliittista panosta. Puheen loppupuolella korostettiin poliittisen liennytyksen merkitystä aseriisunnan edellytysten synnyssä. ETYK:in kolmannen korin sisältöä ei puheessa käsitelty laajasti, mutta sen jälkeen puheessa tunnustettiin Iloniemenkin mielestä kiistanalainen väittäjä:

*Aidat madaltuvat vain sikäli kun jännitys lientyy. Tämä vastaa, paitsi tosioloja, myös sosialististen maiden näkemystä monien länsimaiden väitteestä että yksilötason kontaktien kehitys ei saisi olla riippuvainen valtioiden välisten suhteiden kehityksestä.*¹¹²

¹⁰⁹ ULA 1975, 94.

¹¹⁰ Romano 2009, 219; Rajakoski 2000, 582.

¹¹¹ Reimaa 2008, 173.

¹¹² UKA, 21/195, P.M. ”Suomen puheenvuoro ETYK:n III vaiheen yleiskeskustelussa” 23.7.1975.

Reimaan mukaan Iloniemi ei suoraan todennut, että ”monien länsimaiden tulkinta sellaisenaan vastaisi myös Suomen tulkintaa liennytyksen ja päätösasiakirjan määräysten keskinäisistä suhteista.”¹¹³ Angela Romano esittääkin, että kaikki läntiset valtiopäämiehet kuvailivat liennytystä laaja-alaisena dynaamisena prosessina, joka piti sisällään inhimillisen ulottuvuuden, kuten ihmisten, ideoiden ja informaation vapaan liikkumisen.¹¹⁴

Iloniemen tulkinnassa näkyy mielestäni sekä länsimaiden ihmisyksilöä että sosialististen maiden valtioiden roolia korostava näkemys. Haastattelussa Iloniemi kertoi liennytyksen yksilöiden elämää rikastuttavan vaikutuksen olleen nimenomaan länsieurooppalainen ajattelutapa. Tähän kuului kontaktien, tiedonvaihdon ja taloudellisen yhteistyön helpottuminen. Suomessa ei käyty erityisempiä keskusteluja länsieurooppalaisten ja neuvostoliittolaisten liennytyskäsitteiden eroista. Ylipäänsä Suomen sisäinen keskustelu poliittisella tasolla näistä asioista oli Iloniemen mielestä aika kehittymätöntä ja heikkoa. Presidentin yksinoikeus tällä alueella oli niin tunnustettu, että kukaan ei mennyt esittämään poikkeavaa tulkintaa.¹¹⁵ Kekkosen puheesta ja Iloniemen sitä koskevista muistiosta ilmenee mielestäni erinomaisesti, miten liennytys merkitsi suomalaisille ensisijaisesti oman maan turvallisuustilanteen parantumista: valtioiden väliseen liennytykseen oli luontevaa vedota, koska sen vallitessa voitiin ajatella Neuvostoliitolla olevan vähemmän syitä puuttua Suomen asioihin ja ulkopoliittiseen liikkumavaraan tai ääritapauksessa vedota YYA-sopimuksen¹¹⁶ sotilaallista yhteistyötä koskeviin lausekkeisiin. Yksilöiden elämän rikastuminen saattoi siten hyvin tapahtua valtioiden suhteiden parantumisen ohessa.

Liennytyksen inhimillisistä puolista puhuttiin enemmän julkisesti, mikä ilmenee Iloniemen Dipolissa lokakuussa 1975 pitämässä esitelmässä. Iloniemi tähdensi esitelmässään Suomen painottaneen koko konferenssin ajan, että ETYK:in panos détente-kehitykselle lujittuisi, mikäli se onnistuisi antamaan jotain yksilölle. Hallitusten détente-yritykselle hankittiin yleisen mielipiteen tuki tuomalla konferenssin saavutukset jokaisen kansalaisen tietoon ja pyrkimällä rikastuttamaan heidän elämäänsä. Suomi oli Iloniemen mukaan tässä mielessä hyvässä asemassa, koska kaikki puolueet tukivat hallituksen politiikkaa. Tiedonvälityksen lisäämistä sekä ihmisten välisiä kontak-

¹¹³ Reimaa 2008, 173.

¹¹⁴ Romano 2009, 30.

¹¹⁵ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

¹¹⁶ Vuonna 1948 Neuvostoliiton kanssa solmittu ja myöhemmin tasaisin väliajoin uusittu ystävyys- ja avunantosopimus (YYA) kavensi Suomen ulkopoliittista riippumattomuutta. Sopimuksen pykälät muodostivat Suomen ulkopoliittikan ja Neuvosto-suhteiden perustan. Ulkopoliittikan peruslinjaksi muodostui niin kutsuttu Paasikiven–Kekkosen-linja, jonka johtoajatuksena oli maan turvallisuuskysymysten ratkaiseminen hyvien ja luottamuksellisten idänsuhteiden avulla. Tämä edellytti Osmo Apusen mukaan sekä läheisyyttä että riittävää etäisyyttä, josta pidettiin huolta puolueettomuuspyrkimysten avulla. Meinander 1999, 266; Apunen 1977, 213.

teja koskevat pyrkimykset saivat runsaasti tukea, koska ne edustivat détenteä edistävää yhteistyöalaa.¹¹⁷ Iloniemi kirjoitti myös *Ulkopolitiikka*-lehden 3/1975 numeroon, että poliittista jännitystä lieventävät toimet edellyttivät ”valtioiden välisten suhteiden tarkkaa ja sitovaa määrittelmistä”, mutta yksittäisen ihmisen täytyi myös kokea myönteisiä muutoksia vallitsevissa oloissa, jotta liennytyks olisi merkityksellistä:

*Lientynyt jännitys on siten ensisijaisesti valtioiden välinen ilmiö, mutta jännityksen liennytyksipolitiikan uskottavuus on aitoa vasta sitten, kun sen tulokset tunnetaan myös yksilöiden tasolla lisääntyneenä henkilökohtaisena turvallisuutena, ihmisyksilöiden mahdollisuutena toteuttaa entistä paremmin henkiset ja aineelliset toiveensa.*¹¹⁸

Kuten edellisessä tulkinnassaan, Iloniemi selkeästi ei liitä liennytystä ainoastaan valtioiden välisiin suhteisiin, vaan myös yksittäisen ihmisen ja kansalaisen kokemuksen piiriin. Yksilön korostaminen on aikaisempiin kommentteihin verrattuna voimakkaampaa ja on hyvin lähellä Romanon kuvaamaa läntistä liennytyksäkäsitystä, johon sisältyi keskeisesti inhimillinen ulottuvuus.¹¹⁹

Iloniemen tulkinta liennytyksestä voidaan mielestäni nähdä eräänlaisena sekoituksena läntistä ja itäistä käsitystä: Toisaalta hän korostaa liennytyksen olevan valtioiden välinen ilmiö, mutta toisaalta tämä mahdollistaa kansojen välisen yhteydenpidon. Tällä nimenomaan viitataan konkreettisiin ja näkyviin liennytyksen tuomiin hyötyihin: Valtioiden suhteiden parantuessa liennytyksen ansiosta yksilöt voivat matkustaa vapaammin maiden ja myös blokkien välillä. Tämä on ilmeisesti Iloniemen mainitsema liennytyksen rikastuttava vaikutus, kun perheet, sukulaiset ja ystävät voivat vapaammin matkustaa toistensa luo. Fischer tosin huomauttaa, että erityissuhteesta Neuvostoliittoon johtuen Suomi ja Kekkonen painottivat liennytyksen positiivisia puolia, toisin kuin esimerkiksi ruotsalaiset, jotka pystyivät avoimesti kritisoimaan supervaltioja.¹²⁰ Vaikka liennytyksen inhimillinen ulottuvuus ei ehkä ollut Suomelle ensisijainen tavoite, mielestäni sillä nähtiin selvästi myös jotain käyttöarvoa. Mikäli ETYK onnistuisi tosiaan rikastuttamaan ihmisyksilöiden elämää Euroopassa ja sitä kautta vahvistamaan yleistä liennytykskehitystä, olisi se merkinnyt suurta arvovaltavoittoa pienelle Suomelle.

Ajan myötä myös Kekkosen näkemyksissä oli havaittavissa enemmän länsimaaisia ja liennytyksen inhimillisiä puolia korostavia sävyjä. Yhdysvalloissa kesällä 1976 pitämässään puheessa Kekkonen totesi, että liennytystä oli helppo kritisoida, mutta sille oli vaikea esittää uskottavia vaihtoehtoja. Liennytyks merkitsi sodan todennäköisyyden lisäksi keskinäisen luottamuksen rakentamista monista ainesosista. Siihen kuului molemminpuolinen rauhanomainen kanssakäyminen

¹¹⁷ UMA, Pol. os., Dea 44, ”Osastopäällikkö Jaakko Iloniemen esitelmä 20.10.1975”, Helsinki 6.11.1975.

¹¹⁸ Iloniemi 1975, 3.

¹¹⁹ Romano 2009, 30.

¹²⁰ Fischer 2009, 72.

rajojen yli, ulottuen syvälle erilaisiin yhteiskuntiin ja kansalaisten keskuuteen. Liennytys oli siten ”omasta arvostaan ja vakaumuksestaan kiinni pitävän kansakunnan muulle maailmalle avointa turvallisuuspolitiikkaa”.¹²¹ Kuten aikoinaan Kekkosella oli ollut tarve vastata länsimaissa esiintyneisiin suomettumissyytöksiin siitä, että ETYK-aloite olisi tullut Moskovan määräyksestä,¹²² samalla tavalla hän pystyi länsimaisen lehdistön ja yleisön edessä korostamaan enemmän liennytyksen inhimillisiä puolia ja länsimaista näkökulmaa, mikä mielestäni välittyy hienovaraisesti näistä muuten diplomaattiseen ja sovitteluvaan sävyyn annetuista lausunnoista. On hyvin vaikea kuvitella, että Kekkonen olisi esittänyt samanlaisia näkemyksiä neuvostoliittolaiselle tai itäeurooppalaiselle lehdistölle.

Toukokuussa 1976 Suomi otti esille ihmiskontakteihin liittyvät kysymykset ETYK-maista ensimmäisenä Romanian kanssa. Romanian Helsingin lähetystön asianhoitajalle luovuttamalla nootilla Suomi pyysi myönteistä ratkaisua eräisiin avoinna olleisiin suomalais-romaniaalaisiin avio-liittoihin.¹²³ Liennytyksen inhimillisen ulottuvuus ei siis jäänyt pelkästään puheiden tasolle, vaan sitä sovellettiin myös käytännössä. Jos tätä liennytyksen inhimillistä ulottuvuutta katsoo Whiten tarjoaman viitekehyksen kautta, kuuluu se mielestäni liennytyspolitiikka käsitteen alle. Inhimillisen ulottuvuus ei olisi nähdäkseni voinut realisoitua käytännössä ilman valtioiden kahdenvälisiä sopimuksia,¹²⁴ ja kirjoittaahan Iloniemikin *Ulkopolitiikka*-lehden artikkelissaan nimenomaan liennytyspolitiikasta. Liennytys oli pohjimmiltaan valtioiden välinen asia, mutta kuten Iloniemikin toteaa, olisi se aitoa jos se tunnettaisiin yksilöiden tasolla.¹²⁵

Liennytyksen inhimillistä ulottuvuutta eri tavalla korostavat tai pohdiskelevat tulkinnat erosivat selvästi yleisemmistä tulkinnoista, joissa liennytys nähtiin valtioiden välisten suhteiden tilana tai aikakautena. Mielestäni tämän inhimillisen ulottuvuuden voidaan tavallaan katsoa olleen liennytyksen syvempi ja piilotettu olemus sekä perimmäinen tarkoitus, johon liennytyspolitiikalla ja ETYK:illä pyrittiin. Suomalaisten tulkinnoissa tasapainoiltiin itäisen ja läntisen liennytystä ja sen inhimillistä puolta koskevan käsityksen välillä. Liennytys oli ensisijaisesti valtioiden välinen ilmiö ja vain valtioiden välien ”lientyessä” saattoivat raja-aidat madaltua siten, että myös ihmisyksilö saattoi kokea elämänsä ”rikastuvan” muun muassa kansojen välisen yhteydenpidon ja vapaamman tiedonvälityksen ansiosta. Helsingin huippukokouksen aikaan ja sen jälkeen tästä inhimillisestä ulottuvuudesta eivät puhuneet suomalaisista juuri muut kuin Apunen, Iloniemi ja myöhemmin myös Kekkonen – ja silloinkin vain yleisön ollessa oikea. Kuitenkin kokonaisuudessaan inhimillisen ulottuvuuden merkitys oli toissijainen ja merkitsi mielestäni arvovaltavoittoa Suomelle, jos

¹²¹ UKJT, Tasavallan Presidentin puhe National Press Clubissa 3.8.1976.

¹²² Tuikka 2007, 301.

¹²³ Reimaa 2008, 181.

¹²⁴ White 1992, 23.

¹²⁵ Iloniemi 1975, 3.

ETYK:in vahvistama liennytys pystyisi tosissaan rikastuttamaan ihmisten elämää Euroopassa. Liennytyksestä oli luontevampaa puhua valtioiden välisenä ilmiönä, koska suomalaisille liennytys ensisijaisesti merkitsi parempaa turvallisuutta ja parempaa liikkumatilaa YYA-sopimuksella Neuvostoliittoon sidotulle Suomelle. Tämä turvallisuusaspekti korostuu entisestään eurooppalaista liennytystä koskevissa näkemyksissä.

2.3. ETYK, eurooppalainen liennytys ja Suomen mahdollisuudet

Liennytyksen nähtiin edustavan ETYK:in kautta siirtymää pois kylmästä sodasta, ellei peräti kokonaan uutta aikakautta ja vastakohtaa kylmälle sodalle. Se rikastutti kansojen elämää ja madalsi raja-aitoja. Tällainen ajattelu pohjautui havaintoon jännitteiden lievenemisestä ensisijaisesti Euroopassa – se oli eurooppalaista liennytystä. Petri Hakkaraisen mukaan kylmän sodan jännitteiden lieveneminen ei ollut yhtä selvää missään muualla.¹²⁶ Länsi-Euroopassa liennytystä pidettiin määrittelemättömänä ja hitaana jännitteiden helpottumisena, kuten Josef Korbel jo vuonna 1972 julkaisemassaan teoksessa kirjoitti.¹²⁷ Eurooppalaisen liennytyksen arviointi ei kuitenkaan ole yksinkertaista, koska Euroopan valtioiden liennytyksen alla ajamat politiikat eivät olleet yhdenmukaisia tai identtisiä.¹²⁸ Kyseessä oli alun perin diplomaattinen väline ja prosessi, jonka tuli tapahtua eurooppalaisissa suhteissa, sekä tilaisuus maanosan poliittisen skenaarion muuttamiseen ja suhteiden tehokkaaseen parantamiseen idän kanssa.¹²⁹ Helsingin päätösasiakirjaan kirjattu lauseke mahdollisuudesta rajojen rauhanomaiseen muuttamiseen kodifioi länsimaisen muutokseen tähtäävän liennytysstrategian.¹³⁰

Historioitsija Niall Fergusonin mukaan 1970-luku muistetaan – ainakin englantia puhuvissa maissa – kriisiaikana, jolloin inflaatio kohosi ja talouskasvu hyytyi: vallalla oli laajalle levinnyt käsitys kriisistä.¹³¹ Liennytyksestä ja ETYK:istä huolimatta 1970-luvun puolivälissä Euroopassa elettiinkin epävakaita aikoja. Esimerkiksi Portugalissa oli oikeistodiktatuurin kaaduttua vuonna 1974 noussut valtaan vasemmistolainen sotilasjunta ja poliittisesti epäselvä tilanne jatkui vuoteen 1976 asti.¹³² Yleiseurooppalaisesta tilanteesta oltiinkin huolissaan muun muassa Länsi-Saksan ulkoministeriössä: Naton kaakkoinen rintama nähtiin heikkona¹³³, Portugalin tilanne epäselvänä ja

¹²⁶ Hakkarainen 2012, 3.

¹²⁷ Korbel 1972, 36.

¹²⁸ Davy 1992b, 236.

¹²⁹ Romano 2009, 224.

¹³⁰ Kieninger 2013, 82.

¹³¹ Ferguson 2010, 1, 14.

¹³² Gilbert 2015, 217–218.

¹³³ Tällä viitataan ilmeisesti Kyproksen kriisiin, mikä kiristi Kreikan ja Natomaa Turkin välit äärimmilleen. Gilbert 2015, 214–215.

Neuvostoliiton varustautumisesta oltiin huolissaan, eikä Wienin AVS-neuvotteluihin¹³⁴ suhtauduttu toiveikkaasti. ”Liennytykseskustelun jatkuminen ei saisi vaikuttaa lännelle epäedulliseen tapaan”, kuten ministeriössä työskennellyt Günther van Well¹³⁵ syykuussa 1975 lähettämässään sähkössä totesi.¹³⁶ Siinä missä supervallat olivat keskittyneet Afrikan asioihin ja siellä käytäviin konflikteihin, Länsi-Euroopan valtioille oli paljon keskeisempää, minkälainen hallitus istui Lissabonissa.¹³⁷ Tässä onkin nähdäkseni yksi keskeinen ero eurooppalaisen ja suurvaltaliennytyksen välillä: eurooppalaisia kiinnosti selvästi enemmän oman maanosan tilanne, eivätkä suomalaiset olleet tässä poikkeus. Fischerin mukaan liennytyksen tärkein ulottuvuus oli Suomelle juuri eurooppalaisessa kontekstissa maan geostrateginen asema huomioon ottaen.¹³⁸ ETYK merkitsi suomalaisille kylmän sodan päätepistettä Euroopassa, mutta myös eurooppalaisen liennytyksen ilmentymää itsessään.

Helsingin huippukokouksen avauspuheessa Urho Kekkonen totesi konferenssin olevan merkittävä osa jännityksen lieventymiskehitystä, toivon ja ilon päivä Euroopalle.¹³⁹ Kokouksen virallisessa puheenvuorossa hän hahmotteli siihen mennessä täsmällisimmin, millaisena hän näki Suomen aseman ja roolin muuttuvassa Euroopassa. Isäntänä toimiminen tarjosi loistavan tilaisuuden Suomen puolueettomuuspolitiikan korostamiseksi eri valtioiden päämiehistä koostuvalle arvovaltaiselle kuulijakunnalle.¹⁴⁰ Kekkosen mukaan vain rauhantilan jatkuessa häiriöttömänä ja jännityksen lieventymisen edistyessä asteittain saattoi Suomen turvallisuus olla varmalla pohjalla. Puolueettomuuspolitiikkaa noudattavalle Suomelle blokkien välisten ristiriitojen ja Euroopan jännityksen väheneminen olivat positiivisia asioita.¹⁴¹ Juhani Suomi kertoo Kekkosen olleen huippukokouksen jälkeen tyytyväisempi kuin aikoihin, eikä hänellä riittänyt ymmärrystä ETYK:iä vähätteleville tahoille. Tähän tyytyväisyyteen liittyi epäilemättä henkilökohtaisia syitä johtuen Kekkosen omasta roolista huippukokouksen aikaansaamiseksi,¹⁴² mutta siihen oli varmasti muitakin syitä.

Fischerin mukaan globaalin liennytyksen tukeminen edisti kansainvälisen tunnustuksen saamista Suomen omalle puolueettomuuspolitiikalle. Euroopan tasolla supervaltojen ja monenkeski-

¹³⁴ AVS eli MBFR (*Mutual and Balanced Force Reductions*) neuvotteluja käytiin Itävallan Wienissä vuosina 1973–1986 ja niiden tavoitteena oli NATON ja Varsovan liiton tavanomaisen aseistuksen ja joukkojen vähentäminen Keski-Euroopassa. Bluth 1999, 181. Suomi ei ollut näissä neuvotteluissa osapuoli, mutta seurasi niiden edistymistä.

¹³⁵ Günther van Well (1922–1993) oli länsisaksalainen diplomaatti, joka oli tullut ulkoasiainhallinnon palvelukseen jo vuonna 1953. Myöhemmin hän palveli Washingtonin suurlähettiläänä vuosina 1984–1987. Munzinger Online/Personen, s.v. ”Well, Günther van”.

¹³⁶ AAPD 1975, Dok. 265, ”9. September 1975: van Well an Botschaft Den Haag.”

¹³⁷ Westad 2017, 502.

¹³⁸ Fischer 2009, 71.

¹³⁹ ULA 1975, 85–86.

¹⁴⁰ Suomi 1998, 670.

¹⁴¹ ULA 1975, 92.

¹⁴² Suomi 1998, 674.

nen eurooppalainen liennytys tarjosivat perspektiivin, jonka puitteissa voitiin mainostaa suomalaista aktiivisen puolueettomuuden konseptia. Kekkonen oli jo vuonna 1961 noottikriisin jälkeen puhunut, että Suomen tulisi toimia sillanrakentajana idän ja lännen välillä,¹⁴³ ja keväällä 1975 presidentti oli keskusteluissaan Jugoslavian presidentti Titon kanssa korostanut, että liennytyksen valitessa pienten valtioiden oli huolehdittava eduistaan, oltava aktiivisia ja esittää käyttökelpoisia suunnitelmia.¹⁴⁴ Liennytys merkitsi Kekkonen mukaan eniten juuri pienille valtioille, koska konfrontaation aikana ne jäivät jalkoihin ja niiden mahdollisuudet vaalia omia etujaan heikkenevät.¹⁴⁵

Puolueettomuuden ja puolueettomuuspolitiikan määrittely ja siitä puhuminen kuului vain Kekkoselle. Johtajavaltaisuudellaan presidentin tavoitteena oli turvata Suomen mahdollisimman itsenäinen asema ja liikkumatila, mikä näkyi pyrkimyksenä rajata ulkopoliittista kieltä kotimaassa.¹⁴⁶ Kuten edellisestä luvusta ilmeni, liennytys oli Kekkoselle ensisijaisesti valtioiden välinen ilmiö, mikä näkyy myös tässä. Mielestäni ETYK:in ilmentämä liennytys merkitsi Kekkoselle ensisijaisesti vain välinearvoa, minkä puitteissa voitiin puhua Suomelle tärkeämmän puolueettomuuspolitiikan puolesta. YYA-sopimuksella Neuvostoliittoon sidotulle Suomelle liennytys merkitsi mahdollisuutta väljempään ulkopoliittiseen liikkumavaraan ja puolueettomuuspolitiikan korostamiseen. Tätä tukee myös Jaakko Iloniemen haastattelussa kertoma näkemys, jonka mukaan Suomella oli eri vaiheessa dénten suhteen erilaisia tavoitteita. Alkuvaiheessa tavoitteena saada neuvotteluprosessi käyntiin, jossa Suomella oli aloitteentekijään rooli. Jonkin aikaa keskeisin tavoite oli olla hyödyllinen osa itä–länsi dialogia, jotta puolueettomuuden identiteettiä voitiin vahvistaa.¹⁴⁷

ETYK:in ja liennytyksen keskinäistä suhdetta Kekkonen korosti myös pitkään kokouksen jälkeen ja erityisesti myös ulkomaisille tahoille. Joulukuussa 1975 neuvostoliittolaiselle *Izvestija*-lehdelle antamassaan haastattelussa Kekkonen totesi päätösasiakirjan sisältävän laajan ja pitkälle tulevaisuuteen tähtäävän yhteistyöohjelman, jonka toteuttaminen Helsingin hengessä määräsi ”liennytyskehityksen suunnan sekä Euroopassa että suuressa määrin koko maailmassa.”¹⁴⁸ Yhdysvaltain vierailua varten laaditussa muistiossa ETYK:in kerrottiin olevan yksi esimerkki liennytyspolitiikan konkretisoitumisesta Euroopassa,¹⁴⁹ suorastaan dénten elimellinen osa, johon ladattiin

¹⁴³ Fischer 2009, 72.

¹⁴⁴ Suomi 1998, 542.

¹⁴⁵ UKJT, Tasavallan Presidentin puhe National Press Clubissa 3.8.1976.

¹⁴⁶ Tuikka 2007, 310.

¹⁴⁷ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

¹⁴⁸ UKJT, 69. Tasavallan Presidentin haastattelu *Izvestija*-lehdelle 18.12.1975.

¹⁴⁹ UKA, 22/32, Tasavallan presidentin valtiovierailu Yhdysvaltoihin, ”Kansainvälinen tilanne”.

paljon odotuksia, kuten Kekkonen totesi Norjan pääministerille.¹⁵⁰ Kun Itä-Saksan (DDR) ulkoministeri Oskar Fischer saapui vierailuille Suomeen lokakuussa 1976, Suomen ehdotuksesta vierailun tiedonannon ETYK:iä käsittelevään kappaleeseen lisättiin Itä-Saksan ehdotukseen verrattuna voimakkaampi korostus liennytysprosessin jatkumiselle sekä päätösasiakirjan täytäntöönpanolle.¹⁵¹ Vaikka kansainvälinen ilmapiiri oli jo vuonna 1976 viilentymässä, Kekkonen edelleen esiintyi tapaamisissa ”kuin ETYK-optimismin henkilöitymänä”.¹⁵² Mielestäni ei ole kuitenkaan syytä epäillä tämän optimismin vilpittömyyttä. Tuikan mukaan Helsingin huippukokouksen yhtenä tarkoituksena oli ollut propagoida Suomen puolueettomuusasemaa, mutta ETYK:istä oli vain hetkeksi helpotusta, koska Neuvostoliitto painosti jo pian sen jälkeen ikääntyvää presidenttiä.¹⁵³ Ulkomaisia valtiomiehiä tavatessaan Kekkonen pystyi epäsuorasti muistuttamaan Suomen puolueettomuusasemasta yhdistämällä ETYK:in ja kansainvälisen détenten toisiinsa.

Ahti Karjalainen tuli *Ulkopolitiikka*-lehteen kirjoittamalla artikkelillaan melko lähelle presidentin toimialuetta ottamalla kantaa Suomen puolueettomuuspolitiikkaan. Karjalaisen mukaan jännityksen lieventäminen ei edustanut päämäärää sinänsä, vaan se nähtiin Suomessa keinona edistää maan etua ja kansojen välisiä suhteita. ETYK tuli nähdä tässä vain yhtenä lenkinä. Détentekehityksen myötä Suomen puolueettomuuspolitiikan pyrkimys yhteistyöhön ja rauhanomaiseen rinnakkaiseloon¹⁵⁴ kaikkien kansojen kanssa oli saanut ”yleisemmän painotuksen”.¹⁵⁵ ETYK:in ohella liennytys muodostikin olotilan, joka tarjosi vapaamman ulkopoliittisen liikkumatilan Suomelle, jonka turvin voitiin ajaa omia tavoitteita. Jaakko Iloniemen mielestä jännityksen lievenemistoimia ei tullutkaan ymmärtää vain suurvaltojen tai sotilasliittojen välisiksi asioiksi, vaan kaikkien valtioiden yhteisiksi pyrkimyksiksi. Dipolissa lokakuussa 1975 pitämässään esitelmässä hän sanoi liennytyksen merkitsevän mahdollisuutta aloitteelliselle ja osallistuvalle politiikalle.

¹⁵⁰ UMA, Pol. os., Dea 51, ”Tasavallan presidentti Urho Kekkosen ja pääministeri Odvar Nordlinin keskustelut Oslolla 16.9.1976”, 28.9.1976.

¹⁵¹ UMA, Pol. os., Dea 52, ”Kommunikaneuvottelut Saksan demokraattisen tasavallan ulkoministerin Oskar Fischerin vierailun yhteydessä 19.10.–21.10.1976”, 28.10.1976.

¹⁵² Suomi 2000, 170.

¹⁵³ Tuikka 2007, 294.

¹⁵⁴ Wæverin mukaan Neuvostoliitto nimenomaan suosi détente-termin käyttöä ulkosuhteiden hoidossa, kun taas sisäpolitiikassa puhuttiin enemmän ”rauhanomaisesta rinnakkaiselosta.” Wæver 2003, 95. Vaikka Karjalainen ei tässä suoraan rinnastanutkaan liennytystä ja rauhanomaisesta rinnakkaiseloa, ei tällainen kielenkäyttö välttämättä ollut satumaa: Karjalainen nähtiin Suomessa pitkään Kekkosen todennäköisimpänä seuraajana ja myös Moskovan silmissä hän oli mieluisin vaihtoehto Kekkosen mahdollisista seuraajista. Karjalainen oli oppinut, että ulko- ja sisäpoliittisista syistä oli välttämätöntä saavuttaa Moskovan arvostus. Meinander 1999, 402, 422. 1960-luvun puolivälin jälkeen Kekkonen piti Karjalaista kilpailijanaan. Tuikka 2007, 272.

¹⁵⁵ Karjalainen 1975, 14–16.

Suomen tekemät aloitteet, kuten Pohjolan julistaminen ydinaseettomaksi vyöhykkeeksi¹⁵⁶, Suomen ja Norjan välisen rajan rauhoittaminen¹⁵⁷, SALT-isännyys, Saksan-paketti¹⁵⁸ ja toiminta ETYK:in järjestämisessä olivat palvelleet jännityksen lieventymiskehityksessä. Tämä oli Ilonien mukaan osoitus siitä, ettei Suomen kannanotto détenteen jäänyt vain myönteisten julistusten varaan, koska uusia mahdollisuuksia oli käytetty hyväksi.¹⁵⁹ Tällä Iloniemi tarkoitti mielestäni sitä, että kansainvälisen liennytyksen suojasään vallitessa Suomi oli voimavarojensa mukaan edistänyt omia tavoitteitaan. Siten asennoituminen liennytykseen oli dynaamista ja muutokseen tähtäävää. Liennytyksestä 70-luvulla kirjoittaneen Helga Haftendorfin mukaan liennytyspolitiikkaa saattoi odottaa valtioilta, jotka olivat uudelleen määrittämässä rooliaan kansainvälisessä järjestelmässä.¹⁶⁰ Suomalaistenkin mielestä liennytystä selvästi merkitsi ulkopoliittista aktivoitumista, mistä ETYK oli vain yksi esimerkki.

Eurooppalainen liennytys heijastui Suomen omissa mahdollisuuksissa, koska Suomen asema liittyi kiinteästi Euroopan kokonaistilanteeseen. Siksi ETYK-politiikka oli Kalevi Sorsan mielestä nähtävä osana kansallista turvallisuuspolitiikkaa. Liennytys merkitsi idän ja lännen vastakohtaisuuksista johtuvien ongelmien ratkaiseminen sekä yhteistyöedellytysten rakentaminen yhteiskuntajärjestelmiltään erilaisten valtioiden välillä.¹⁶¹ Sorsa puhuikin yhteistyön ja liennytyksen vahvistamiseen tähtäävän ulkopoliittikan puolesta, joka oli Suomelle nyt mahdollista kylmän sodan päätyttyä Euroopassa.¹⁶² Niedhartin mukaan liennytyksen aiheuttaman Euroopan muodonmuutoksen ansiosta raakoja viholliskuvia ei enää ylläpidetty ja eurooppalaisten politiikantekijöiden painoarvo kasvoi kansainvälisissä suhteissa. Jännitteiden lieveneminen idän ja lännen välillä tarjosi pienille ja keskisuurille valtioille enemmän liikkumavaraa.¹⁶³ Mielestäni Suomikaan ei ole tässä siinä mielessä poikkeus, koska liennytys merkitsi mahdollisuutta harjoittaa aloitteellista politiikkaa, joka pohjimmiltaan paransi maan omaa turvallisuutta. Hanhimäen mukaan eurooppalainen liennytys oli suhteellisen rajaamaton prosessi, koska sitä ajoivat monet eri tahot eikä sillä ollut yhtenäistä päämäärää. Siinä missä liennytys oli Vietnamin sodassa tappion kärsineelle ja suhteellisesti heikentyneelle Yhdysvalloille vakauttamiseen tähtäävää konservatiivista politiikkaa,¹⁶⁴ suo-

¹⁵⁶ Kekkonen oli esitellyt ehdotuksensa Pohjolan ydinaseettomasta vyöhykkeestä Paasikivi-Seurassa jo 28.5.1963. Sen mukaan Pohjoismaat keskinäisin sitoumuksin vahvistaisivat ydinaseettomuutensa. Kallenautio 2005, 155, 158.

¹⁵⁷ Tällä viitataan Suomen tekemään ehdotukseen, jonka mukaan Suomi ja Norja olisivat sitoutuneet, että kolmannet osapuolet eivät voisi käyttää näiden valtioiden alueita toista kohtaan tapahtuvaan hyökkäykseen. Suomi 1998, 537.

¹⁵⁸ Tällä viitataan siihen, kun Suomi syyskuussa 1971 teki oman ehdotuksensa ja esitteli ehtonsa molempien Saksojen tunnustamiseksi ja diplomaattisuhteiden solmimiseksi. Hentilä 2003, 191.

¹⁵⁹ UMA, Pol. os., Dea 44, ”Osastopäällikkö Jaakko Iloniemen esitelmä 20.10.1975”, Helsinki 6.11.1975.

¹⁶⁰ Haftendorf 1977, 112.

¹⁶¹ ULA 1976 I, 69, 73.

¹⁶² ULA 1976 II, 14.

¹⁶³ Niedhart 2017, 24–25.

¹⁶⁴ Hanhimäki 2010, 217; Hanhimäki 2008, 504.

malaisten mielestä se nähdäkseni päinvastoin merkitsi kokonaan uudenlaista menettelytapaa ulkopolitiikan hoitoon, mistä Iloniemen luettelemat aloitteet ovat hyvä osoitus. Eurooppalainen liennytys palveli sitä ajaneiden maiden omia intressejä ja suomalaiset ulkopolitiikan harjoittajat ymmärsivät tämän hyvin. Dynaaminen tavoite muutokseen oli vahvana suomalaisten liennytystä koskevissa näkemyksissä.

Useimmissa suomalaisten ulostuloissa liennytys ja ETYK yhdistettiin elimellisesti toisiinsa ja ne nähtiin tärkeinä arvoina itsessään. *Ulkopolitiikka*-lehden 3/1975 numeroon kirjoittaneen ulkoministeri Olavi J. Mattilan (kesk.) mukaan jännityksen lientyminen oli Helsingin huippukouksen yksi perustavoite.¹⁶⁵ Tämä näkemys ETYK:istä liennytystä edistävänä tapahtumana korostui myös Suomen hallituksen eduskunnalle laatimassa ETYK-selonteossa, vaikka sen mukaan prosessin nähtiin olevan kesken eivätkä tulokset olleet vielä nähtävillä.¹⁶⁶ Lokakuussa 1975 pitämässään esitelmässä myös osastopäällikkö Iloniemi korosti liennytyksen kannalta juuri ETYK-prosessia, joka oli ”omiaan antamaan järjestäytyneet muodot jännityksen lievenemiskehityksen eräille poliittisimmille piirteille”.¹⁶⁷ Sekä Iloniemen että Kalevi Sorsan mielestä ETYK merkitsi liennytyksen edistämistä organisoidussa muodossa ja laajemmalla pohjalla, mikä oli 1970-luvulle ominainen kehityssuuntaus. Samalla ETYK toi Iloniemen mukaan jännityksen lientymisen yleiseen tietoisuuteen.¹⁶⁸ Osmo Apusen mukaan jännityksen lientyminen eli détente oli avainsana ETYK:in päätösasiakirjan johdantokappaleessa, jossa koko asiakirjan luonnetta määriteltiin. Se oli muutostila ja prosessi, joka pyrittiin tekemään jatkuvaksi ja elinvoimaiseksi sekä monipuolisemmaksi sisällöltään ja yleismaailmalliseksi kattavuudeltaan.¹⁶⁹

Nähdäkseni liennytyksen ja ETYK:in keskinäistä suhdetta haluttiin korostaa erityisesti kotimaan yleisölle ja julkisissa kannanotoissa. Suomalaisten kommenteissa välittyy mielestäni näkemys, että liennytyksen aate ikään kuin täsmennettiin organisaatioksi ja instituutioksi ETYK:issä. Whiten mukaan liennytyksestä puhuttiin yleisesti prosessina juuri ETYK:in yhteydessä ja näkemys liennytyksestä prosessina on lähellä Yhdysvaltain silloisen ulkoministerin Henry Kissingerin Yhdysvaltain senaatin ulkoasiainvaliokunnalle esittämää tulkintaa, jonka mukaan liennytys oli jatkuva prosessi eikä lopullinen saavutettavissa oleva tila. Whiten mukaan liennytys viittaa tästä perspektiivistä dialogin kautta asteittain kehittyvään historialliseen prosessiin kohti vakautta ja rauhaa.¹⁷⁰ Jos liennytys nähtiin prosessina eikä lopullisena päätepisteenä, liennytyksen mahdollisille

¹⁶⁵ Mattila 1975, 1.

¹⁶⁶ ULA 1975, 139, 106.

¹⁶⁷ UMA Pol. os., Muistiot, Dea 44, ”Osastopäällikkö Jaakko Iloniemen esitelmä 20.10.1975”, Helsinki 6.11.1975

¹⁶⁸ ULA 1976 I, 12, 84.

¹⁶⁹ Apunen 1975, 23.

¹⁷⁰ White 1981, 167; White 1992, 21–22.

hidasteille ja töyssyille ei tarvinnut antaa niin paljon painarvoa, koska liennytys eli jatkuvasti. Niiden voitiin katsoa kuuluvan osaksi prosessia, jolloin liennytys oli enemmän kuin pelkkä aatteellinen ilmapiiri, kuten konkreettisia poliittisia toimia.

Suomalaisten ETYK:in ja liennytyksen keskinäisen suhteen korostamisen voi helposti katsoa johtuvan suomalaisten aktiivisesta roolista huippukokouksen aikaansaamiseksi sekä isäntänä toimimisesta. Kuitenkin tutkijoiden mielestä ETYK oli eurooppalaisen liennytyksen suurin saavutus, sen päätavoite ja rakenteellinen ilmaisu.¹⁷¹ Wæverin mukaan liennytys -käsitteen yksi ominaisuus oli juuri se, että sillä oli psykologinen ulottuvuus: se kuvasi ilmapiiriä, eikä aina viitannut puhtaasti materiaaliisiin tekijöihin.¹⁷² Tämä näkyy mielestäni hyvin ETYK:iä ja liennytystä käsittelevissä kirjoituksissa sekä toisaalta jossain määrin myös Kekkosen konferenssipuheissa. Näissä liennytys nähtiin optimistisena uskona rauhanomaiseen tulevaisuuteen, jossa diplomatia oli korvannut väkivaltaiset keinot tai niillä uhkailun.

Vaikka Niedhartin mielestä Helsingin huippukokousta ei pitäisi nähdä liennytyksen huipentumana,¹⁷³ suomalaisten tulkinnoissa kokous päinvastoin nähtiin nimenomaan kohokohtana, mutta samalla myös ETYK-prosessin jatko edusti itsessään liennytystä. Markku Reimaan mukaan liennytystä pidettiin tavallaan synonyymina koko ETYK-prosessille ja se piti sisällään sekä toimintaa että tavoitteita ollen samalla kansallisen politiikan työväline moneen suuntaan.¹⁷⁴ Lähteiden valossa ETYK ja liennytys esiintyivät usein erityisesti vuosina 1975–1976 rinnakkain tai samassa yhteydessä, mutta mitä enemmän aikaa Helsingin huippukokouksesta kului, sitä enemmän uusia ulottuvuuksia alkoi myös liennytys saada. Haastattelussa Jaakko Iloniemi piti Reimaan tulkintaa liian kapeana, sillä siitä puuttuu kokonaan aseidenriisunnan aspekti.¹⁷⁵ Aseidenriisunta, johon kuului muun muassa SALT¹⁷⁶ sekä Wienissä käytävät asevalvontaneuvottelut, olivat kuitenkin ensisijaisesti Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton sekä näiden johtamien sotilasliittojen välinen asema. Ne kuuluivat enemmän supervaltojen liennytyksen piiriin, kun taas suomalaisille läheisempi ETYK edusti liennytystä.

Kesäkuun alussa 1976 Suomen turvallisuuspoliittista tilannetta arvioimaan asetettu parlamentaarinen komitea¹⁷⁷ sai mietintönsä valmiiksi. Tämän *Toisen parlamentaarisen puolustuskomitean mietintö* oli yleissävyltään valoisampi ja 1971 laadittua mietintöä kansainvälisempi, mikä

¹⁷¹ Westad 2017, 389; Davy 1992a, 12.

¹⁷² Wæver 2003, 88.

¹⁷³ Niedhart 2017, 23.

¹⁷⁴ Reimaa 2008, 58.

¹⁷⁵ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

¹⁷⁶ SALT I-sopimus (Strategic Arms Limitations Talks) oli vuonna 1972 Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton solmima sopimus, jonka tarkoituksena oli rajoittaa strategisten ydinaseiden määrää. ("SALT I Treaty." *The Oxford Essential Dictionary of the U.S. Military*. Oxford, Oxford University Press, 2001. Oxford Reference. 2002. Tarkistettu 24.2.2018).

¹⁷⁷ Komiteaan kuului Iloniemen lisäksi kansanedustajia ja upseereita. Komiteamietintö 1976, 4.

johtui liennytyksen vaikutuksesta.¹⁷⁸ Raportissa todettiin jännityksen lientymisen leimaavan kansainvälisiä suhteita, mikä oli ilmentynyt pitkäaikaisten kiistakysymysten rauhanomaisena ratkaisuna ja suurvaltojen pyrkimyksenä parempaan yhteisymmärrykseen. Toisaalta samalla tiedostettiin kansainvälisessä tilanteessa ilmenneet kielteiset piirteet: Kyproksen kriisi, Indokiinan sota, sodat Afrikassa. Raportissa arvioitiin jännityksen lievenemisen vähentävän Yhdysvaltain sotilaallisen läsnäolon laajuutta Euroopassa, koska sotilasliittojen väliset konfliktien aiheet olivat raportin mukaan vähentyneet liennytyksen ansiosta.¹⁷⁹

Komitean mietinnössä liennytyksen nähtiin myös merkitsevän muutosta Euroopan sotilaallisessa tasapainossa. Ajatus Yhdysvaltain sotilaallisen läsnäolon vähenemisestä Euroopassa saattaa näin jälkikäteen kuulostaa utopistiselta, mutta Yhdysvaltain ulkoministeriössä liennytyksen heikkouksina nähtiin Naton perusteiden heikentyminen ja Euroopan kommunistien vahvistuminen. Liennytyksen arvioitiin vähentävän Yhdysvaltain ja Euroopan välistä koheesiota, mutta samalla poistavan joitain jännitteitä.¹⁸⁰ Tutkija N. Piers Ludlown mukaan liennytys heikensi eurooppalaisten haluja hyväksyä Yhdysvaltain ulkopoliittinen johtajuus ja se kannusti Euroopan maita kokeilemaan omia, itsenäisempiä lähestymistapoja itä-länsi-suhteisiin.¹⁸¹ Komitean maalailema kuva Euroopan tilanteesta saattoi joka tapauksessa olla liian positiivinen, sillä pian mietinnön julkistamisen jälkeen Yhdysvallat sai selville Neuvostoliiton alkaneen ottaa käyttöön uusia SS-20-keskimatkan ohjuksia. Presidentti Fordille luovutetussa raportissa arvioitiin, että uusien ohjusten myötä ydinaseiden uhka kasvoi Euroopassa.¹⁸² Tämä on tietenkin jälkiviisautta ja mielestäni komitean mietintöä ja siinä esitettyjä näkemyksiä voidaan mielestäni pitää täysin varteenotettavina, sillä sen englanninkielistä painosta jaettiin diplomaattiyhteyksissä.¹⁸³ Koska idän ja lännen välisestä konfliktista oli tullut selvästi vähemmän ilmeinen,¹⁸⁴ mietinnössä liennytyksen katsottiin olevan Euroopassa vallitseva olosuhde.

Liennytys-käsitteen uutuus näkyy siinä, miten Helsingin konferenssin aikana ja sen jälkeen puhuttiin yleisemmin jännityksen lievenemisestä, ja vasta vuoden 1976 aikana itse liennytys-termi näyttää vakiintuneen käyttöön. ETYK ja liennytys nähtiin aluksi jokseenkin yhteneväisinä ja niiden keskinäistä riippuvuutta korostettiin. Kekkoselle ETYK ja liennytys merkitsivät mahdolli-

¹⁷⁸ Suomi 2000, 228.

¹⁷⁹ Komiteamietintö 1976:37, 10–12.

¹⁸⁰ FRUS, 1969–1976, Vol. XVI, 218. Memorandum From Thomas P. Thornton of the Policy Planning Staff to the Director of the Policy Planning Staff (Lord).

¹⁸¹ Ludlow 2010, 193.

¹⁸² Reimaa 2008, 189.

¹⁸³ Esimerkiksi tammikuun lopulla 1977 käydyissä suomalais-belgialaisissa neuvotteluissa sovittiin, että belgialaisille toimitettaisiin englanninkielinen painos komiteamietinnöstä. UMA, Pol. os., Dea 56, ”Osastopäällikkö Ilonien keskustelut Belgiassa 20.1.1977”, 7.2.1977.

¹⁸⁴ White 1992, 19.

suutta edistää Suomen aktiivista puolueettomuuspolitiikkaa. Suomen omat toimet nähtiin kontribuutiona laajemmalla kansainväliselle liennytykselle. Sen ajateltiin merkitsevän vapaampaa liikumatilaa ja aktiivisempaa ulkopoliitiikkaa, mutta liennytyksen ja puolueettomuuden määrittelyissä oltiin hyvin varovaisia. Liennytyksen aatteen katsottiin konkretisoituneen ETYK:issä, jossa sitä prosessin tavoin voitiin jatkaa. Tätä ETYK:in keskiestä merkitystä liennytykselle haluttiin korostaa erityisesti kotimaan yleisölle, mutta myös ulkovaltojen edustajille esimerkiksi vierailujen yhteydessä. Liennytys nähtiin ensisijaisesti valtioiden välisenä ilmiönä ja se merkitsi koko Euroopan tilanteen parantumista. Se tuli yhä enemmän merkitsemään olosuhdetta, vaikka vastakkainasettelu jatkui erityisesti supervaltojen tasolla.

2.3. Presidentti Fordin vaikea perintö – liennytys supervaltojen välillä

Vaikka liennytystä korostettiin erityisesti suhteessa ETYK:iin ja eurooppalaisena ilmiönä, suljetujen ovien takana käydyissä keskusteluissa liennytystä tulkittiin myös supervaltojen näkökulmasta ja niiden välisenä politiikkana. Yhdysvaltain presidentiksi oli elokuussa 1974 noussut republikaanien Gerald Ford, joka peri edeltäjältään Nixonilta viran lisäksi myös liennytyksen. Vaikka suhtautuminen liennytykseen ei vielä jakanut maan pääpuolueita, hallitsi aihe keskustelua Fordin presidenttikaudella. Vähitellen tuki liennytystä kohtaan alkoi kuitenkin laskea ja Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittaminen kohtasi kovaa kritiikkiä.¹⁸⁵ Watergate-skandaalin jälkeen yhdysvaltalaiset luottivat hallituksiinsa vähemmän ja liennytys oli tavallaan tämän prosessin uhri. Monet yhdysvaltalaiset eivät hyväksyneet Neuvostoliittoa Yhdysvaltain kanssa tasavertaisena toimijana kansainvälisellä areenalla.¹⁸⁶ 1970-luvun puoliväliin ajoittuu myös konservatismiin nousu Yhdysvaltain politiikassa.¹⁸⁷ Yhdysvaltain ETYK-neuvottelija John Marescan mukaan Etelä-Vietnamin pääkaupungin Saigonin kukistuminen kommunistiselle Pohjois-Vietnamille kesällä 1975 katkerointi amerikkalaisia. Maan asenteet ETYK:iä kohtaan kehittyivät suhteessa liennytykseen ja Helsingin huippukokouksen jälkeen tuskin kukaan oli Washingtonissa enää kiinnostunut ETYK:istä.¹⁸⁸ Ei olekaan yllättävää, että suomen hallituksen vieraana lokakuussa 1975 ollut yhdysvaltalainen demokraattisenaattori J. William Fulbright¹⁸⁹ valitteli presidentti Kekkoselle,

¹⁸⁵ Njølstad 2010, 136; Kantola 2017, 91; Schulzinger 2010, 389–390.

¹⁸⁶ Westad 2017, 500.

¹⁸⁷ Njølstad 2010, 139.

¹⁸⁸ Maresca 1985, 205, 207.

¹⁸⁹ Fulbright kuului Yhdysvaltain senaatin Suomen ymmärtäjiin ja puolustajiin. Suomi 1998, 445. Muistiossa presidentin kerrotaan todenneen, että vaikka tämä ei itse ollut aikaisemmin tavannut Fulbrightia, oli hän seurannut tämän edustamaa politiikkaa sympatialla ja ymmärryksellä. UMA, Pol.os., Muistio Dea 44, ”Senaattori J. William Fulbrightin keskustelut tasavallan presidentin kanssa 29.10.1975”.

kuinka Yhdysvalloissa sekä kongressissa että yleisön keskuudessa oli vaikeaa saada kannatusta liennytysajattelulle.¹⁹⁰ Kritiikistä huolimatta presidentti Ford oli vakuutellut Neuvostoliiton ulko-ministeri Andrei Gromykolle, että Yhdysvallat uskoi liennytykseen, sillä se oli supervaltojen yhteinen intressi ja etu.¹⁹¹

Loppuvuonna 1975 supervaltojen suhteita kiristi erityisesti Angolan sisällissota ja joulukuussa esimerkiksi *Der Spiegel* uutisoi suurvaltojen ajautuneen maassa klassiseen etupiirikonfliktiin liennytyspyrkimyksistä huolimatta.¹⁹² Alkuvuonna 1976 sisällissota oli kiivaimmilla ja tuhansia kuubalaisia joukkoja osallistui taisteluihin, mikä oli yhdysvaltalaisten mielestä jälleen kova takaisku liennytykselle. Mitchellin mielestä kukaan ei Yhdysvalloissa enää vuoteen 1976 mennessä tiennyt, mitä liennytys tarkoitti.¹⁹³ Yhdysvaltain hallinto näki Angolan tilanteen uudenaikaisena Neuvostoliiton intervention muotona ja Indokiinan tilanteen ohella se myötävaikutti voimakkaasti liennytyksen takaiskuun.¹⁹⁴ Neuvostoliiton johtajan Leonid Brezhnevin mukaan liennytys ei voinut eikä saanut poistaa luokkataistelun lakeja, kuten hän Neuvostoliiton kommunistipuolueen (NKP) puoluekokouksessa vuonna 1976 totesi. Presidentti Ford yritti kaikesta huolimatta saada aikaan läpimurron SALT-neuvotteluissa ja lähetti Kissingerin Moskovaan kompromissiehdotuksen kanssa, mutta valmisteilla ollut sopimus aiheutti vastustusta Yhdysvaltain pääesikunnassa.¹⁹⁵ SALT oli alusta alkaen ollut liennytyksen kulmakivi,¹⁹⁶ ja sen jatkon ollessa epävarma koko supervaltojen liennytystä leimasi epävarmuus. Ristiriita oli siis siinä, että kumpikin supervalta käsitti liennytyksen eri tavalla ja nähdäkseni siksi suomalaisten näkemykset supervaltojen liennytyksestä ja erityisesti Neuvostoliitosta kiinnostivat muitakin.

Joulukuussa 1975 Ranskan suurlähettiläs Chazelle kääntyi Kekkosen puoleen ja tiedusteli tämän näkemyksiä Neuvostoliitosta ja liennytyksestä, kun Ranskan presidentti Giscard d'Estaingin Moskovon-vierailu oli aiheuttanut ristiriitoja ja ilmassa oli yleisemminkin epävarmuutta liennytyksestä.¹⁹⁷ Kekkonen arvioi Neuvostoliiton johdon olevan pysyvästi détenten kannalla, mistä osoituksena oli viime aikojen varovainen politiikka, kun se ei vastannut provokaatioksi katsottuun Nobelin rauhanpalkinnon myöntämiseen Andrei Saharoville.¹⁹⁸ Ideologista taistelua ei kuitenkaan

¹⁹⁰ UMA, Pol.os., Muistio Dea 44, ”Senaattori J. William Fulbrightin keskustelut tasavallan presidentin kanssa 29.10.1975”.

¹⁹¹ FRUS, 1969–1976, Vol. XVI, 192. Memorandum of Conversation.

¹⁹² ’Konflikt der Großmächte’, *Der Spiegel* 15.12.1975.

¹⁹³ Mitchell 2010, 72.

¹⁹⁴ Angola oli julistautunut itsenäiseksi kansantasavallaksi 11.11.1975 ja maahan alkoi virrata kuubalaisia joukkoja ja neuvostoliittolaista aseistusta, kun taas Yhdysvalloilta tukea saivat naapurimaat Zaire ja Etelä-Afrikka, jotka eivät halunneet kommunistista valtiota naapuriinsa. Westad 2017, 483–484.

¹⁹⁵ Loth 2016, 186–187.

¹⁹⁶ Njølstad 2010, 137.

¹⁹⁷ Suomi 1998, 673–674.

¹⁹⁸ Andrei Saharov oli neuvostoliittolainen ydinfyysikko sekä demokratia- ja ihmisoikeusaktivisti.

tultaisi lopettamaan, mutta siitä huolimatta Neuvostoliiton politiikka oli Kekkosen mielestä selvästi détente-politiikkaa. Se oli edennyt détentessa jo niin pitkälle, ettei se voisi enää palata ”stalinistisiin menetelmiin”.¹⁹⁹ Neuvostoliittolaiset pyrkivät vakavissaan jatkuvaan liennytykseen, koska olivat aidosti huolissaan jännitteiden kasvun aiheuttamista ”katastrofaalisista seurauksista”, kuten presidentti Iso-Britannian suurlähettiläälle kesällä 1976 totesi.²⁰⁰

Neuvostoliitossa viranomaiset eivät olleet osanneet varautua kasvavaan ihmisoikeusliikeshintään ETYK:in jälkeen ja hallinnon pitikin selventää ihmisoikeusaktivisteille, miten päätösasiakirjaa tulisi lukea. Virallisten tiedonantojen mukaan liennytys ei tarkoittanut, että Neuvostoliitto olisi lupautunut hyväksymään sosiaalisen status quon maailmassa tai ettei ideologinen taistelu olisi edelleen kansainvälisiä suhteita leimaava tekijä. Lisäksi Neuvostoliiton mielestä länsi yritti aktiivisesti käyttää Helsingin päätösasiakirjaa keinona sekaantua maan sisäisiin asioihin.²⁰¹ Kekkosen stalinistisiin menetelmiin vihjaavat sanavalinnat olivat melko kärjekkäitä, mikä johtuu siitä, että lausuntoja ei oltu alun perin tarkoitettu julkisuuteen. Hän olisi tuskin koskaan puhunut julkisesti Neuvostoliiton mahdollisesta paluusta stalinistisiin menetelmiin, joilla presidentti saattoi nähdäkseen viitata toisinajattelijoiden kovakouraisempaan kohteluun tai mahdollisesti Tšekkoslovakian miehityksen kaltaiseen sotilaallisen voiman käyttöön itäblokin sisällä. Sopimuksiin ja yhteistyöhön perustava liennytys merkitsi tällaisten kylmän sodan keinojen jäämistä menneisyyteen.

Supervaltojen liennytys ei kuitenkaan Kekkoselle merkinnyt näiden välisen ideologisen taistelun päättymistä, mutta toisaalta ideologinen taistelu ei merkinnyt liennytyksen päättymistä. Vastakkainasettelun aspektit olivat siis selvästi läsnä, kuten olivat Euroopan tilannetta ja liennytystä koskevissa arvioissa. Myös rauhantutkija Peter Wallensteenin mielestä liennytyksestä huolimatta ideologinen kamppailu säilyi, mutta vastakkainasettelu ei koskettanut kaikkia ideologisen kokonaisuuden ulottuvuuksia: erimielisyyksien ohella idässä ja lännessä arvostettiin myös paljon samoja asioita – kuten talouskasvua, teknologisia innovaatioita ja teollistumista – jotka liennytyksen aikana korostuvat.²⁰² Whiten mukaan liennytyksen aikakaudella vastakkainasettelusta tuli kuitenkin vähemmän ilmeinen ulottuvuus supervaltojen monitasoisissa suhteissa suhteista.²⁰³ Kalevi Sorsakin arvioi helmikuussa 1976, että Angolan selkkaus oli tuonut lähinnä vain säröjä supervaltojen suhteisiin: Yhdysvallat ja Neuvostoliitto arvostelivat toisiaan liennytystä vahingoittavasta

¹⁹⁹ UMA, Pol. os. muistiot, Dea 45, ”Ranskan suurlähettiläs Chazellen käynti tasavallan presidentin luona 19.12.1975.”

²⁰⁰ UKA, 21/181, ”Ison-Britannian suurlähettilään käynti tasavallan presidentin luona”, 9.7.1976.

²⁰¹ Savranskaya 2009, 31.

²⁰² Wallensteen 1976, 204.

²⁰³ White 1992, 19.

toiminnasta, mutta tilanne oli jo selkiytymässä eikä Sorsa uskonut sen kylmentävän poliittista ilmasto.²⁰⁴ Mielestäni jokaista vastakkainasetteluun vihjaavaa merkkiä ei tarvitsisikaan tulkita paluiksi kylmään sotaan, koska liennytys tarjosi supervalloille keinot kanssakäymiseen diplomatian ja yhteydenpidon kautta.

Poliittinen paine presidentti Fordia kohtaan jatkui voimakkaana jopa hänen omasta puolueesta: istuvaa presidenttiä piirittivät erityisesti senaattori Henry Jackson sekä presidenttiehdokkaaksi pyrkivä Ronald Reagan.²⁰⁵ Terminä liennytys koki kolauksen, kun 1. maaliskuuta 1976 Ford kielsi itseltään *détente*-sanankäytön, vaan sen sijaan puhui ”rauhasta voiman kautta” (*peace through strenght*). Kissinger puolestaan alkoi puhua ”yhteistyökykyisistä suhteista” Neuvostoliiton patoamiseksi, sillä hänestä oli tullut *détente* vastustaneiden pääkohde Yhdysvalloissa.²⁰⁶ Yksityisessä keskustelussa Ford tosin täsmensi luopuneensa vain termin käytöstä, muttei kieltäneensä itse liennytysprosessia.²⁰⁷ Tämä kuvastaakin mielestäni hyvin sitä todellisuutta, miten voimakkaita tunteita *détente*-termi herätti. Liennytys pyrittiin pelastaa vaihtamalla sitä kuvaava sana, vaikka itse sisältöön ei varsinaisesti koskettu. Kuitenkin vielä Naton vuoden 1976 kevätkokouksessa ulkoministerit painottivat liennytyksen jatkamisen tärkeyttä, esittäen siitä tosin erilaisia tulkintoja. Kissinger käytti siitä presidentti Fordin tavoin nimitystä ”rauhaa voiman kautta”, kun taas Ranskan ulkoministeri Sauvagnargues sanoi liennytyspolitiikan päämääränä olevan ”eräänlainen patoamispolitiikka dialogin kautta”.²⁰⁸ Tällaisia tulkintoja tuskin olisi suomalaisilta kuultu.

Yhdysvaltain kiivaalla *détente*-väittelyllä näytti olevan hämmästyttävän vähän vaikutuksia suomalaisten ja erityisesti Kekkosen käsityksiin. Brittiläiselle lehtimiesryhmälle antamassaan haastattelussa huhtikuussa 1976 presidentti esiintyi diplomaattiseen ja sovitteluvaan sävyyn toteamalla, että eri maissa oli erilaiset käsitykset liennytyksestä ja samoin siihen kohdistuvat odotukset poikkesivat toisistaan. Termin määritelmästä tai oikeasta käytöstä ei ollut tarpeen päästä yksimielisyyteen, vaan sen sijaan tärkeämpää oli kasvava luottamus rauhanomaiseen poliittiseen kehitykseen. Yleinen kehitys kulki jatkuvasti suuntaan, jota presidentti ei itse epäroinyt kutsua liennytykseksi.²⁰⁹ Myös valtiavierailulla Yhdysvalloissa presidentti Fordin kanssa käydyissä keskusteluissa Kekkonen luonnehti jännityksen lientymisen ja itä–länsi-suhteiden paranemisen leimaavan

²⁰⁴ ULA 1976 I, 13.

²⁰⁵ Rummel 1976, 21.

²⁰⁶ Loth 2016, 187–188.

²⁰⁷ FRUS 1969–1976, Vol. XVI, 277. Memorandum of Conversation.

²⁰⁸ AAPD 1976, Dok. 152, ”24. Mai 1976: Runderlaß des Ministerialdirektors van Well.“

²⁰⁹ UKJT, 62. Tasavallan Presidentin myöntämä haastattelu brittiläiselle lehtimiesryhmälle Tamminiemessä 14.4.1976.

kansainvälisiä suhteita ja kaikkien valtioiden poliittiset johtajat olivat valinneet ”liennytyspolitiikan ainoana realistisena vaihtoehtona”.²¹⁰ Liennytyksen luomaa luottamusta ei Kekkosen mielestä pitänyt vaarantaa kärsimättömyydellä tai yksipuolisilla tulkinnoilla ja hän suhtautui tulevaisuudennäkömiin optimistisesti, koska liennytykselle ei ollut vaihtoehtoja.²¹¹ Norjan pääministeri Odvar Nordlinin kanssa käydyissä keskusteluissa Kekkonen arvioi, että liennytyksestä oli tullut suurvalloille välttämätön prosessi poliittisten ja taloudellisten sitoumusten kautta, eikä paluu kylmän sodan asetelmiin ollut siksi enää ajateltavissa: supervaltojen välisen jännityksen väheneminen oli Euroopassa tuntunut koko maanosan tilanteen normalisoitumisena,²¹² mikä onkin mielestäni hyvä osoitus eurooppalaisen ja supervaltojen välisestä yhtymäkohdasta. Whiten viitekehyksessä liennytys prosessina vie huomion pois sopimuksista ja se korostaa ajan myötä tapahtuvaa muutosta.²¹³ Kuitenkin Kekkonen puhui liennytyksestä myös poliittisten ja taloudellisten sitoumusten kautta tapahtuvana prosessina, eivätkä nämä sitoumukset tai ylipäänsä muutos voinut mielestäni perustua millekään muulle kuin eri sopimuksille.

Ulkoministeri Kalevi Sorsalla oli hyvinkin samankaltaiset ajatukset Kekkosen kanssa. Kesällä 1976 hän arvioi, että lehdistöstä heijastui täysin erilainen kuva idän ja lännen välisestä suhteesta, koska hallitustasolla oli noudatettu pidättyväisempää linjaa ja tunnustettu, ettei liennytykselle ollut mitään todellista vaihtoehtoa. Idän ja lännen välinen kärjekäs keskustelu oli Sorsan mukaan luonnollinen ilmiö, joka heijasti huolenpitoa idän ja lännen vuorovaikutuksesta. Ideologisesti eri yhteiskuntajärjestelmien välisen keskustelun oli jatkuttava.²¹⁴ Syyskuussa pitämässään esitelmässä hän julisti, ettei liennytyspolitiikalle ollut realistista vaihtoehtoa, koska paluu kylmään sotaan ei hyödyttänyt ketään.²¹⁵ Näkemys liennytyksestä ainoana realistisena vaihtoehtona oli myös Kissingerin yleinen linjaus, koska ainoa mahdollisuus Euroopan tilanteen parantamiseen oli jännitteiden vähentäminen.²¹⁶ Koska Euroopan jännitteet heijastuivat suoraan Suomen asemaan, liennytyksen puolesta olisi tärkeä puhua sen jatkuvuutta jatkuvasti korostaa. Siksi Kekkonen ja Sorsa näkivät tai ainakin halusivat nähdä liennytyksen uutena normaalina ja supervaltojen suhteissa vaikiintuneena olotilana.

Euroopan tilanteen ja supervaltojen suhteiden kannalta vuosi 1976 oli Kekkosen mielestä eräänlainen välivuosi, muun muassa eri maissa järjestettävien vaalien takia. Yhdysvaltain vaalien

²¹⁰ UKA, 21/181, ”Selostus keskustelusta Valkoisessa talossa 3.8.1976 tasavallan presidentin Urho Kekkosen sekä Yhdysvaltain presidentin Gerald R. Fordin välillä”, 9.8.1976; Kekkosen mahdollisesta vierailusta jo joulukuussa 1975 tiedustelleet yhdysvaltalaiset arvelivat Kekkosen vierailun edistävän liennytyspolitiikkaa. UKP 4, 7.12.1975.

²¹¹ UKJT, 58. Tasavallan Presidentin vastaukset International Herald Tribunen esittämiin kysymyksiin 27.8.1976.

²¹² UMA, Pol. os., Dea 51, ”Tasavallan presidentti Urho Kekkosen ja pääministeri Odvar Nordlinin keskustelut Oslolla 16.9.1976”, 28.9.1976.

²¹³ White 1992, 22.

²¹⁴ ULA 1976 I, 70.

²¹⁵ ULA 1976 II, 20.

²¹⁶ Czempiel 1979, 163.

tuloksella ei Kekkosen arvioin mukaan tulisi olemaan vaikutusta détente-kehitykseen.²¹⁷ Vielä joulukuussa 1976 Kekkonen ei suhtautunut huolestuneesti oikeistovoimien esiintuloon Yhdysvaltain vaaleissa vaan arvioi ulkopoliitiikan jatkuvan kuten ennenkin.²¹⁸ Mielestäni se, että Kekkoselle henkilökohtaisesti tärkeämpi ja liennytyksen ilmentymänä pitämä ETYK oli vielä tuoreessa muistissa, saattaa selittää presidentin vähäistä kiinnostusta Yhdysvaltain détente-väittelyä ja maan presidentinvaaleja kohtaan. Tästä syystä hän ei pitänyt niiden tulosta liennytyskehityksen kannalta keskeisenä. Vuosi 1976 saattoi tuntua välivuodelta tulevien vaalien ohella myös vuoden 1977 Belgradin ETY-seurantakokouksen takia, sillä olihan ETYK-prosessi ensisijainen liennytyksen ilmenismuoto Kekkoselle. Syyskuussa 1976 laaditussa Yhdysvaltojen presidentinvaaleja arvioivassa muistiossa arvioitiinkin, että valittiin presidenteiksi kumpi tahansa, muutokset käytännön politiikan kentällä jäisivät pieniksi supervaltojen rajoitetusta liikkuma-alasta johtuen. Eroja ehdokkaiden, republikaanien Fordin ja demokraattien Jimmy Carterin, liennytyskäsitteissä oli,²¹⁹ mutta niitä ei selvästi pidetty kokonaiskuvan kannalta ratkaisevina.

Markku Reimaa väittää teoksessaan ETYK:in olleen synonyymi liennytykselle,²²⁰ mutta Jaakko Iloniemi vuorostaan kritisoi tämän tulkinnan kapeutta aseidenriisunnan puuttuessa siitä kokonaan.²²¹ Jo ETYK-päätösasiakirjaan oli kirjattu, että osanottajavaltiot tunnustivat Euroopan poliittista liennytystä täydentävät aseidenriisuntapyrkimykset,²²² mutta huippukokouksessa ei ratkaistu kovia turvallisuuspoliittisia ongelmia ja Neuvostoliitto jatkoi sotilaallisen voiman kasvattamista Euroopassa huolimatta poliittisesti saavutetusta liennytyksestä.²²³ Vaikka aseidenriisunnan tukemisella oli Suomessa pitkät perinteet,²²⁴ nähdäkseni vasta ETYK:in tuotua liennytys-termin laajempaan tietoisuuteen alettiin sitä yhdistää aseidenriisuntaa. Tästä huolimatta aseidenriisunta mielestäni jäi ETYK:in varjoon ja vasta vuoden 1976 kuluessa aseidenriisunnan ja liennytyksen suhde alkoi kokonaisvaltaisemmin hahmottua.

Suomalaisista erityisesti Kalevi Sorsa profiloitui aseidenriisunnan ja liennytyksen puolesta-puhujana ollessaan ulkoministerinä vuonna 1976. Hänen mukaan aseidenriisuntaneuvotteluissa oli saavutettava edistystä, jotta détente-kehityksen poliittisella sektorilla voitiin päästä eteenpäin. Tavatessaan tammikuussa 1976 neuvostoliittolaisen virkaveljensä Andrei Gromykon, Sorsa käytti

²¹⁷ UMA, Pol. os., Dea 51, ”Tasavallan presidentti Urho Kekkosen ja pääministeri Odvar Nordlinin keskustelut Oslissa 16.9.1976”, 28.9.1976..

²¹⁸ UMA, Pol. os., Dea 53, ”Tasavallan presidentin ja Unkarin sosialistisen työväenpuolueen 1. sihteerin Janos Kadarin väliset viralliset keskustelut 18.11.1976 Budapestissä Unkarin parlamenttitalossa”, 8.12.1976.

²¹⁹ UMA, Pol. os., Dea 51, ”Gerald Fordin ja Jimmy Carterin Neuvostoliiton politiikasta”, 23.9.1976.

²²⁰ Reimaa 2008, 58.

²²¹ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

²²² ETYK-päätösasiakirja 1975, 13.

²²³ Spohr Readman 2011, 45.

²²⁴ Ilkka Pastisen mukaan aseidenriisunta näytteli keskeistä osaa Suomen ulkopoliitikassa 1960-luvulta alkaen. UM:n virkamiehet havaitsivat hyvissä ajoin vuonna 1965 niin kutsutun ydinsulkusopimuksen poliittisen merkityksen liennytyskehitykselle. Pastinen 2007, 252.

tilaisuuden hyödyksi ja painotti Gromykolle, että tulosten saavuttaminen SALT- ja Wienin asevalvontaneuvotteluissa olisi liennytyskehityksen kannalta suotavaa.²²⁵ Poliittinen liennytys ei Sorsan mukaan voisi jatkua pitkään, ellei asevoimien ja varustelun vähentämisessä saavutettaisi edistystä.²²⁶ Tämän vuoksi SALT II-sopimuksen solmiminen oli myös Kekkosen mielestä tärkeää liennytyskehityksen jatkuvuuden kannalta.²²⁷ Lisäksi Iloniemi piti aseidenriisuntaa liennytyksen kannalta tärkeänä. Ottaessaan maaliskuussa 1976 vastaan länsisaksalaisen liittopäiväedustajaryhmän, poliittisen osaston päällikkö Iloniemi muistutti Kekkosen sanoneen puheessaan Helsingin konferenssissa, ettei liennytyskehitys ollut todellista, jos sitä ei voitu täydentää aseidenriisunnalla. ETYK-prosessin edistäminen oli Iloniemen mielestä paras tapa silloin, kun liennytyskehitys vastasi oleellisilta osiltaan Suomen kansallisia etuja. Poliittinen liennytyskehitys vahvistuisi automaattisesti laajentamalla yhteistyötä eri sektoreilla.²²⁸

Wæverin mukaan sotilaallisesta liennytyksestä puhuminen oli yksi tapa selkeyttää liennytys-termiä muiden eri lisämääritteiden ohella. Tämä on osoitus siitä, että termin merkityksestä käytiin voimakasta kamppailua, mutta samalla se kertoo, että termillä oli keskeinen idea ja että sitä voitiin muunnella moneen suuntaan ilman, että sen keskeinen idea häviäisi.²²⁹ Aseidenriisunnan muodostama niin kutsuttu sotilaallinen liennytys ja muun muassa ETYK:in poliittinen liennytys elivät suomalaisten mielissä vuorovaikutuksessa toisiinsa. Presidentti Kekkosen luottomiehen, ulkoministeriksi syyskuussa 1976 nousseen Keijo Korhosen mukaan Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton lähentyminen ja erityisesti aseidenriisuntaneuvottelut edustivat uutta piirrettä kansainvälisessä politiikassa:

*Luonteenomaista on, että Yhdysvallat ja Neuvostoliitto ydinkieltosopimuksellaan 1973 ovat ottaneet maailmanpoliisin tehtävät osalleen. Suurvaltojen välinen kilpailu jatkuu edelleen. Detenten käsite on nähtävä tätä taustaa vasten.*²³⁰

Reimaan mukaan Korhonen viestitti ruotsalaiselle kollegalleen liennytyskehityksen merkitsevän pyrkimystä korottaa voimankäytön kynnystä.²³¹ Mielestäni Korhonen tarkoitti myös sitä, että pe-

²²⁵ UMA, Pol. os., Dea 46, ”Ulkoasiainministeri Kalevi Sorsan keskustelut ulkoministeri A.A. Gromykon kanssa Moskovassa 6.1.1976”, 9.1.1976.

²²⁶ ULA 1976 I, 69.

²²⁷ UMA, Pol. os., Dea 51, ”Tasavallan presidentti Urho Kekkosen ja pääministeri Odvar Nordlinin keskustelut Oslissa 16.9.1976”, 28.9.1976.

²²⁸ UMA, Pol. os., Dea 47, ”Länsisaksalaisen liittopäiväedustajaryhmän vierailu Suomessa 3.–6.3.1976; keskustelu osastopäällikkö Iloniemen kanssa 4.3.1976 pressin neuvotteluhuoneessa klo 16.15–17.00”, 5.3.1976.

²²⁹ Wæver 2003, 95–96.

²³⁰ UMA, Pol. os., Dea 53, ”Keskustelumuistio ulkoministeri Karin Söderin vierailun yhteydessä käydyistä neuvotteluista 25.–26.11.1976”, 2.12.1976.

²³¹ Reimaa 2008, 202.

rimmäinen konflikti supervaltojen välillä ei poistunut, vaikka ne harjoittivatkin *détente* esimerkiksi juuri Korhosen mainitsemaalla ydinkieltosopimuksella.²³² Tämä jälleen korostaa sitä, että *détente* oli erillinen, kylmästä sodasta poikkeava konfliktikäyttäytymisen muoto, jota muun muassa aseidenriisuntaneuvottelut leimasivat. Ne olivat yksi kilpailun näyttämö, joissa supervallat pelasivat sotilasliittoumiensa kautta peliä. Suomalaisille aseidenriisuntaneuvottelut olivat merkittävä yhtymäkohta supervaltojen liennytyksessä. Liennytyksen ”välivuonna 1976” huomio kiinnitettiin aseidenriisuntakysymyksiin, koska poliittisen liennytyksen katsottiin hidastuneen ETYK:in huippuvuoden 1975 jälkeen. Katse ja toiveet alkoi vähitellen olla vuoden 1977 Belgradin seuran-takokouksessa.

Supervaltojen suhteiden tulkitseminen liennytyksen viitekehyksen kautta kuului ensisijaisesti presidentti Kekkoselle. ETYK-konferenssi oli selvästi tehnyt lähtemättömän vaikutuksen, minkä seurauksena Kekkonen näki liennytyksen enemmän tai vähemmän vakiintuneen pysyväksi olotilaksi Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välille. Siitä oli tullut molemmille supervalloille välttämätöntä ja muutenkin liennytys oli hänen mielestään ainoa realistinen vaihtoehto. Edes Angolan sota, Yhdysvaltain *détente*-väittely ja presidentinvaalit vaikuttivat hämmästyttävän vähän Kekkonen liennytystä koskeviin näkemyksiin. Tästä huolimatta eurooppalaiseen liennytykseen verrattuna vastakkainasettelun aspektit olivat silti paljon selvemmin nähtävissä supervaltojen suhteissa, varsinkin kun ideologisen vastakkainasettelun tunnustettiin jatkuvan. Siksi tuntuukin erikoiselta, miten suomalaiset eivät osanneet ottaa huomioon mahdollisuutta, että suhteet supervaltojen välillä voisivat vajota jopa ”toiseen kylmään sotaan”. Aseidenriisunnan merkitys supervaltojen välisen liennytyksen kannalta alettiin vasta hiljalleen ymmärtää ja se edustikin kokonaan omanlaista ulottuvuutta liennytyksen monitasoisessa kentässä. Tässä kontekstissa liennytyksen inhimillinen ulottuvuus ei sanottavasti tuntunut, vaan näytti selvästi olevan jossain kaukana taka-alalla. Liennytys tosiaankin oli valtioiden välinen. Suomalaisten liennytystulkintoja saattoi vaivata ETYK:in jälkeinen huumi, joka mielestäni näkyi jatkuvana optimismina kansainvälisen tilanteen kehittymisestä sekä Euroopan tilanteen ja Suomen oman liikkumavaran väljentymisenä. Helsingin huippukokous ja siitä vedetty johtopäätös kylmän sodan päätepisteenä asetti kontekstin ja vertailukohdan tulevalle. Suomalaiset olivat kaukaa viisaita ja oikeassa siinä, että vastakkainasettelu idän ja lännen välillä ei tullut poistumaan. Helsingin huippukokouksen jäädessä yhä kauemmaksi taaksepäin, liennytykskin alkoi saada yhä uusia ulottuvuuksia.

²³² Korhonen viittaa tällä Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton vuonna 1973 solmimaan sopimukseen, jolla oli tarkoitus vähentää ydinsodan uhkaa. ”Agreement Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics on the Prevention of Nuclear War”.

3. Liennytyksen uudet tuulet vuodesta 1977 Belgradin kokouksen päätökseen 1978

3.1. Presidentti Carter, supervaltojen liennytys ja aseidenriisunta

Demokraattien presidenttiehdokas, syvää etelää edustanut ja poliitikkona lähes tuntematon,²³³ Jimmy Carter voitti Yhdysvaltain presidentinvaalit marraskuussa 1976. Astuttuaan virkaan tammikuussa 1977, hän vakuutti Brezhneville halukkuuttaan jatkaa liennytystä, erityisesti SALT-neuvottelujen muodossa.²³⁴ Carter oli ulkopolitiikassaan yksinäinen susi ja evankelisen uskonsa vuoksi hän korosti voimakkaasti rauhaa ja ihmisoikeuksia, joiden ajamista hän oli jo vaalikampanjansa aikana painottanut. Näin hän sai tukea sekä vasemmistolta, jolle ihmisoikeudet olivat tärkeä itseisarvo, että oikeistolta, joka näki ihmisoikeuksissa aseensa hyökätä Neuvostoliittoa vastaan.²³⁵ Uusi presidentti peri erittäin ristiriitaisen politiikan Neuvostoliittoa kohtaan. Liennytys oli pikemminkin kuvaus jännitteiden löystymisestä kahden vastustajan välillä kuin ”valmis resepti”.²³⁶ Carter oli vaalikampanjansa aikana todennut, että liennytyksestä pitäisi tulla vastavuoroisempaa, eikä hän hyväksynyt voimakkaita ja sotaisia ääniä, jotka toivoivat Yhdysvaltojen palaavaan kylmän sodan päiviin. Liennytys oli yhteistyötä, kilpailua ja uudenlaisia yhteyksiä, mutta samalla vihanpidon jatkumista. Se voisi olla instrumentti pitkän aikavälin muutokseen kommunismissa järjestelmässä ja muualla maailmassa.²³⁷

Carterin lähimmillä ulkopolitiittisilla neuvonantajilla oli ristiriitaiset näkemykset liennytyksestä. Ulkoministeri Cyrus Vance arvioi, että liennytyksellä oli saavutettu paljon eikä Carterin tulisi luopua siitä. Sen sijaan turvallisuusneuvonantaja Zbigniew Brzezinskin mielestä Neuvostoliiton toimiin piti vastata, jos se toimi Yhdysvaltain tukemien kansainvälisten normien vastaisesti. Hän kannatti realistista suhtautumista ulkopolitiikkaan, koska hänen näkemyksensä mukaan Neuvostoliitto tarvitsi liennytystä Yhdysvaltoja enemmän.²³⁸ Brzezinskin näkemyksen mukainen ”kokonaisvaltainen liennytys” edellytti Helsingin päätösasiakirjan perusteellista täytäntöönpanoa. Liennytys piti määritellä uudelleen merkityksellisemmäksi ja ”aktivistisemmäksi” politiikaksi lännelle. Avainsanat olivat vastavuoroisuus sekä kattavuus, jotka tarkoittivat, että lännen tuli vaatia tasaveroista kohtelua Neuvostoliitolta. Lisäksi Neuvostoliitto ei voisi vapaasti toimia joissain

²³³ Suomi 2000, 176.

²³⁴ Kieninger 2017, 300.

²³⁵ Kantola 2017, 126.

²³⁶ Mitchell 2010, 71.

²³⁷ FRUS, 1977–1980, Vol. I, 4. Remarks by Jimmy Carter, Chicago, March 15, 1976.

²³⁸ Westad 2017, 486.

osissa maailmaa ja ajaa samalla liennytystä siellä missä se sille sopi.²³⁹ Tutkija Nancy Mitchellin mukaan Carterin todellinen ongelma ei ollut horjuminen Vancen ja Brzezinskin välillä, vaan pikemminkin molempien mielipiteiden omaksuminen samanaikaisesti.²⁴⁰ Tämä asetti suomalaisillekin omanlaisen haasteen siihen, miten Yhdysvaltiain ajamaa liennytystä voitiin tulkita.

Vuoden 1977 alussa supervaltojen välillä vallitsi vielä liennytys, mutta se oli kärsinyt muun muassa Lähi-idän ja Angolan tapahtumista.²⁴¹ Tästä huolimatta *The New York Timesin* kirjeenvaihtaja C. L. Sulzberger kirjoitti helmikuussa kylmän sodan olleen ohi ja liennytyksen olleen käynnissä, kuten Helsingissä 1975 oli vahvistettu.²⁴² Tunnelma liennytyksen kehityksen suhteen oli odottava ja tilanne nähtiin vakaana. Suomessa Yhdysvaltain uuden hallinnon arveltiin tarvitsevan noin puolen vuoden ”sisäänajokauden”, ennen kuin sen ulkopolitiikan suunta alkaisi näkyä, eikä supervaltojen suhteissa ollut odotettavissa jyrkkiä muutoksia.²⁴³ *Ydin*-lehdelle helmikuussa 1977 antamassaan haastattelussa presidentti Kekkonen arveli, että liennytyksen ”jatko-ohjelmasta” vallinnutta epäselvyyttä lisäsivät monissa maissa pidetyt vaalit ja sen luoma avoin tilanne. Siksi 1976 oli ollut väli vuosi.²⁴⁴ Katsauksessaan kansainväliseen tilanteeseen ulkoministeri Korhonen kuvaili, että idän ja lännen välisissä suhteissa hallitsevana piirteenä oleva liennytys ei ollut mikään riippumaton tai irrallinen ilmiö, vaan se eli ainoastaan määrätyin edellytyksin. Siksi oli mielenkiintoista tarkastella kehitystä USA:n ja Länsi-Saksan vaalien²⁴⁵ sekä NKP:n 25. puoluekokouksen muodostamassa taitekohdassa.²⁴⁶ Supervaltojen ja eurooppalaisen liennytyksen nähtiin siten olevan keskinäisessä vuorovaikutuksessa. Vaikka Wæverin mukaan liennytys-termille ja sen käytölle keskeistä oli psykologinen, ilmapiiriä kuvaava ulottuvuus²⁴⁷ – ja vaikka tämä ajoittain näkyy myös suomalaisten kohdalla – näissä Kekkosen ja Korhosen toisiaan täydentävissä näkemyksissä liennytys näyttäytyi olosuhteena, johon konkreettiset ja kansainvälisesti merkittävät kehityskulut vaikuttivat. Psykologiseen tunnetilaan perustuva tuntemus liennytuksesta on vähemmän ilmeinen, kun sen elinvoimaisuus yhdistetään oikeisiin tapahtumiin.

²³⁹ Brzezinski 1983, 147, 150.

²⁴⁰ Mitchell 2010, 69. R.J. Rummelin mukaan ”kylmä soturi” oli pilkkanimi liennytystä vastustaneista. Rummel 1976, 22.

²⁴¹ Woodroffe 2013, 1.

²⁴² ’Hot Detente or Cold War?’, *NYT* 16.2.1977.

²⁴³ UMA, Pol. os., 1977 Ded 4, ”Itävallan ulkoasiainministeriön valtiosihteeri tri Alois Reitbauerin ja valtiosihteeri Matti Tuovisen keskustelut 1.–2.2.1977; Yhteenveto” 18.2.1977.

²⁴⁴ UKJT, 40. Tasavallan Presidentin lausunto *Ydin* -lehdelle 6.1.1977.

²⁴⁵ Saksassa vaalit voittanut Helmut Schmidin hallitus kokosi niin kutsutun ”realistisen liennytyspolitiikan” (*realistische Entspannungspolitik*) käsitteen alle keinoja, joilla vastata Neuvostoliiton kasvavaan varusteluun. Schmidille liennytys edellytti eri asevoimien tasapainoa, jotta rauha voitiin säilyttää. Hyvät ja läheiset suhteet Yhdysvaltoihin olivat Schmidin mielestä Länsi-Saksan olemassaolon kulmakivi. SPD:n koalition saama voitto antoi Schmidille mahdollisuuden kierrättää ministereitä, ja muun muassa Willy Brandtin idänpolitiikan oikeana kätenä tunnettu Egon Bahr sai lähteä ja tyytyä puoluesihteerin virkaan. Puolustus ja pelote olivat Schmidille ensisijaiset prioriteetit, liennytys tuli vasta niiden jälkeen. Spohr 2016, 33, 54–56.

²⁴⁶ ULA 1977 I, 15, 19.

²⁴⁷ Wæver 2003, 88, 101.

Osastopäällikkö Iloniemen helmikuussa 1977 esittämän arvioin mukaan Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton dialogilla oli détenten kannalta tärkeä merkitys, mutta myöskään pienempien maiden, kuten puolueettomien ja sitoutumattomien roolia ei ollut syytä väheksyä. Hallinnon vaihtuminen Yhdysvalloissa ei ollut käytännössä vielä sanottavasti tuntunut ja lähtökohdaksi oli otettava Carterin tarkoittavan, mitä hän sanoi. Carter oli Iloniemen mielestä halukas jatkamaan ”jännityksen liennytyistä” myös ETYK:in muodossa,²⁴⁸ ja maan uusi hallinto oli sitoutunut ”kannattamaan détentea ja edistämään Euroopan kokonaistilanteen paranemista”.²⁴⁹ Iloniemi tapasi helmikuussa Suomeen vierailulle tulleen *Auswärtiges Amtin* osastopäällikkö van Wellin, jolle Iloniemi kommentoi liennytyskeskustelua toteamalla lehdistön kirjoittaneen melko voimakkaaseen sävyyn ihmisoikeuksista ja arvioi eri tahoilla olleen tarve vaikuttaa tätä kautta kehitykseen. Hallitusten reaktiot olivat kuitenkin selvästi lehdistöä pidättyväisempiä. Suurvaltojen välisessä keskustelussa oli ollut esillä tärkeitä elementtejä, joilla kuitenkin ei pyritty arvioimaan uudelleen liennytyskehitystä.²⁵⁰

Historioitsija Wilfried Lothin mukaan aluksi näyttikin siltä, että Carter alkoi määrätietoisesti täyttää vaalilupauksiaan, mutta päinvastoin saikin aikaan liennytysprosessin jumiutumisen.²⁵¹ Ihmisoikeuksien korostaminen linkittyi keskeisesti Carterin ulkopoliittisiin tavoitteisiin ja niillä kampanjoimisen on katsottu olleen yksi syy supervaltojen liennytyksen romahtamiseen.²⁵² Markku Reimaan mukaan Carterin valinnan myötä liennytyksen merkitys ja käyttöarvo Yhdysvaltain politiikassa muuttuivat ratkaisevasti,²⁵³ kun taas Juhani Suomi on puolestaan todennut, että vaikka juhlapuheissa vielä hehkutettiin liennytystä, kylmän sodan henki hallitsi jälleen kansainvälistä politiikkaa Carterin valinnan jälkeen.²⁵⁴ Iloniemen suhtautuminen hallinnon vaihtumiseen Washingtonissa oli päinvastoin hyvinkin maltillista. Liennytyksen kannalta se ei selvästi tuntunut aluksi dramaattiselta tai käänteen tekevältä, sillä dialogi supervaltojen kesken jatkui, eikä paluusta kylmään sotaan voida siksi mielestäni puhua. Liennytys ei todellakaan romahtanut tai kokenut välitöntä muutosta, sillä kyseessä oli suomalaisten mielestä vakiintunut olotila ja oli supervaltojen välillä jo normalisoitunut kanssakäymisen muoto. Kuitenkin voimistunut puhe sen jatkamisen tarpeesta mielestäni antaa ymmärtää, että huoli liennytyksen tulehtumisesta oli ilmassa. Liennytys-

²⁴⁸ UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Puolassa 2.2.1977 – muut kuin ETYK-kysymykset”, 7.2.1977.

²⁴⁹ UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut varaulkoministeri Kulagan kanssa 2.2.1977 Varsovassa”, 7.2.1977.

²⁵⁰ UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö van Wellin (SLT) vierailu Suomeen 14.–16.2.1977; Keskustelut osastopäällikkö Iloniemen kanssa 15.2.1977 klo 9.40–12.10; 14.30–18.00”, 25.2.1977.

²⁵¹ Loth 2016, 188.

²⁵² Njølstad 2010, 153.

²⁵³ Reimaa 2008, 175.

²⁵⁴ Suomi 2000, 177.

sen näkeminen dialogina supervaltojen välillä on nähdäkseni lähellä Whiten määritelmää liennytyksestä prosessina, jossa huomio kääntyy pois sopimuksista ja näkemyksestä liennytyksestä olosuhteena.²⁵⁵ Samalla voidaan mielestäni sanoa, että tämä supervaltojen välisen dialogin ja yhteydenpidon jatkuminen vahvistaa näkemystä, että vielä alkuvuonna 1977 elettiin liennytyksen aikakautta.

Suomessa tulkinnat Yhdysvaltain harjoittamasta liennytyspolitiikasta vuoden 1977 aikana korostivat pikemminkin jatkuvuutta kuin radikaalia muutosta. Presidentti Kekkosen erityisavustaja Jaakko Kalela arvioi syyskuussa 1977 laatimassa muistiossa, että Carterin lähtötilanne oli ollut hyvä, kun kylmän sodan auki jättämät kysymykset Neuvostoliiton kanssa oli tyydyttävällä tavalla sovittu ja asevalvontaa varten oli luotu toimiva neuvottelukoneisto. Presidentti oli onnistunut tekemään maailmalle selväksi käsityksensä liennytyspolitiikan ehdoista, vaikka samalla hän oli joutunut tekemään joitain myönnytyksiä koskien SALT II-neuvotteluja, mutta ei liennytyspolitiikan muita sektoreita.²⁵⁶ Jaostosihteeri Arto Mansalan mielestä Carterin Etelä-Carolinan Charlestonissa 21.7.1977 pitämä puhe oli käännekohta, koska siinä presidentti oli käsitellyt supervaltojen suhteiden koko kenttää ja puhunut sovitteluun sävyyn.²⁵⁷ Puheessa Carter oli lausunut sitaatin pääsihteeri Brezhneviltä, jonka mukaan Neuvostoliitto uskoi vahvasti tahdon liennytykseen ja realismin voittavan. Carter ei nähnyt Brezhnevin lausunnossa mitään piilotettua viestiä vaan luotti sen vilpittömyyteen.²⁵⁸ Vaikka Carter edelleen vältteli *détente*-termin käyttöä, kylmälle sodalle tyypillisestä retoriikasta ei ollut tietoaakaan. SALT neuvottelujen ohella dialogi supervaltojen välillä jatkui muun muassa Wienin AVS-neuvottelujen muodossa, vaikkakin takkuillen, mutta miksi kansainvälistä tilannetta olisi tulkittu kylmäksi sodaksi?

Yhdysvaltoihin verrattuna Neuvostoliitto oli selvästi staattisemmassa tilassa. Historioitsija Vladislav Zubokin mukaan vuoden 1975 jälkeen sairasteleva Brezhnev oli riippuvaisempi lääkityksestään, mikä johti pitkittyneisiin poissaoloihin politbyrosta ja katkoksiin päätöksentekojärjestelmässä. Ulkopoliitikka polki paikallaan samalla kun varustelumenot kasvoivat sotilas-teollisen kompleksin tehokkaan lobbaamisen ansiosta. Neuvostoliitossa vallitsi pitkään perinteinen pelko lännen aggressiosta, joka toimi samalla voimakkaana siteenä hallinnon eliitin ja tavallisen kansan välillä. Tämä side alkoi 1970-luvulta alkaen kuitenkin heikentyä. Brezhnev oli ollut 1970-luvun alkuvuosina Neuvostoliiton liennytyspolitiikan pääarkkitehti, kun hän onnistui hiljentämään lien-

²⁵⁵ White 1992, 21–22.

²⁵⁶ UKA, IV:6, ”Carterin ulkopoliitiikan lähtökohdista, tavoitteista ja tähänastisista tuloksista”, 20.9.1977.

²⁵⁷ UMA, Pol. os., Ded 6, ”Amerikkalais-neuvostoliittolaisten suhteitten kehityksestä Carterin presidenttikaudella”, liite poliittisen osaston muistioon.

²⁵⁸ APP, Jimmy Carter: ”Charleston, South Carolina Remarks at the 31st Annual Meeting of the Southern Legislative Conference”.

nytystä vastustaneet tahot. Sairastelusta johtuen valta siirtyi vähitellen ulkoministeri Andrei Gromykon, tiedustelupalvelu KGB:n Juri Andropovin ja puolustusministeri Dimitri Ustinovin muodostamalle troikalle.²⁵⁹ Suomikaan ei jäänyt sivuun Neuvostoliiton omaa liennytysnäkemystä propagandoivista pyrkimyksistä. Kekkosen vieraillessa Moskovassa toukokuussa 1977 Brezhnev totesi tälle, että Neuvostoliitto halusi laajentaa yhteistoimintaa Suomen kanssa liennytysprosessin lujittamiseksi.²⁶⁰ Tämä Neuvostoliiton toimien ja tavoitteiden tulkinta asetti haasteen suomalaisille, samalla tavoin kuin Carterin nouseminen Yhdysvaltain presidentiksi.

Neuvostoliiton kohdalla suomalaiset havaitsivatkin selvästi painotuserot siinä, miten liennytyksestä puhuttiin. Arvioidessaan tilannetta tammikuussa 1977, Iloniemen mukaan Neuvostoliiton liennytyskielenkäytössä oli tapahtunut muutos. Siinä missä siellä aikaisemmin sanottiin, että liennys oli peruuttamaton, nyt siellä sanottiin, että sen *pitäisi* olla peruuttamaton.²⁶¹ Myös presidentti Kekkonen arvioi keskusteluissaan suurlähettiläs Chazellen kanssa tammikuussa 1977, että Neuvostoliitossa katsottiin, että liennytysprosessin täytyi nyt lähteä käyntiin: maassa oli nähty asekehityksen edenneen niin pitkälle, ettei samalla tavalla voinut enää jatkua.²⁶² Zubokin mukaan liennytyksen ansiosta Neuvostoliiton ei tarvinnut ryhtyä taloudellisiin, poliittisiin tai sosiaalisiin uudistuksiin, vaan maasta tuli entistä riippuvaisempi kapitalistisesta lännestä.²⁶³ Samaan aikaan toisinajattelijoiden liikehdintä oli vasta alkamassa ja niin kutsuttuja Helsinki-ryhmiä perustettiin ympäri Neuvostoliittoa.²⁶⁴ Kremlissäkin oli siten kiinnostusta jatkaa taloudellisesti hyödyllistä liennytystä, joka oli saanut ikäviä kolhuja muun muassa Angolan selkkauksen takia. Kehitys ei kulkenutkaan aivan toivotulla tavalla ja myös suomalaiset havaitsivat tämän. Liennytys ei ollut kuitenkaan ollut suomalaisten näkökulmasta saavuttanut lopullista päätepistettä vaan prosessi oli edelleen kesken, mikä ilmenee mielestäni erityisen hyvin kesken olleessa aseidenriisuntaprosessissa.

Vuoden 1977 aikana suomalaiset jatkoivat aseidenriisunnan ja liennytyksen puolesta puhumista entistä aktiivisemmin, ja samana vuonna perustettiin uudelleen ulkoministeriön erityinen aseidenriisunnan neuvottelukunta (ARNEK) tukemaan aseidenriisuntapyrkimyksiä.²⁶⁵ Vuonna 1977 julkisuuteen tuli myös tieto Carterin hallinnon aikomuksista ottaa käyttöön niin kutsuttu

²⁵⁹ Zubok 2010, 90–91, 97.

²⁶⁰ UMA, Pol. os., Muistiot Ded 6, ”Presidentti Urho Kekkosen valtiavierailu Neuvostoliittoon 17.–25.5.1977, Keskustelut Kremlissä 17.5.1977; L.I. Brezhnevin puheenvuoro”, 14.6.1977.

²⁶¹ *Aikaisemmin sanottiin, että liennytys ”is irreversible”. Nyt sanotaan ”should be irreversible”.* UMA, Pol. os., Dea 56, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Belgiassa 20.1.1977 – Muut kuin ETYK-asiat”, 7.2.1977.

²⁶² UMA, Pol. os., Dea 55, ”Ranskan suurlähettilään käynti Tasavallan presidentin luona 18.1.1977; Keskustelut kansainvälisistä kysymyksistä”, 19.1.1977.

²⁶³ Zubok 2010, 96.

²⁶⁴ Savranskaya 2009, 30–31.

²⁶⁵ Suomi 1979, 21. ARNEK:in tehtävänä oli toimia neuvoa-antavana elimenä ulkoministeriölle aseidenriisuntaan liittyvissä kysymyksissä.

neutronipommi, mikä herätti voimakasta tuhtumusta maailmalla.²⁶⁶ Ei olekaan ihme, että tässä kansainvälisessä ilmapiirissä aseidenriisunnasta oli, kuten pääministeri Kalevi Sorsa totesi, muodostunut liennytyskehityksen myötä tärkeä kansainvälisen kehityksen osatekijä, jolla oli painava sija myös Suomen ulkopoliitikassa.²⁶⁷ Tarve aseidenriisunnalle oli olemassa, koska se vaikutti keskeisesti Suomen turvallisuustilanteeseen, mutta ei välttämättä pelkästään positiivisessa mielessä: haastattelussa Iloniemi kertoi, että Suomessa puhuttiin paljon siitä, että varustelun vähentyminen Keski-Euroopassa olisi voinut johtaa joukkojen määrän kasvuun niin kutsutuilla reuna-alueilla, kuten Pohjolassa.²⁶⁸ Suomalaiset eivät jääneetkään seuraamaan tilannetta passiivisesti sivusta.

Kalevi Sorsan ulkoministeripestin päätyttyä syyskuussa 1976 hän selvästi edelleen jatkoi voimakasta puhumista aseidenriisunnan ja liennytyksen puolesta. Sorsan ohella myös Kekkonen alkoi profiloitua yhä voimakkaammin tällä sotilaallisen liennytyksen sektorilla. Valtiopäivien avajaispuheessaan presidentti totesi edistymisen aseidenriisuntaneuvotteluissa antavan liennytykselle uutta voimaa, minkä lisäksi aseidenriisunta oli Suomelle mahdollisuus vahvistaa valtiollisen olemassaolon perusteita ja omaa turvallisuutta.²⁶⁹ Eri tiedotusvälineille antamissaan haastatteluissa Kekkonen toivoi liennytyksen vakiintumista Euroopassa asejärjestelmien tuhovoiman kasvusta johtuen ja uskoi aseidenriisuntaneuvotteluissa onnistumisen antavan liennytykselle uutta vauhtia ja luovan myönteisen ilmapiirin.²⁷⁰ Tuikan mukaan taistelu kansakunnan olemassaolosta ei Kekkonen näkökulmasta päättynyt sotien jälkeen missään vaiheessa, vaan hänen valtakaudellaan poikkeuksesta tuli uusi normaali. Kekkonen 1970-luvun pasifismi oli aitoa ja presidentin mielestä moderni sodankäynti oli tappanut vanhan ajan ”romanttisen sodankäynnin”.²⁷¹ Nähdäkseni liennytys-termi yhdistettynä aseriisuntaan ja sotilaalliseen liennytykseen avasi Kekkoselle uuden rintaman tässä olemassaolon taistelussa. Kekkonen voi mielestäni katsoa olleen aidosti huolissaan kasvavasta varustelusta ja puhui siksi liennytyksen ja aseidenriisunnan puolesta. Lisäksi on mielestäni huomionarvoista, että presidentti puhui näistä aiheista erityisesti julkisissa puheissa ja haastatte-

²⁶⁶ Westad 2017, 505. Neutronipommin idea perustui voimakkaaseen säteilyyn, joka tappaisi ihmisiä jättäen rakennukset ehjiksi. Vasemmiston mielestä kyseellä oli kapitalistien unelma-ase.

²⁶⁷ UMA, Pol. os., Ded 6, ”Pääministeri Kalevi Sorsan ja Unkarin pääministeri György Lázárin väliset viralliset keskustelut 15.6.1977”, 23.6.1977.

²⁶⁸ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018; Myös Jaakko Blombergin mukaan Suomen ei kannattanut suhtautua varauksettoman myönteisesti AVS-neuvotteluihin, koska joukkojen vähennykset Keski-Euroopassa voisivat johtaa varustelun kasvuun Pohjolassa. UMA, Pol. os., Ded 9, ”Varustelun valvonta ja rajoittaminen Euroopassa; eräitä havaintoja”, 9.1.1978.

²⁶⁹ ULA 1977, 13, 17.

²⁷⁰ UKJT, 47. Tasavallan Presidentin haastattelu Saksan Demokraattisen Tasavallan radiolle 22.11.1977; UKJT, 43. Tasavallan Presidentin haastattelu TASS:ille 11.3.1977.

²⁷¹ Tuikka 2007, 337, 376.

luissa. Siten ainakin julkisuudessa hän halusi esiintyä pasifististen näkemysten kannattajana, aseidenriisunnan ja liennytyksen puolestapuhujana. Toisaalta tämä sopi hyvin hänen profiiliinsa ETYK:in isäntähahmona.

Sitä mitä presidentti julisti edellä, niin ministerit ja virkamiehet toistivat perässä. Keijo Korhonen ja Paavo Väyrynen näkivät aseidenriisunnan ja liennytyksen välillä keskinäisen riippuvuussuhteen.²⁷² Korhosen mukaan edistymisen aseidenriisunnassa oli edellytyksenä etenemiselle liennytyspolitiikassa, jonka jatkuessa valtioiden välinen luottamus avaisi vuorostaan uusia mahdollisuuksia aseidenriisuntapyrkimyksille.²⁷³ Väyrysen mielestä oli löydettävä tasapaino aseidenriisunnan ja poliittisen liennytyksen välillä, jotta molemmissa voitiin edistyä.²⁷⁴ Alivaltiosihteeri Tuovisen näkemyksen mukaan liennytysprosessi tarvitsi etenemisensä ja uskottavuutensa säilyttämiseksi konkreettista sotilaallista sisältöä poliittisen sisällön ohelle. Aseriisuntaneuvottelujen hidas eteneminen aiheutti huolta, samalla kun asevalvontaan ja aseriisuntaan liittyvät kysymykset olivat ajankohtaisempia kuin koskaan ennen.²⁷⁵

Analyttisimmin liennytyksen ja aseidenriisunnan välistä suhdetta lähestyi osastopäällikkö Iloniemi. Hänen mukaansa aseidenriisunta linkittyi keskeisesti poliittista liennytystä hitaammin edenneeseen sotilaallisen liennytyksen käsitteeseen. Tämän vuoksi oli tärkeää pohtia, oliko poliittisen liennytyksen mahdollista jatkaa, jos sotilaallisella puolella ei saavutettu tuloksia. Avainasemassa oli uuden SALT-sopimuksen vahvistuminen, joka voisi auttaa Wienin AVS-neuvotteluja eteenpäin. Jos mistään ei sovittaisi, tapahtuisi liennytyksessä askel taaksepäin. Iloniemen mielestä poliittinen liennytys oli edennyt sotilaallista liennytystä nopeammin, mikä johtui siitä, että poliittinen tilanne oli luonteeltaan joustava ja sitä voitiin päätösten avulla muuttaa. Sotilaallinen tilanne riippui sen sijaan hitaasti muuttuvista kapasiteeteista, jotka saattoivat perustua edellisellä vuosikymmenellä tehtyihin ratkaisuihin. Esimerkiksi Neuvostoliiton asevoimien kehittämistä 1970-luvulla koskevat päätökset oli tehty jo 1960-luvulla. Liennytyksen jatkuminen johtui kuitenkin siitä, että molemmat osapuolet halusivat lisätä keskinäistä riippuvuutta yhteistyön kautta.²⁷⁶

Whiten mukaan liennytyksestä oli tyypillistä puhua prosessina ETYK:in yhteydessä,²⁷⁷ mutta mielestäni niin ikään aseidenriisunnan yhteydessä liennytys yhtäläillä näyttäytyi prosessina, koska siinäkin liennytystä edistettiin organisoidussa ja monenkeskisessä muodossa. Suomalaisille

²⁷² ULA 1977 I, 16; UMA, Pol. os., Ded 7, ”Poliittiset keskustelut Tanskaan tehdyn valtiavierailun aikana”,

²⁷³ ULA 1977 I, 16.

²⁷⁴ UMA, Pol. os., Ded 8, ”Keskustelumuistio Luxemburgin ulkoministerin Gaston Thornin vierailun yhteydessä käydyistä neuvotteluista 27.10.1977”, 8.11.1977.

²⁷⁵ UMA, Pol. os., Ded 6, ”Suomen ja Puolan (varaulkoministeri Czyrek) väliset keskustelut Helsingissä 30.5.1977”, 6.6.1977.

²⁷⁶ UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Belgiassa 20.1.1977 – Muut kuin ETYK-asiat”, 7.2.1977. Myös UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut varaulkoministeri Kulagan kanssa 2.2.1977 Varsovassa”, 7.2.1977.

²⁷⁷ White 1992, 21.

aseidenriisunta näyttäytyi eräänlaisena prosessina, jossa sotilaallinen liennytys ja poliittinen liennytys jatkuvasti tasapainoilivat ja tukivat toinen toisiaan. Suhteessa aseidenriisuntaan suomalaisten näkemyksen voidaan mielestäni katsoa olleen lähempänä dynaamisen liennytyksen käsitettä, sillä loppujen lopuksi tavoitteena oli hillitä asevarustelua Euroopassa ja vakauttaa maanosan tilaa aseidenriisunnan kautta.

Liennytyksen ja aseidenriisunnan sidos on mielestäni siinä mielessä itsestään selvä, että aseiden määrää vähentämällä voitiin suoraan vaikuttaa kansainvälisen politiikan jännittyneisyyteen – se oli jännityksen lieventämispolitiikkaa käytännöllisimmillään. Ilkka Pastisen mukaan Suomi ei kovin sinisilmäisesti uskonut aseidenriisunnan edistymiseen ja supervaltojen tahtoon. Aseidenriisuntaneuvottelujen tärkein merkitys Suomen kannalta olikin niiden tuloksista tai niiden puutteesta riippumaton poliittinen itseisarvo. Supervaltojen poliittinen dialogi oli Pastisen mielestä välttämätöntä alueellisten konfliktien hallitsemiseksi ja parhaassa tapauksessa liennytyspolitiikan edistämiseksi.²⁷⁸ Liennytyksen aate ja toiminta erosivat toisistaan, kun tultiin lähelle valtioiden suvereniteetin herkimpiä alueita. Oli usko aseidenriisuntaneuvottelujen edistymiseen kuinka aitoa tahansa, idän ja lännen välissä ollut suomalaiset olisivat halunneet liennytyksen etenevän aseista-riisuntaan, sillä siitä seuraava liennytyksen vahvistuminen olisi helpottanut myös maan omaa asemaa.

Suomalaiset arvelivat liennytyksen olleen enemmän tai vähemmän vakiintunut olotila ja supervalloille välttämätön prosessi. Siksi presidentti Carterin valtaannousu ei näyttäytynyt aluksi dramaattiselta käänteeltä, ja supervalloista paikallaan polkevan Neuvostoliiton katsottiin myös olleen edelleen liennytyksen kannalla. Vaikka liennytys nähtiin supervaltojen välillä vakiintuneena olotilana, asevarustelu herätti suomalaisissa kasvavasti huolta. Sotilaallinen liennytys ei ollut edennyt yhtä nopeasti, kuin ETYK:in siivittämä poliittinen liennytys. Suomalaiset alkoivatkin käyttää liennytys termiä yhä enemmän aseidenriisunnan kanssa samoissa yhteyksissä. Erityisesti Kekkonen profiloitui voimakkaasti aseidenriisunnan ja liennytyksen puolestapuhujana. Aseidenriisunta merkitsi liennytyksen kannalta keskeistä elementtiä ja liennytys termi alkoi esiintyä yhä useammin aseidenriisunnan kanssa samassa yhteydessä. Tämä johtuu mielestäni siitä, että aseidenriisunta alkoi saada ylipäänsä enemmän sijaa Suomen ulkopoliitikassa, koska aseidenriisunnan muodostaman sotilaallisen liennytyksen toivottiin antavan lisävirtaa poliittiselle liennytykselle. Suomalaisien mielestä aseidenriisunnan vahvistamalla liennytyksellä voitiin parantaa myös maan omaa asemaa, joka kuitenkin ensisijaisesti oli sidoksissa Euroopan tilannekehitykseen.

²⁷⁸ Pastinen 2007, 261.

3.2. ”Liennytys on Suomelle ainoa mahdollisuus” – liennytys Euroopassa ja maailmalla

Länsi-Euroopan valtiot pyrkivät rakentamaan suhdeverkostojaan itäblokin kanssa ja sekä Länsi-Saksan että Ranskan johtajat vierailivat tiuhaan rautaesiripun takana ja ottivat vastaan valtiovieraita näistä maista. Kyseessä oli usein taloudellinen yhteistyö, sekä kulttuurinen ja sosiaalinen vuorovaikutus.²⁷⁹ Esimerkiksi ex-liittokansleri Willy Brandtin mukaan Länsi-Euroopan tilanne oli parempi kuin vielä muutama vuosi sitten, erityisesti olosuhteet Espanjassa ja Portugalissa olivat parantuneet.²⁸⁰ Uhkakuvia koskevat tulkinnat erosivat Yhdysvalloissa ja Länsi-Saksassa, kuten olivat eronneet koko liennytyskauden ajan. Liittokansleri Schmidtin hallitus uskoi Euroopasta tulleen keskinäisestä riippuvuudesta johtuen huomattavasti turvallisempi paikka.²⁸¹ Osmo Apunen arvioi liennytyspolitiikan rajoittuvan vuonna 1977 ainoastaan Eurooppaan, jossa vallitsivat omat kansainvälisten suhteiden pelisäännöt, mistä ETYK:in eteneminen muun maailman kriiseistä huolimatta oli hyvä osoitus.²⁸²

Myönteisestä ilmapiiristä huolimatta presidentti Kekkonen totesi valtiopäivien avajaispuheessa helmikuussa 1977, että liennytyskehityksen kiistämättömistä saavutuksista huolimatta oli esiintynyt epäilyjä siihenastisten tulosten aitoudesta ja yhteistyön jatkomahdollisuuksista. Kekkonen korosti Suomen ulkopoliittisen linjan jatkuvan entisellään, liennytys ei ollut luomassa uutta profiilia.²⁸³ Tuikan mukaan tässä puheessa puolueettomuus-käsite oli pudotettu pois niistä kohdista, missä se olisi tavanomaisesti ollut, mikä osoittaa ETYK:in kykenemättömyyden tuoda pitkäaikaista helpotusta Suomen puolueettomuuspolitiikkaan. Neuvostoliitto suhtautui nihkeästi pienen naapurinsa puolueettomuutta korostaviin ulostuloihin.²⁸⁴ Liennytyksestä huolimatta Neuvostoliitto halusi takeet siitä, että suhteissa Suomeen ei tapahtuisi mitään muutoksia ja puheella Kekkonen tarkoitus oli selventää itänaapurille, ettei Suomen turvallisuuspolitiikassa ollut tapahtunut muutoksia.²⁸⁵ Liennytys ei tarkoittanut virallisesta Paasikiven-Kekkonen-linjalta lipsumista eikä se vähentänyt YYA-sopimuksen merkitystä. Liennytys siten merkitsi Kekkoselle ja Suomelle mahdollisuuksia sekä hyvässä että pahassa: liikkumatila periaatteessa parani, mutta virallisen linjan määrittelyssä piti edelleen olla tarkkana ja se kuului presidentille itselleen.

²⁷⁹ Loth 2016, 200–201.

²⁸⁰ UMA 5C Raporttisarja Bonn 1976–1977, ”Salasähkejäljennös 23.06.1977; SPD:n puheenjohtaja Brandt kansainvälispoliittisesta tilanteesta”.

²⁸¹ Bange 2009, 235.

²⁸² Apunen 1977, 1–2.

²⁸³ ULA 1977, 13–14.

²⁸⁴ Tuikka 2007, 310.

²⁸⁵ Suomi 2016, 354, 380–381.

Virkamiestasolla Suomen puolueettomuuspolitiikkaa ei juurikaan määritelty, mutta sen sijaan liennytyksen merkityksestä ei vaiettu. Parhaiten tässä liennytyksen määrittelyssä profiloitui jälleen kerran osastopäällikkö Iloniemi, joka osallistuessaan Suomen ja Belgian välisiin poliittisiin neuvotteluihin Brysselissä tammikuussa 1977 avasi käsitteen merkitystä monipuolisesti.²⁸⁶ Iloniemen mukaan liennytyksen juuret olivat tilanteessa, ”jossa ydinaseiden avulla ei enää ollut mahdollista saavuttaa pariteettia” ja Euroopassa oli saavutettu voimien tasapaino. Liennytyksen liikkeellelähtoon vaikutti Iloniemen mukaan eniten Saksojen välisten suhteiden muuttuminen, kun kysymys Saksan itärajasta saatiin ratkaistua.²⁸⁷ Iloniemi asetti siten liennytyksen lähtökohdaksi 1960-luvun ja supervaltojen ydinasetasapainon, mutta tätäkin merkittävämpänä hän näki Länsi-Saksan roolin. ”Saksojen välisten suhteiden” muuttumisella hän viittasi nähdäkseni ennen kaikkea Willy Brandtiin ja tämä *Neue Ostpolitiikkiin*, jonka kautta Brandt normalisoi suhteet Saksan demokraattiseen tasavaltaan. Saksan itärajalla Iloniemi viittaa 1970-luvun alussa tehtyihin sopimuksiin Neuvostoliiton ja Puolan kanssa.²⁸⁸

Haastattelussa Iloniemi vielä täsmensi, että keskeinen sytyke liennytykselle oli Länsi-Saksan poliittinen valmius ja taloudellinen mielenkiinto Neuvostoliittoa kohtaan, joka nähtiin jälkeenneenä ja siellä katsottiin olevan huomattavia liiketoimintamahdollisuuksia.²⁸⁹ Iloniemelle liennytyks oli siten ensisijaisesti eurooppalainen ilmiö, jossa Länsi-Saksan rooli oli keskeinen, sekä ajallinen olosuhde, jolla oli selkeä lähtöpiste. Villaumen ja Westadin mukaan liennytyksen keston edellytys oli Länsi-Euroopan valtioiden tarjoama, houkutteleva varaus, avoimuus ja demokratia. Erityisesti Länsi-Saksan rooli oli tässä merkittävä, kun sen johto lopulta hyväksyi maailmansodan jättämät rajat.²⁹⁰ Siten liennytyks muutti Euroopan konstellaatiota. Iloniemen mukaan Suomessa katsottiin poliittisten edellytysten olleen sellaiset, että jännityksen tilalle voitiin rakentaa yhteistyötä. Vaikka kilpavarustelu jatkuikin, kansainvälisessä politiikassa oli voitu luopua voimankäytöllä uhkailemisesta ja Suomen kaltainen maa saattoi pärjätä ainoastaan silloin, kun kansainvälisessä politiikassa asioita ei ratkottu voiman avulla. Siksi Suomi kannatti ”rauhanomaista kehitystä ja vastavuoroista intressien kertymistä”, eikä Iloniemi tosiaan ollut yksin tulkintansa kanssa.²⁹¹ Iloniemen näkemys liennytyksestä tiivistyy hyvin seuraavassa:

²⁸⁶ Muistion mukaan kyseessä olivat lajissaan ensimmäiset belgialais-suomalaiset poliittiset konsultaatiot, joten niiden voidaan katsoa olleen Suomen ja Belgian kahdenvälisen suhteiden kannalta merkittävät.

²⁸⁷ UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Belgiassa 20.1.1977 – Muut kuin ETYK-asiat”, 7.2.1977.

²⁸⁸ Vuoden 1970 elokuussa liittokansleri Willy Brandtin johtama Länsi-Saksa allekirjoitti Neuvostoliiton kanssa nk. Moskovan sopimuksen. Sen perusteella osapuolet tunnustivat Euroopassa vallitsevien valtiorajojen koskemattomuuden, erityisesti Oder–Neisse-linjan Puolan länsirajana, ja luopuivat voimakeinojen käytöstä mahdollisissa kiistakysymyksissä maiden välillä. Dokumentation 1969–70, Dok. 2287.

²⁸⁹ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

²⁹⁰ Villaume & Westad 2010, 8–9.

²⁹¹ UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Belgiassa 20.1.1977 – Muut kuin ETYK-asiat”, 7.2.1977. Lisäksi Ulkoministeri Väyrynen totesi keskusteluissaan Luxemburgin ulkoministeri Gaston Thornin

*Liennytys on Suomelle ainoa mahdollisuus. Voidaan tietysti todeta, että selvisimmehän me kylmästä sodasta, mutta siihen sisältyy mielestämme liikaa riskejä.*²⁹²

Iloniemi ei arkaillut puhua avoimesti liennytyksen merkityksestä Suomelle, vaan toi sen selvästi esille. Haastattelussa Iloniemi kertoi, että ilmapiiri oli 1977 alkuvuodesta vielä sen verran myönteinen, että kylmän sodan voitiin ajatella jääneen taakse.²⁹³ Whiten viitekehityksen kautta katsottuna Iloniemi tarkoittaa liennytyksellä tässä yhteydessä olosuhdetta,²⁹⁴ mutta mielestäni myös tapaa, jolla itä ja länsi olivat järjestäneet kanssakäymisensä muodot. Tämä tilanne tarjosi Suomelle ainoan mahdollisuuden selviytyä kansainvälisen politiikan areenalla ja se merkitsi parempaa olosuhdetta harjoittaa Paasikiven-Kekkonen-linjan mukaista perusajatusta pysytellä suurvaltojen riskitiriitojen ulkopuolella. Ainoastaan rauhanomaisen liennytyskehityksen vallitessa saattoi pienellä Suomella olla mahdollisuudet pärjätä: jos Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton suhteet kiristyisivät ja tilanne Euroopassa jännittyisi, Suomi joutuisi jälleen riskialttiiseen selviytymistaisteluun kylmän sodan maailmassa, jossa asiat ratkottaisiin tarvittaessa voiman avulla. Liennytyksen vallitessa näin ei ollut. Suhtautuminen liennytykseen oli siinä mielessä staattista, että vallitsevan liennytyksen olosuhteen jatkuminen oli riittävää. Vastauksena lopuksi Iloniemi tulkitsi liennytystä vielä seuraavalla tavalla:

*Liennytyksen pitää olla kahdensuuntaista ("two way street"), mutta käytännössä se ei ole helppoa, koska järjestelmät ovat erilaisia. Taipuminen kohti yhteisesti hyväksyttyä olotilaa ("convergence") ottaa tästä syystä idässä enemmän aikaa kuin lännessä. – – Lännessä lähinnä konservatiivisiksi luonnehditut tarkkailijat ovat olleet sitä mieltä, että nykyistä pluralistisempi itä ei voisi ajatella ("afford") valtioiden välisten suhteiden liennytyksen vauhdittamista.*²⁹⁵

Iloniemien näkemys liennytyksestä "kahdensuuntaisena katuna" ei ole ainoaa laatuaan. Yhdysvaltain edellinen presidentti Ford käytti kyseistä ilmaisua useastikin, esimerkiksi Helsingin huippukokouksessa pitämässään puheessaan,²⁹⁶ mutta myös matalamman profiilin diplomaattitapaamisissa.²⁹⁷ Tällä käsittääkseni tarkoitetaan sitä, että liennytys saattoi edetä ainoastaan idän ja lännen

kanssa Suomen olevan pienenä maana luonnostaan kiinnostunut liennytysprosessin jatkumisesta. UMA, Pol. os., Ded 8, "Keskustelumuistio Luxemburgin ulkoministerin Gaston Thornin vierailun yhteydessä käydyistä neuvotte-
luista 27.10.1977", 8.11.1977; Myös valtiosihteeri Matti Tuovinen korosti liennytyksen merkitystä Suomelle tämän
keskustellessaan Puolan varaulkoministerin kanssa. UMA, Pol. os., Ded 6, "Suomen ja Puolan (varaulkoministeri
Czyrek) väliset keskustelut Helsingissä 30.5.1977", 6.6.1977

²⁹² UMA, Pol. os., Dea 55, "Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Belgiassa 20.1.1977 – Muut kuin ETYK-asiat",
7.2.1977.

²⁹³ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018

²⁹⁴ White 1992, 19.

²⁹⁵ UMA, Pol. os., Dea 55, "Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Belgiassa 20.1.1977 – Muut kuin ETYK-asiat",
7.2.1977.

²⁹⁶ FRUS 1969–1976, Vol. XXXVIII, Part 1, 62. Address by President Ford, Helsinki, August 1, 1975.

²⁹⁷ FRUS 1969–1976, Vol. E-12, 207. Memorandum of Conversation, Washington August 5, 1975, 10 a.m.

yhteisellä toiminnalla ja sen piti myös palvella molempia osapuolia. Haastattelussa Jaakko Ilo-niemi kertoi, että ajatus liennytyksestä kahdensuuntaisena katuna oli jokseenkin yleinen. Lisäksi 1970-luvulla puhuttiin niin kutsutusta konvergenssiteoriasta, jonka mukaan itä ja länsi lähentyisi-vät toisiaan.²⁹⁸ Kuitenkaan suomalaisten liennytystä koskevissa tulkinnoissa tämä ajatus ei oike-astaa näy, mikä nähdäkseni voi viitata siihen, että asian koettiin olevan näin itsestään selvästi tai siihen ei vain kiinnitetty huomiota. Liennytyksen voitiin nähtävästi ajatella olevan yksi tämän kon-vergenssiteorian ilmentymä tai ainakin vahvistavan sitä.

Liennytyksen kahdensuuntainen katuverkosto eteni Euroopassa. Jaostosihteeri Arto Man-sala arvioi syyskuussa 1977, että Brezhnevin samana vuonna tekemillä valtiovierailuilla Neuvos-toliitto pyrki määrätietoisesti lujittamaan suhteitaan Länsi-Euroopan valtioihin, kuten Ranskaan ja Saksaan.²⁹⁹ Brezhnevin vieraillessa Ranskassa 22.6. allekirjoitettiin maiden välillä liennytyksen peruuttamattomuuteen tähtäävä julistus. Reimaan mukaan kyseessä oli ensimmäinen idän ja län-nen yhteinen hallitustason tulkinta liennytyskehityksestä. Tähän lukeutui muun muassa liennytyk-sen yleismaailmallisuus, sotilaallinen liennytys ja aseriisunta, ihmisoikeuksien kunnioittaminen ja ilmaisunvapaus sekä se, että liennytyskehitystä ei saanut rajata ainoastaan (sotilas)liittojen vä-liseksi asiaksi. Myös YK:n yleiskokous hyväksyi saman vuoden syksyllä vastaavanlaisen päätös-lauselman.³⁰⁰ Pyrkimys blokkien väliseen yhteistyöhön Euroopassa oli näkyvää ja tämä tietysti vaikutti myös suomalaisten tulkintoihin ja myönteiseen näkemykseen liennytyksestä maanosassa.

Euroopan tilannekehitystä liennytyksen näkökulmasta tulkitsivat myös valtiosihteeri Matti Tuovinen ja ulkoministeriksi toukokuussa 1977 noussut Paavo Värynen. Tuovisen mukaan lien-nytyks oli ja pysyi Euroopan tilannekehityksen osalta avainasemassa. Liennytys oli Tuovisen mu-kaan Euroopan ”sodanjälkeisistä ajoista lähtien rasittaneiden jännitystilojen purkamiseen tähtäävä prosessi”, eikä sille ollut kuin huonompia vaihtoehtoja.³⁰¹ ”Liennytyksen linja” merkitsi euroop-palaisella tasolla valtioiden välisen jännityksen asteittaista purkautumista, koko maanosan turval-lisuuden parantamista ja monipuolisen yhteistyön kehittämistä, kuten ulkoministeri Värynen ke-säkuussa 1977 totesi.³⁰² Liennytys siten näyttäytyi erityisesti Eurooppaan rajautuneena prosessina, joka muutti mantereen olosuhteita. Näkemys liennytyksestä prosessina ja politiikkana oli vahvana myös presidentti Kekkonen Korpilammella joulukuussa 1977 antamassaan haastattelussa:

²⁹⁸ Jaakko Ilo-niemen haastattelu 10.10.2018.

²⁹⁹ UMA, Pol. os., Ded 6, ”Amerikkalais-neuvostoliittolaisten suhteitten kehityksestä Carterin presidenttikaudella”, liite poliittisen osaston muistioon.

³⁰⁰ Reimaa 2008, 176–177.

³⁰¹ UMA, Pol. os., Ded 6, ”Suomen ja Puolan (varaulkoministeri Czyrek) väliset keskustelut Helsingissä 30.5.1977”, 6.6.1977.

³⁰² ULA I 1977, 29.

*Nyt olemme paljon puhuneet liennytyspolitiikasta ja liennytysprosessista. Mitä tämä liennytys itse asiassa on. Se on kahdenlaista. Liennytystavoitteena se merkitsee, ettei jännityksen lieventämiselle ja poistamiselle sekä rauhan turvaamiselle ole vaihtoehtoja, ottaen erityisesti huomioon asetekniikan kehittymisen. Mutta liennytys politiikkana, siis politiikalle ja menettelytavoille on aina olemassa vaihtoehtoja.*³⁰³

Ole Wæverin mielestä liennytys-käsite kattoi sekä liennytyksen ilmiönä ja ilmapiirinä, mutta samalla myös erilaiset menettelytavat, joilla liennytystä voitiin ajaa.³⁰⁴ Tämä näkyy mielestäni myös Kekkosen oheisessa tulkinnassa, jossa hän erikseen halusi nostaa esille asetekniikan kehittymisen, johon aseidenriisunnalla vastaaminen muodosti yhden keinon ajaa liennytystä. Kekkosen haastattelussa tulee esille myös näkemys liennytyksestä sekä politiikkana että prosessina. Whiten mielestä näkemys liennytyksestä prosessina kääntää huomion pois yksittäisistä sopimuksista ja keskittyy enemmän muutokseen. Liennytyspolitiikka oli taas valtioiden toimia ja kahdenvälisiä sopimuksia.³⁰⁵ Kekkonen nähdäkseni tarkoitti juuri sitä, että eri toimijat saattoivat harjoittaa omista tarkoituseristään kumpuavaa politiikkaa, joka palveli yleistä liennytysprosessia. Jännityksen lieventyminen oli Suomelle ja kansainvälisessä järjestelmässä positiivista muutosta kannattaneelle Kekkoselle ensiarvoisen tärkeää, eikä hänellä olisi ollut mitään syytä tarkemmin rajata liennytystä koskemaan vain jotain tiettyjä poliittisia menettelytapoja.

Haastattelussa näkyy myös retorisen toiston käyttäminen, jota Kekkonen oli hyödyntänyt muun muassa puolueettomuuspolitiikasta puhuessaan ja puolueettomuusstatuksen iskostamisessa.³⁰⁶ Tätä samaa keinoa Kekkonen nähdäkseni hyödynsi nyt iskostaakseen liennytys-termiä, mikä mielestäni osoittaa sen, että siitä oli tullut keskeinen osa maan ulkopoliittikkaa. Painotuksiltaan ja sanavalinnoiltaan presidentin tulkinta vastasi lähes täsmälleen Länsi-Saksan liittokanslerinvirastossa työskennelleen ministeri Hans-Jürgen Wischniewskin marraskuun lopussa esittämää näkemystä. Liennytysprosessin uskottavuus oli Wischniewskin mukaan ollut ”Euroopan liennytyspolitiikan avainkysymys jo kaksi vuosikymmentä” ja se oli demokraattisen valtion ainoa vaihtoehto varsinkin asetekniikan kehitys huomioon ottaen. Tämä tuli kuitenkin ymmärtää siten, ettei kysymys ollut ”liennytyksestä mihin hintaan tahansa vaan uskottavasta, realistisesta, eri osapuolten intressit huomioonottavasta politiikasta. Liennytyspolitiikan menettelytavoille oli olemassa aina vaihtoehtoja.”³⁰⁷

³⁰³ UKJT, 52. Tasavallan Presidentin haastattelu Korpilammella 17.12.1977.

³⁰⁴ Wæver 2003, 96.

³⁰⁵ White 1992, 22–23.

³⁰⁶ Tuikka 2007, 305.

³⁰⁷ UMA, 5C Raporttisarja Bonn 1976–1977, ”Bonn 7.12.1977; Wischniewskin mukaan Liittotasavallan ja sen läntisten liittolaisten liennytyskonsepti sisälsi Wischniewskin mukaan seuraavia ainesosia: Jännityksen syiden asteettainen [sic] poistaminen tai rajoittaminen. Vakaan sotilaallisen voimatasapainon aikaansaaminen. Yksilöä koskevat helpotukset. Tietojen vaihdon ja kontaktien lisääminen kaikilla tasoilla. Taloudellisten yhteistyön edistäminen.

Kekkonen ja Wischniewskin näkemysten samankaltaisuus herättää kysymyksen, oliko Kekkonen kuullut länsisaksalaisen ajatuksista ennen haastatteluaan. Ajatus ei mielestäni ole mahdoton, sillä kuten Tuikka kirjoittaa, Kekkosella oli tapana merkata lukemansa muistiin myöhempiä käyttöä varten. Neuvostoliiton ohella Saksa oli kuitenkin Kekkoselle jatkuva pelon kohde läpi presidenttikautensa ja hän pelkäsi seuraavan maailmansodan alkavan juuri Saksasta.³⁰⁸ Seppo Hentilän mukaan Kekkonen suhtautui saksalaisuuteen tunteenomaisesti, eikä hän yrittänyt mitenkään salata vastenmielisyyttään saksalaisia kohtaan. Usein presidentti palasi 1930-luvun opiskeluaikojensa kokemuksiin, jolloin hän itse oli ollut todistamassa kansallissosialismin nousua ja ”nähty saksalaisten silmissä pelottavan kiihkon”.³⁰⁹ Varmasti siksi Kekkoselle oli tärkeä jokainen merkki siitä, että Länsi-Saksa oli liennytyksen kannalla, ja Wischniewskin näkemysten hyödyntäminen – mikäli presidentti tietoisesti niin teki – kuvastaa hyvin, miten saksalainen liennytysajattelu alkoi vaikuttaa myös Kekkoseen.

Vaikka Euroopan tilanne oli vakaa, vuosina 1977–1978 jännitteitä supervaltiojen välillä aiheutti erityisesti Afrikan sarven tilanne, jossa Somalia oli sodassa Neuvostoliiton tukemaa Etiopiaa vastaan. Supervalta toimitti maahan aseita ja Kuubasta saapui sotilaita. Yhdysvallat oli luonnollisesti hermostunut tilanteesta, Carter ja Brzezinski näkivät tämän osoituksena Neuvostoliiton kasvavasta aggressiivisuudesta.³¹⁰ Jussi Hanhimäen mukaan Euroopan ulkopuolella kylmä sota jatkui, ellei peräti kiihtynyt,³¹¹ mutta oliko tämä kuitenkaan enää varsinaista kylmää sotaa? Mikko Pyhälän mielestä oli täysin selvää, että tasapainottamalla suhteensa liennytyksen avulla, pystyivät supervallat kohdistamaan voimavarojaan kolmannen maailman valtioissa käytäviin kamppailuihin. Kun Euroopassa liennytys eteni, Afrikassa ja latinalaisessa Amerikassa tilanne vain kärjistyi. Ilonimen mielestä on syytä kysyä, mitkä näistä niin kutsutuista proxy-sodista loppujen lopuksi liittyivät globaaliin asetelmaan.³¹² Samoin Holger Nehring esittää perustellun kysymyksen, missä määrin Euroopan ulkopuolinen väkivalta oikeastaan liittyi globaalissa pohjoisessa käytyyn kylmään sotaan ja onko näistä konflikteista perusteltua edes puhua kylmä sota-termin alla. Kylmän sota-käsitteen ydin on nimenomaan siinä, että konflikti säilyy kylmänä, ja siitä tulee merkitykseltön, jos sitä käytetään kuvaamaan kaikkia globaaleja kehityskulkuja.³¹³ Suomalaiset tiedostivat eurooppalaisen liennytyksen erityisaseman paremmin, kun vastakkainasettelu kiihtyi muualla maailmassa. Tästä vastakkainasettelusta ei varsinaisesti puhuttu kylmän sodan jatkumana, vaikka sen toivottiinkin syrjäytyvän Euroopassa vallitsevan liennytyksen tieltä.

³⁰⁸ Tuikka 2007, 43, 204.

³⁰⁹ Hentilä 2003, 64.

³¹⁰ Westad 2017, 490–491.

³¹¹ Hanhimäki 2008, 509.

³¹² Mikko Pyhälän haastattelu 2.10.2018; Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

³¹³ Nehring 2012, 929.

Suomalaiset olivat jo aikaisemmin esittäneet näkemyksiä liennytyksen yleismaailmallisuudesta: presidentti Kekkonen oli Helsingin huippukokouksen puheenvuorossaan korostanut eurooppalaisen turvallisuuden siteitä maanosan alueen ulkopuolelle, sen lähiympäristöön ja etäämmällekin. Kalevi Sorsan mielestä jännityksen lieventyminen oli maailmanlaajuinen ilmiö, eikä Euroopan poliittinen tilanne voinut kokonaan kehittyä maanosan ulkopuolisista tapahtumista riippumatta. Kielteiset tekijät olivat lähtöisin maanosan ulkopuolelta, joita Helsingin periaatteet eivät koskettaneet. Sitoutumattomien maiden huippukokouksessa 1976 tasavallan presidentin ja Suomen hallituksen nimissä esitetyssä lausunnossa korostettiin myös jännityksen lieentyvän yleismaailmallisuutta, että se ei saisi olla vain harvojen etuoikeus. Sen piti hallita myös pohjoisen ja etelän suhteita.³¹⁴ Vastaavanlaisia puheenvuoroja liennytyksen levittämisestä Euroopan ulkopuolelle alkoi tulla yhä enemmän vuoden 1977 aikana.

Osmo Apunen arvioi vuonna 1977 julkaisemassa tutkielmassaan *Välimeren alue ja liennytyspolitiikka* olojen vakiintuneen Euroopassa liennytyspolitiikan ansiosta, mutta samaan aikaan sota, asevarustelu ja ristiriitojen ratkaiseminen väkivaltaisoin keinoin viemäroitiin Euroopan ulkopuolisille alueille. Apusen mielestä Välimeri oli tässä esimerkkitapaus ja väkivallan käyttö siellä saattoi ”bumerangina palata takaisin Eurooppaan”. Välimeren alueella ponnistukset kohdistuivat Apusen mukaan yhä jännityksen lieventämistä palveleviin ratkaisuihin. Liennytyspolitiikka tuli ulottaa Euroopasta muihin maanosiin tai vaihtoehtoisesti muilla alueilla olisi kehitettävä paikallista lähtökohdista rakentuva oma liennytyspolitiikka.³¹⁵ Whiten viitekehyksen kautta katsottuna liennytys oli Apuselle sekä Euroopassa vallitseva olosuhde, sekä politiikkaa, jota piti viedä muihin maanosiin. Vaikka Whiten mukaan liennytyspolitiikka oli ensisijaisesti valtioiden kahdenvälistä kanssakäymistä,³¹⁶ tarkoittaa Apunen mielestäni tässä yhteydessä ETYK:in kaltaista monenkeskistä liennytyspolitiikkaa, jolla valtiot yhdessä sopivat kanssakäymisen ehdoista. Välimeren alueella ei voitu Apusen näkökulmasta puhua liennytyksestä olosuhteena, vaan tähän olosuhteeseen tähtäävinä pyrkimyksinä.

Apunen ei ollut ajatustensa kanssa yksin. Liennytystä ei tullut ulkoministeri Korhosen mukaan tarkastella ainoastaan Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välien paranemisena, vaikka niiden suhteet siihen eniten vaikuttivatkin. Liennytys ei saanut olla vain harvojen etuoikeus, vaan yleismaailmallinen. Korhosen mielestä pohjois–etelä-suhteissa³¹⁷ kaivattiin myös liennytystä, jotta Afrikan ja Lähi-idän jatkuvasti avoimet tulenarat kysymykset eivät pääsisi tuhoamaan jo rakennettua

³¹⁴ ULA 1975, 92; ULA 1976 I, 70; ULA 1976 II, 11. Sitoutumattomien maiden huippukokouksessa esitetyn lausunnon englanninkielisessä versiossa jännityksen lieentyminen oli käännetty *détente*-termiä käyttäen. ULA 1976 II, 12.

³¹⁵ Apunen 1977, 1–4, 6.

³¹⁶ White 1992, 19, 23.

³¹⁷ Globaalilla pohjoisella tarkoitetaan yleensä teollistuneita maita, etelällä puolestaan Afrikan, latinalaisen Amerikan sekä Aasian valtioita, pois lukien Japania.

luottamusta.³¹⁸ Presidentti Kekkonen totesi myös puheessaan Mosambikin presidentin vierailun yhteydessä toukokuussa 1977, ettei liennytys saisi rajoittua vain Eurooppaan, vaan sen vaikutusten pitäisi näkyä maailmanlaajuisesti myös pohjoisen ja etelän välillä. Afrikan tapahtumilla oli Kekkonen mukaan vaikutuksensa myös Suomeen.³¹⁹ Kyseessä saattoi olla yksinkertaisesti Afrikan maan valtiopäämiehelle osoitettu kohteliaisuus, mutta kiinnostavan siitä joka tapauksessa tekee se, että Kekkonen käytti liennytys-termiä perinteisen itä–länsi-akselin ulkopuolella. Tämä näkyi myös YK-foorumilla.

Syyskuussa 1977 Neuvostoliitto jätti YK:n yleiskokouksen käsiteltäväksi niin kutsutun liennytysjulistuksen ja toivoi Suomen liittyvän julistusluonnoksen suosittajien joukkoon. Alivaltiosihteeri Korhosen mukaan julistus oli yksi monista aloitteista, joihin supervalta oli viime vuosina YK:ssa ryhtynyt kansainvälisen rauhan ja turvallisuuden vahvistamiseksi. Turvatakseen liennytyskehityksen Suomi oli jo aikaisemmin toivottanut tervetulleeksi Neuvostoliiton vuonna 1976 tekemän aloitteen voimankäytön kiellosta ja samasta syystä Suomi oli nyt valmis tukemaan liennytyskehityksen edistämistä YK-foorumilla. Neuvostoliiton julistus korosti sosialististen maiden kantaa, että ainoastaan liennytyksen vallitessa saattoivat kansainväliset taloussuhteet kehittyä, mutta liennytyksen edistämisen ei katsottu olevan riippuvainen kansainvälisen talouden epäkohdien korjaamisesta. Myös Suomi oli omassa yleiskokouspuheenvuorossaan korostanut liennytyksen, aseidenriisunnan ja talouskehityksen olleen keskinäisessä riippuvuussuhteessa. Korhosen mielestä Suomen kannalta oli toivottavaa, ettei maailmanlaajuisen liennytyskehityksen kannalta olennainen pohjois–etelä -dialogi jäisi ”YK-poliittisesti epätasapainoisen liennytysjulistuksen ja samanaikaisesti käynnissä olevan ETY-konferenssin varjoon.”³²⁰

Suomelle YK oli itsessään tärkeä foorumi, maa kuului viiden suurimman rauhanturvamaan joukkoon ja tunnetusti Kekkonen oli julistanut näkevänsä Suomen YK:ssa pikemminkin lääkärinä kuin tuomarina. Hyviin idänsuhteisiin nojanneen puolueettomuuspolitiikkansa ansiosta Suomi oli savuttanut näkyvän aseman YK:ssa.³²¹ Liennytysjulistuksen tukemisen voidaan katsoa olleen sekä keino miellyttää Neuvostoliittoa että keino ylläpitää liennytystä YK-foorumilla ja sitä kautta pohjois–etelä-suhteissa. Nähdäkseni liennytyksen haluttiin leviävän myös muille alueille, jotta näiltä alueilta kumpuavat levottomuudet eivät aiheuttaisi ketjureaktion kaltaista tilannetta, jossa myös Euroopan liennytyskehitys vaarantuisi. Tämän vuoksi liennytys myös globaalin pohjoisen ja etelän

³¹⁸ ULA 1977 I, 18.

³¹⁹ UKJT, Tasavallan Presidentin puhe Mosambikin kansantasavallan presidentin Samora Machelin kunniaksi tarjottulla lounaalla 3.5.1977; UKJT, Valtiovierailut; Tasavallan Presidentin puhe Tansanian presidentin Julius Nyereren kunniaksi tarjotuilla illallisilla 9.5.1976.

³²⁰ UMA, Pol. os., Ded 7, ”SNTL:n ehdotus liennytysjulistukseksi YK:ssa; Suomen suhtautuminen”, 12.10.1977.

³²¹ Korhonen 1999, 314–135; Apunen 1977, 227, 348.

välisissä suhteissa koettiin tärkeäksi. Suomalaiset näkivät liennytyksen muodostavan kansainvälisen verkoston, jonka kaikki jäsenet vaikuttivat yleiseen maailmanpoliittiseen ilmapiiriin. Toisaalta liennytyksen edistäminen globaalin pohjoisen ja etelän välillä jäi pitkälti puheiden tasolle ja esimerkiksi kehitysyhteistyön avulla tähän ei kovin voimakkaasti pyritty: Mikko Pyhälän mukaan keskustapuolue ei ollut ikinä suuresti kiinnostunut kehitysyhteistyöstä, mutta Väyrysen olleessa ulkoministeri, jolle kehitysyhteistyö kuului, edisti hän myös kehitysyhteistyön piiriin kuuluvia asioita.³²²

Suomalaisille liennytys merkitsi ensisijaisesti rauhanomaiseen kanssakäymisen perustuvaa olosuhdetta Euroopassa ja ylipäänsä siellä tapahtuvaa prosessia, minkä erityisesti Iloniemi toi erinomaisen hyvin esille. Se merkitsi turvallisuusympäristöä, jossa Suomen ulkopoliittinen asema olivat kylmän sodan aikaan verrattuna parempi. Mitä vähemmän jännitystä ja aseistusta Euroopassa oli, sitä pienempi oli myös sodanuhka ja YYA-sopimuksella Neuvostoliittoon sidotun Suomen liikkumatila parempi. Liennytys oli samalla sekä olotila että kahdensuuntaista, vastavuoroisuuteen perustuvaa politiikkaa. Liennytyksen status quon toivottiin säilyvän Euroopassa, mikä korostaa jokseenkin staattista suhtautumista liennytykseen. Toisaalta liennytys nähtiin yleismaailmallisena ja vielä 1976 ja 1977 vallinneessa kansainvälistä tilannetta koskevassa optimismissa liennytyksen haluttiin nähdä leviävän Euroopan ulkopuolelle sekä globaalin pohjoisen ja etelän välisiin suhteisiin. Tämä oli tärkeää, jotta Euroopan ulkopuolelta kumpuava epävakaisuus – joka ei varsinaisesti edustanut kylmää sotaa – ei järkyttäisi kansainvälistä järjestelmää, ETYK:in perintöä ja sitä kautta heikentäisi Suomen asemaa. Liennytys oli käyttökelpoinen termi puhuttaessa yleisesti yhteydenpitoon ja sovitteluun perustuvien käytäntöjen leviämisestä muualle maailmaan. Parhaansa mukaan Suomi pyrki myötäilemään Neuvostoliiton liennytystä koskevia linjauksia YK:ssa, koska suomalaiset näkivät siinä mahdollisuuden edistää liennytystä myös pohjoisen ja etelän välillä, luoden vakautta näin olleen maailmaan laajemmin. Kekkonen oli tähän mennessä sisäistänyt liennytyksen merkityksen sekä politiikkana että prosessina, jolle ei muita vaihtoehtoja ollut. Katseet ja odotukset alkoivat liennytyksen suhteen olla jo tulevassa Belgradin ETYK-seurantakokouksessa.

³²² Mikko Pyhälän haastattelu 2.10.2018.

3.3. Belgradin seurantakokous 1977–1978

Ensimmäinen ETYK-seurantakokous vuoden 1975 Helsingin huippukokoukselle järjestettiin sitoutumattoman Jugoslavian pääkaupungissa Belgradissa ja sen tehtävänä oli muun muassa päättää jatkotoimista détente-prosessin kehittämiseksi tulevaisuudessa³²³ sekä tarkastella sitä, miten Helsingissä päätösasiakirjassa sovitut periaatteet olivat toteutuneet käytännössä. Valmistelukokous alkoi jo kesäkuussa ja varsinaisen kokous 4. lokakuuta 1977. Reimaan mukaan valmistelun aikana arvioitiin sitä, mitä Helsingissä oikeastaan oli päätetty. Odotuksena oli, että Helsingissä tehdyillä päätöksillä olisi ollut konkreettisia vaikutuksia tavallisten ihmisten elämään. Suomi valmistautui huolellisesti seurantakokoukseen, mistä osoituksena voidaan pitää yli 60 eri ETYK:in osanottajamaiden kanssa järjestettyä neuvottelutilaisuutta vuonna 1976. Valmistavan kokouksen aikaan osastopäällikkö Iloniemi kävi Belgradissa ja kesäkuussa 1977 arvioi näkymiä rohkaiseviksi. Liennytyks oli 1977 vallitseva olotila ja siihen myönteisesti vaikuttaminen edellytti konkreettisia toimenpiteitä. Kehotus välttää Belgradin muodostuminen liennytyksen testiksi osoitti, että suomalaiset eivät pitäneet tribunaalityypistä ensimmäistä seurantakokousta toivottavana.³²⁴

Suomen odotettiin pitävän ”ETYK:in soihtua palamassa”, vaikka suomalaiset eivät enää olleet kokousisäntiä,³²⁵ ja Belgradin kokouksen lähestyessä siitä alettiin yhä selvemmin puhua osana laajempaa liennytyksen viitekehystä. Presidentti Kekkonen mukaan Suomi tulisi kiinnittämään suuria odotuksia järjestettävään Belgradin seurantakokoukseen,³²⁶ missä uskoa liennytyksen jatkoedellytyksiin voitiin vahvistaa.³²⁷ Jo saavutettujen tulosten pohjalta tuli edetä liennytyskehitystä edistävien toimin ja puolueettomien maiden kanta oli sotilaallisen jännityksen lieventämisen korostaminen johdonmukaisesti ETYK:in eri vaiheissa.³²⁸ Juhani Suomi väittää Kekkonen tulleen liennytystä ja ETYK:iä kohtaan skeptiseksi jo Belgradin kokouksen lähestyessä ja alkaneen kipeämmin oivaltaa liennytyksen ja aseidenriisunnan sidoksen.³²⁹ Mikäli näin tosiaan oli, peitteli presidentti skeptisyyttään hyvin. Liennytys oli kuitenkin prosessi, joka oli jatkuvasti liikkeessä, ja Belgradin kokous oli yksi tilaisuus vahvistaa sitä. Lisäksi se nähtiin mahdollisuutena edistää Suomelle tärkeää aseidenriisuntaa, mistä sitoutuminen sotilaallisen liennytyksen korostamiseen on mielestäni osoitus.

³²³ UMA, Pol. os., Ded 8, ”Ulkoasiainministeri Paavo Väyrysen ETYK-selonteko Eduskunnan ulkoasianvaliokunnalle 15.11.1977”.

³²⁴ Reimaa 2008, 192–196.

³²⁵ Suomi 1998, 673.

³²⁶ ULA 1977 I, 13.

³²⁷ UKJT, VII Eri tiedotusvälineille annettuja haastatteluja; 40. Tasavallan Presidentin lausunto Ydin -lehdelle 6.1.1977.

³²⁸ UKA, 23/25, ”Puheenvuoroluonnos 9.3.1977 ETYK/Liennytyskehitys”.

³²⁹ Suomi 2000, 170.

Samanlaista myönteistä näkemystä ETYK:istä ja liennytyksestä välittivät myös virkamiehet. Valtiosihteeri Tuovisen mukaan Suomen näkökannasta ETYK oli mahdollistanut Euroopan olosuhteiden muuttamisen liennytyskehityksen mukaiseksi ja pitkäaikaisella työllä saavutettu prosessi. Oleellista seurantakokouksen tuloksen kannalta oli saada liennytysprosessi kehittymään suotuisasti ja jatkumaan, sillä jo liennytyskehityksen uskottavuus edellytti jatkuvuutta ja uutta vauhtia.³³⁰ Suomen ETYK-valtuuskuntaa johtanut suurlähettiläs Esko Rajakoski toivoi, että Belgrad muodostuisi ”uudeksi onnelliseksi virstanpylvääksi détenten tiellä ja että se pystyisi osaltaan viemään eteenpäin liennytysprosessia”.³³¹ Ulkoministeri Väyrysen mukaan jo Belgradin kokouksen valmistautumistoimista oli hyötyä liennytykselle ja alivaltiosihteeri Korhosen mukaan liennytys oli tärkeää pitää liikkeellä ja Helsingissä 1975 alkaneen prosessin piti jatkua myös Belgradin seurantakokouksen jälkeen.³³²

Kuten yleensäkin ETYK:in yhteydessä, liennytys nähtiin prosessina,³³³ eivätkä suomalaisten Belgradin seurantakokousta koskevat arvioit eivät ole tässä poikkeus. Helsingin huippukokous oli edelleen ETYK:iä ja liennytystä hallitseva viitekehys, mutta prosessi ei ollut saavuttanut vielä lopullista päätepistettään ja huomio oli koko ajan tulevassa. Liennytyksen arvioitiin tarvitsevan koko ajan uutta liikevoimaa, jota seurantakokous pystyi tarjoamaan. Näiden näkemysten valossa entistä uskottavammalta vaikutta myös Niedhartin tulkinta siitä, että Helsingin huippukokous avasi liennytykselle uusia väyliä, kuten uudenlaisia yhteydenpidon muotoja, ja määritteli valtioiden välistä kanssakäymistä.³³⁴ Odotuksia seurantakokoukseen ladattiin runsaasti ja prosessin ohella Belgradin kokouksesta puhuttiin liennytystä täydentävänä tapahtumana: Euroopan puolueettomat ja sitoutumattomat maat olivat pitämässään kokouksessaan yksimielisesti todenneet, että Belgradin tulisi olla détentelle kontribuutio eikä koetus.³³⁵ Markku Reimaan mukaan ilmaisusta ilmeni suomalaisten perussuhtautuminen ETYK:iin, sillä se korosti rakentavaa suhtautumista tulevaisuuteen.³³⁶

Iloniemen odotukset Belgradin kokousta kohtaan olivat muihin suomalaisiin verrattuna maltillisemmat. Asenteet kokousta kohtaan olivat Iloniemen mielestä muuttuneet siten, että tuleva kokous nähtiin liennytystä täydentävänä, eikä sen koetinkivenä. Tällainen suhtautuminen oli Ilonie-

³³⁰ UMA, Pol. os., Dea 52, ”Valtiosihteeri Tuovisen vierailu Bulgariaan: keskustelut varaministeri Tvetkovin kanssa Sofiassa 14.10.1976 klo 9.30–12.30 ETYK-osa”, 18.10.1976.

³³¹ ULA I 1977, 34; Ks. myös UMA, Pol. os., Ded 5, ”Suurlähettiläs Esko Rajakosken ja Romanian ETYK-suurlähettiläs Valentin Lipatin keskustelut Helsingissä 29–30.3.1977”, 6.4.1977.

³³² ULA 1977 I, 16, 29.

³³³ White 1992, 21.

³³⁴ Niedhart 2017, 23–24.

³³⁵ UMA, Pol. os., Ded 5, ”ETYK; alivaltiosihteeri Iloniemen keskustelu Ranskan ulkoministeriön ETYK-virkamiehen kanssa Pariisissa 11.3.1977”, 15.3.1977.

³³⁶ Reimaa 2008, 194.

men mukaan saanut vastakaikua, koska yhteys poliittisen liennytyksen ja aseriisunnan välillä nähtiin paremmin.³³⁷ Vaikka Belgradin kokouksen merkitystä ei haluttu vähätellä, Suomessa ei katsottu, että se voisi muodostua yhtä merkittäväksi kuin Helsingin kokous.³³⁸ Iloniemen mielestä oli poliittisesti tärkeää, että Belgradissa uusien esitysten sijasta kehitettäisiin edelleen aiemmin tehtyjä esityksiä.³³⁹ Nähdäkseni tällä tavalla odotuksia Belgradin kokousta kohtaan haluttiin aavistuksen verran laskea liennytyksen suhteen. Samalla sen näkeminen Helsingin kokoukseen verrattuna vähemmän merkityksellisenä alleviivaa mielestäni sitä, että suomalaiset halusivat pitää vuoden 1975 konferenssin täysin omassa arvossaan ja asettivat sen vertailukohdaksi liennytykselle. Belgradin kokouksesta puhuminen liennytystä täydentävänä viittaa mielestäni taas siihen, että Helsingissä 1975 alkanut liennytys nähtiin jatkuvana prosessina, jota seurantakokous omalta osaltaan täydensi tuomalla päätösasiakirjan allekirjoittaneet valtiot jälleen yhteen. Kun kokous nähtiin osana liennytyksen prosessia ja liennytystä täydentävänä kontribuutiona, mahdollinen epäonnistuminen olisi mahdollinen epäonnistuminen helpommin selitettävissä julkisesti.

Optimismi oli kuitenkin hieman ehtinyt haihtua, kun valmistelukokous päättyi elokuun alussa 1977 ja Rajakoski joutui toteamaan liennytykseen vaikuttavien tekijöiden olleen vastatulessa. Lännessä suhtautuminen ETYK:iin yhteistyöfoorumina oli Reimaan mukaan muuttunut myönteisemmäksi, kun taas sosialistisissa maissa varauksellisemmaksi.³⁴⁰ Supervaltojen liennytyksestä olivat vain rippeet jäljellä: Neuvostoliiton interventiot Afrikkaan, ”Kissingerin aikakauden” päätös Yhdysvaltain ulkopolitiikassa ja Jimmy Carterin ihmisoikeuspolitiikka sekä pattitilanne SALT-neuvotteluissa heikensivät supervaltojen suhteita.³⁴¹ Wilfried Lothin mukaan liittokansleri Schmidt yhdessä eurooppalaisten liittolaisten kanssa teki kaikkensa, ettei seurantakokouksesta muodostuisi oikeudenkäyntiä itäblokin ihmisoikeustilannetta vastaan, mutta heikolla menestyksellä. Yhdysvallat vaati tällaista lähestymistapaa, mikä sai Neuvostoliiton puolustuskanalle ja esti etenemisen luottamusta lisäävissä toimissa.³⁴²

Seurantakokouksen käynnistyttyä lokakuussa Suomen ETYK-valtuuskunnassa mukana ollut Iloniemi totesi 5.10.1977 pitämässään puheenvuorossa, että viimeaikaisesta kehityksestä ja hetkellisistä kielteisistä ilmiöistä huolimatta liennytyksen varsinainen perusta oli jäänyt koskemattomaksi. Liennytyskehityksen perusta oli vankka, sillä se ilmensi ”kaikkien osanottajavaltioiden todellisia pysyviä intressejä”. Ilonimen mukaan viime päivien aikana oli korostunut, että liennytys

³³⁷ UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut varaulkoministeri Kulagan kanssa 2.2.1977 Varsovassa”, 7.2.1977; Ks. myös UMA, Pol. os., Dea 55, ”Osastopäällikkö Iloniemen keskustelut Moskovassa 10.2.1977”, 14.2.1977.

³³⁸ UMA, Pol. os., Ded 5, ”ETYK-neuvottelut Tsekkoslovakian kanssa 10.–11.3.1977”, 17.3.1977.

³³⁹ UMA, Pol. os., Ded 5, ”Pohjoismaisten ETYK-virkamiesten kokous Helsingissä 18.3.1977”, 24.3.1977.

³⁴⁰ Reimaa 2008, 196.

³⁴¹ Fischer 2010, 156.

³⁴² Loth 2016, 205.

ETYK-maiden kesken ei ollut ristiriidassa laajemman maailmanyhteisön etujen kanssa. Euroopalainen liennytys ei enää rajoittunut vain Eurooppaan, vaan oli perusteltua olettaa, että se oli ”ulottanut myönteisen vaikutuksensa ympäröivään maailmaan.”³⁴³ Iloniemen puheenvuoro on linjassa suomalaisten aikaisemmin esittämien näkemysten kanssa, joissa liennytystä haluttiin levittää Euroopan ulkopuolelle sekä pohjoisen ja etelän välisiin suhteisiin. Kokonaisuudessaan Iloniemi halusi nähdä liennytyksen myönteisessä valossa ja vastakkainen näkemys tuskin olisi ollut poliittisesti järkevä Suomea kokouksessa edustaneilta.

Marraskuussa ulkoministeri Väyrynen antoi Eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle ETYK:iä koskevan selonteon, jonka mukaan Suomen mielenkiinto ETYK-seurantaa kohtaan ei ollut laimentunut: se oli keskeinen osa yleistä jännityksen lieventämisprosessia, joka Suomen kannalta oli ainoa järkevä vaihtoehto. Ulkoministeri arvioi tulevaisuudennäkymiä melko myönteisiksi: näytti siltä, että seurantakokous saatiin vietyä läpi rakentavissa merkeissä ja että siitä muodostuisi liennytyskehityksen kannalta myönteinen.³⁴⁴ Tästä voi mielestäni havaita tavoitteiden olleen verrattain maltilliset, sillä pelkästään kokouksen läpivienti nähtiin myönteisenä asiana ja tätä haluttiin myös julkisesti korostaa. Sen sijaan joulukuussa 1977 laaditussa poliittisen osaston muistiossa ei oltu aivan yhtä positiivisia, vaan siinä kuvattiin Belgradin seurantakokouksen tilanteen ja sen mukana yleisen ilmapiirin vaihtelevan viikosta viikkoon. Yhdysvallat oli ruvennut painottamaan ihmisoikeuskysymyksiä, joskin aiempaa maltillisempaan sävyyn. Riitasoinnuista huolimatta kokous jatkoi työtään.³⁴⁵ Haastattelussaan Iloniemi kertoi, että Belgradin seurantakokouksessa esillä olivat vain vaikeudet, minkä vuoksi julkisuuteenkin välittyi kuva, että pääkysymyksessä olisivat vain olleet erimielisyydet.³⁴⁶ Tämä mielestäni alleviivaa vielä enemmän sitä näkemystä, että Belgradin kokouksen tuli olla liennytystä täydentävä kontribuutio: pääasia oli, että osapuolet kokoontuisivat yhteen keskustelemaan asioista.

Suomenkaan osalta Belgradin kokous ei sujunut ilman draamaa. ETYK-valtuuskuntaa johtanut suurlähettiläs Rajakoski kutsuttiin loppuvuodesta 1977 kotiin, kun sekä Yhdysvaltain että Neuvostoliiton edustajat valittivat tämän toiminnasta.³⁴⁷ Rajakosken mukaan kysymys oli ihmisoikeuksista sekä niiden puolustamisesta Suomen ulkopolitiikassa, minkä hän itse ymmärsi tärkeimmäksi tehtäväkseen valtuuskunnan puheenjohtajana. Tähän hän sai tukea sekä johtamaltaan

³⁴³ ULA 1977 II, 20–21.

³⁴⁴ UMA, Pol. os., Ded 8, ”Ulkoasiainministeri Paavo Väyrysen ETYK-selonteko Eduskunnan ulkoasianvaliokunnalle 15.11.1977”.

³⁴⁵ UMA, Pol. os., Ded 8, ”Neuvottelut pääministeri Kosyginin kanssa; ETYK:in seurantakokous; tilannearvio 1.12.1977”, 2.12.1977.

³⁴⁶ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

³⁴⁷ Suomi 2000, 173.

valtuuskunnalta että myöhemmin useilta kollegoiltaan, mutta Kekkoselle asia ei Rajakosken mielestä ollut valjennut. Presidentti antoi kaikessa Neuvostoliiton-suhteiden mennä edeltä, eikä siksi hyväksynyt Suomen asettumista Yhdysvaltain kokouksessa tekemän, ihmisoikeuksia korostavan, ehdotuksen taakse.³⁴⁸ Tässä kiistassa ilmenee mielestäni hyvin se, miten Kekkonen näki liennytyksen loppupeleissä idänsuhteille alisteisena valtioiden välisenä ilmiönä, jossa inhimillinen ulottuvuus, eli käytännössä ihmisoikeudet, olivat toissijaisia.

Seurantakokouksen päätyttyä arviot sen tuloksesta ja liennytyksestä vaihtelivat. Päätösis-tunnossa alivaltiosihteeri Keijo Korhonen toi ilmi Suomen hallituksen lievän pettymyksen ko-kouksen antiin, mutta totesi samalla kokouksen olleen merkittävä askel eteenpäin. Korhosen mu-kaan Suomen erityinen mielenkiinto kohdistui liennytyksen sotilaalliseen puoleen, koska maa oli sotilaallisten liittoumien ulkopuolella. Puheenvuoronsa loppupuolella Korhonen halusi tuoda julki maansa hallituksen tyytyväisyyden siihen, että kokouksen osanottajavaltiot vahvistivat liennytyk-skehityksen tärkeyden:

*Liennytykskehitys yleensä ja ETYK-prosessi erityisesti on todellakin lisännyt puolueet-tomien maiden mahdollisuuksia aktiivisesti edistää turvallisuuden vahvistamista ja yh-teistyön kehittämistä mantereellamme. – – Liennytyksen suhteellisen nopea kehitys tä-män vuosikymmenen aikana on saattanut tuoda sen vaikutelman, että osanottajavalti-oiden välisten ongelmien ratkaisemiseen tähtäävä kehitys on vakaata ja keskeytykse-töntä. Kehityksen hidastuminen on meille siten uusi kokemus – –.*³⁴⁹

Korhosen puheenvuorossa liennytyksestä puhuttiin kehityskulkuna olosuhteen sijasta ja siinä myös vahvistuu näkemys liennytykskehityksen hidastumisesta 1970-luvun puolivälin jälkeen. Suomi olisi toivonut kokoukselle asiapitoisempaa lopputulosta ja että päätösasiakirjassa olisi omistettu enemmän huomiota liennytyksen sotilaallisia näkökohtia edistäviin toimenpiteisiin.³⁵⁰ Sen sijaan suurlähettiläs Rajakosken mukaan tulos ei kuitenkaan ollut niin huono kuin loppu-asiakirjasta saattoi ymmärtää ja Tuovisen mukaan ETYK ei ollut détenten koetinkivi, vaan pikem-minkin sen heijastuma.³⁵¹ Tuovisen mukaan Suomi oli kuitenkin odottanut näkevänsä täsmälli-sempiä tuloksia eurooppalaisen sotilaallisen liennytystoiminnan osalta esimerkiksi sitä varten muodostetun asiantuntijakokouksen muodossa.³⁵²

³⁴⁸ Rajakoski 2000, 580–581.

³⁴⁹ ULA 1978, 16, 18–19.

³⁵⁰ UMA, Pol. os., Ded 9, ”Beogradin seurantakokouksen tulos Suomen kannalta”, 15.3.1978.

³⁵¹ UMA, Pol. os., Ded 10, ”ETYK-toimikunnan kokous Königstedtissä 21.3.1978; loppuarvio Belgradin kokouksen tuloksista”, 23.3.1978.

³⁵² UMA, Pol. os., Ded 10, ”Valtiosihteeri Matti Tuovisen keskustelut Itävallan ulkoministeriön pääsihteerin Tri Alois Reitbauerin kanssa Wienissä 16.3.1978”, 23.3.1978.

Voimakkaimmin pettymys välittyi poliittisen osaston uuden osaspäällikkö Klaus Törnuddin muistiosta, jonka mukaan liennytyksen sen hetkinen tila ei miellyttänyt Yhdysvaltoja eikä Neuvostoliittoa. Vaikkei hän arvioinut liennytyskehityksen olleen kokonaan pysähtynyt, oli se vähemmän dynaamista kuin kahdeksan vuotta harjoitetun liennytyspolitiikan vuosina 1972–1975 vallinneena kulta-aikana.³⁵³ Siten Törnuddin näkemys on yhdenmukainen tutkijoiden perinteisen käsityksen kanssa, että liennytyksen huippuvuodet olivat 1970-luvun alkupuolella. Vaikka Törnudd näki liennytyksessä hiipumisen merkkejä, hän ei kuitenkaan julistanut sitä kuolleeksi eikä nähnyt merkkejä kylmän sodan kaltaisesta vastakkainasettelusta. Joka tapauksessa ensimmäistä kertaa suomalaiset alkoivat erottaa eri kausia liennytyksen elinvoimaisuudessa, joten Belgradin kokousta voi tässä mielessä pitää käännekohtana. Kehityskulun ohella liennytys nähtiin jälleen ajallisena olosuhteena ja aikakautena, kuten Helsingin huippukokouksen aikaan. Alankomaalainen kansainvälisen oikeuden professori Alting von Geusau kirjoitti vuonna 1979 julkaisemassa teoksessaan *Uncertain Détente*, että liennytys säilyi parhaimmillaankin epävarmana – ja itse epävarmuus oli vain kasvanut.³⁵⁴

Kirjallisuudessa arviot Belgradin kokouksesta ovat paljon dramaattisempia. Juhani Suomen mukaan liennytyskehityksen hidastuminen oli uusi ja turhauttava kokemus – monilla tahoilla jopa pelättiin sen menettäneen merkityksensä. Vaikka suomalaiset eivät kadottaneet virallista optimismiaan, ”panssarin alla” oltiin pettyneitä. Markku Reimaa taas kirjoittaa seurantakokouksen olleen osoitus siitä, ettei ”Helsingin henki” siirtynyt Balkanille. Lothin mielestä päätösasiakirjaan saatu julistus tahdosta jatkaa ”liennytysdialogia” oli vaatimaton saavutus. Tämä pitääkin varmasti ainakin osittain paikkansa, mutta mitä oli abstrakti ”Helsingin henki” ja kuinka vaatimaton saavutus kirjaus liennytyksen jatkamisesta loppujen lopuksi oli? Niedhartin mielestä Belgradin seurantakokouksessa vastakkainasettelu oli ilmeisen selvää, mutta liennytyksen aikakaudella tapahtunut kehitys ei tuhoutunut, koska prosessi jatkui. Thomas Fischerinkin mukaan Helsingissä alkaneen prosessin jatkuminen oli saavutus sinänsä, ottaen huomioon maailmanpolitiikan haastavan tilanteen.³⁵⁵ Mielestäni nämä ovat tärkeitä huomiota ja tämä heijastuu myös suomalaisten kaksijakoisista tulkinnoista kokouksesta ja liennytyksestä. ”Panssarin alta” ja pettymyksen sävyttämistä kommentaareista paljastuu kuitenkin helpotus siitä, että konferenssi ylipäänsä järjestettiin ja liennytyksen jatkuvuus tunnustettiin. Ajatus katastrofiksi osoittautuneesta kokouksesta tuntuu pikemmin jälkiviisastelulta. Koska liennytystä pidettiin Suomen aseman ja turvallisuuden kannalta ”ainoana mahdollisuutena” sekä ylipäänsä kansainvälisessä politiikassa ainoana realistisena vaihtoehtona,

³⁵³ UMA, Pol. os., Ded 9, ”Detenten tuloksista ja haasteista Neuvostoliiton kannalta”, 13.3.1978.

³⁵⁴ Von Geusau 1979b, 290.

³⁵⁵ Niedhart 2017, 30; Fischer 2010, 158.

liennytyksen jatkuvuuden turvaaminen oli hyvä saavutus itsessään. Tämä osaltaan alleviivaa myös sitä, miten suomalaiset tyytyivät vallitsevan tilanteen säilymiseen.

Tammikuussa 1978 pitämässään puheessa presidentti Kekkonen totesi uskovansa, että viime vuosina maailmanpolitiikkaa hallinnut liennytyskehitys tulisi edelleen jatkumaan. Se oli ”välttämätön edellytys muiden ongelmien ratkaisulle”, eikä se saanut pysähtyä, vaan sille oli alati asetettava uusia tavoitteita. Tämä koski ETYK:iä, jota ei saanut ”päästää jähmettymään liiallisella kokousbyrokratialla”.³⁵⁶ Belgradin kokouksen tulokseen ja yleisemmin liennytykseen Kekkonen otti kantaa myös esitelmässään Ruotsin ulkopoliittisessa instituutissa 8.5.1978. Presidentin mukaan seurantakokouksessa neuvottelijat olivat tehneet parhaansa ja liennytyksen jatkuvuus turvattiin. Kekkonen korosti, ettei puhunut ”virallisena optimistina”, vaan koska hän näki ETYK-kehityksen pitkän ajanjakson tapahtumasarjana:

*Jännityksen lientyminen ja taloudellis-sivistyksellinen yhteistyö enempää kuin inhimillisten kontaktien laajeneminenkaan eivät tietenkään ole kätkeytyjä aarteita, jotka voitaisiin kertakaikkisesti löytää ja sitten hallussaan pitää. Ne ovat kehityssuuntauksia, etenemistä käsitteelliseen tavoitteeseen, jota lopullisena ja ehdottomana ei koskaan saavuteta. Mutta uskon, että ETYK-prosessin hahmottama etenemissuunta Euroopan kansojen suhteissa on sekä välttämätön että väistämätön. Helsingin päätösasiakirja antaa pitkiksi ajoiksi puitteet ETYK-prosessin tulevalle kehitykselle. – – Jännityksen lievenemisprosessi jätetään eri osa-alueilla riippuvaksi yksityisten valtioiden poliittisesta tahdosta.*³⁵⁷

Kekkonen mielestä liennytykseen ikää kuin kuljettiin ETYK:in viitoittaman prosessin kautta, johon kuului taloudellisten, sivistyksellisten sekä ihmiskontaktien laajentaminen. ”Käsitteellinen tavoite” saattoi tarkoittaa eräänlaista utopistista liennytyksen olosuhdetta, jossa kaikki edellä mainitut ominaisuudet toteutuisivat. Tämä liennytyksen inhimillinen ulottuvuus oli jäänyt vähemmälle huomiolle verrattuna supervaltojen liennytykseen, aseidenriisuntaan tai liennytyksen merkitykseen Suomen turvallisuuden kannalta, mutta ETYK:in yhteydessä oli Kekkosellekin luontevaa nostaa se jälleen esille.

Tuikan mukaan Kekkonen legitimoï presidentin laajan ulkopoliittisen vallan välttämättömyyskielellä, koska muuttuvassa kansainvälisen politiikan järjestelmässä myönteiset tulokset olivat vain lyhytaikaisia, jos niitä ei pystytty jatkuvasti uudistamaan ja vahvistamaan.³⁵⁸ Nähdäkseni ETYK ja sitä kautta liennytys merkitsivät Kekkoselle yhtä keinoa legitimoida omaa valtaansa ja

³⁵⁶ ULA 1978, 12.

³⁵⁷ ULA 1978, 20–21.

³⁵⁸ Tuikka 2007, 348.

niitä piti siksi jatkuvasti vahvistaa. Kekkonen ei voinut julkisesti esiintyä omaa lempilastaan ETYK:iä tai liennytyistä kritisoivaan sävyyn, koska sitä kautta hän olisi kyseenalaistanut oman perintönsä. Maiju Wuokko kirjoittaa Kekkosen ruumiillisuutta käsittelevässä artikkelissaan, että presidentin vahvan ja urheilullisen kehon voidaan katsoa olleen suomalaisia kylmän sodan myrskyiltä suojannut turva. Kekkonen oli kuitenkin jo vanha mies tullessaan valituksi presidentiksi neljännelle kaudelleen 1978 ja hänen fyysinen kuntonsa oli heikkenemään päin. Ruumiinsa antaessa periksi oli olemassa riski, että hän menettäisi hallinnan sisä- ja ulkosuhteissa.³⁵⁹ Liennytyksen suojaus lievensi näitä myrskyjä, joilta Kekkosen piti kansakuntaa suojella, kompensoiden siten vanhan ruumiin fyysistä heikkoutta. Siksi liennytyksen jatkumista ja välttämättömyyttä oli jatkuvasti korostettava, mihin ETYK tarjosi hyvän viitekehyksen.

Mitä lähemmäs Belgradin kokous tuli, sitä keskeisimmin suomalaiset alkoivat nähdä liennytyksen olleen sidoksissa ETYK:iin, kuten aikaisemmin Helsingin huippukokouksen aikaan ja sen jälkeen. Sen hidastuminen huomattiin ensimmäistä kertaa Belgradin kokouksen alla ja samalla liennytyksestä alettiin puhua olosuhteen sijasta enemmän kehityskulkuna. Belgradin kokous ei kuitenkaan merkinnyt päätepistettä liennytykselle, liennytys nähtiin ensisijaisesti prosessina ja jatkuvasti liikkeellä olevana ilmiönä eikä lopullisena päätepisteenä tai olotilana. Toisaalta ETYK:iä ja sitä kautta liennytystä ei olisi ainakaan julkisesti voitu julistaa tuomitukseksi, sillä samalla olisi kyseenalaistettu presidentti Kekkosen ulkopoliittinen perintö. Liennytyksen jatkuminen edes heikentyneenä oli voitto jo sinänsä, sillä suomalaiset olivat huomanneet liennytyksen muodostavan keskeisen selviytymisstrategian – varsinkin kun Helsingin huippukokouksen jälkeiset toiveet vapaammasta puolueettomuuspolitiikasta eivät olleet toteutuneet. Liennytyksen romahdus ja kylmään sotaan paluu olisi ollut samalla merkinnyt paluuta vuosikymmentä aikaisempaan tilanteeseen. Vertailua ”kylmän sodan aikakauteen” ei harrastettu, mikä mielestäni tarkoittaa sitä, että liennytyksen keinoin käydyn itä–länsi-konfliktin katsottiin olleen juurtunut kansainväliseen järjestelmään. Päinvastoin eurooppalaisen liennytyksen arveltiin olevan keino, joka levitessään muualle maailmaan sekä globaalin pohjoisen ja etelän välisiin suhteisiin vakauttaisi koko kansainvälistä järjestelmää. Suomalaisten näkemystä supervaltojen välisestä liennytyksestä leimasi kuitenkin eräänlainen staattisuus: Yhdysvaltain presidenttivaihdoksella ei aluksi arveltu olleen suurta merkitystä liennytykselle ja Neuvostoliitonkin katsottiin haluavan pitää liennytysprosessi käynnissä. Belgradin kokouksessa vastakkainasettelu alkoi kuitenkin olla ilmeisempää ja supervaltojen välinen liennytys alkoi mennä entistä pahemmin solmuun, minkä suomalaiset tulisivat myös havaitsemaan. Jos ”Helsingin henki” ei levinnyt Balkanille, oliko liennytys menettämässä merkitystään ja oltiinko jopa matkalla kohti ”toista kylmää sotaa”?

³⁵⁹ Wuokko 2011, 132–134.

4. Kohti toista kylmää sotaa? Liennytys Belgradin kokouksen jälkeen 1978–1980

4.1. Supervaltojen liennytys vaikeuksissa

Vuosina 1978–1979 Yhdysvallat ja Neuvostoliiton suhteet heikkenivät ja liennytys joutui monien mielestä vastatuuleen. Samalla Kiina nousi yhä näkyvämmiin osaksi kansainvälistä järjestelmää, mutta maan välit Neuvostoliittoon olivat huonot ja vuonna 1979 käyty lyhyt sota Vietnamia vastaan vain lisäsi kansainvälistä jännitystä. Neuvostoliitto toimi aggressiivisesti Afrikan sarvessa asettumalla Etiopian puolelle Somalian vastaisessa sodassa ja neuvostoliittolaisia upseereita sekä kuubalaisia joukkoja saapui maahan.³⁶⁰ Tämän niin kutsutun Ogadenin sodan on katsottu olleen yksi keskeisiä syitä siihen, miksi liennytys supervaltojen välillä romahti.³⁶¹ Lokakuussa 1978 Elinkeinoelämän valtuuskunnan toimitusjohtaja Max Jakobsson kirjoitti kirjeessään Kekkoselle Yhdysvaltain matkan tunnelmistaan. Jakobsson oli tavannut muun muassa George Kennanin, Washingtonissa Iloniemen sekä Kissingerin. Käytyjen keskustelujen perusteella Jakobsson mielestä Yhdysvaltain suhteet Neuvostoliittoon olivat normalisoitumassa, mikä ei kuitenkaan merkinnyt paluuta varsinaiseen liennytykseen: epävarmuus ja tietynlainen jännitys jatkuivat.³⁶²

Selvästikin ajanjaksolla tapahtunut myönteinen kehitys jäi negatiivisten merkkien varjoon, sillä dialogi supervaltojen välillä jatkui kaikista vaikeuksista huolimatta. Kesällä 1978 Yhdysvallat ja Neuvostoliitto kävivät Helsingissä neuvotteluja asekaupan rajoittamisesta sekä niin kutsutuista tuhoojasatelliiteista,³⁶³ ja samana vuonna Carter päätti keskeyttää edellisenä vuona paljon kohua herättäneen neutronipommin kehittämisen.³⁶⁴ Lähi-idän tilannetta saatiin puolestaan vakautettua, kun Yhdysvaltojen tuella Egypti ja Israel solmivat Camp Davidin rauhansopimuksen syksyllä 1978.³⁶⁵ Viimein kesällä 1979 Neuvostoliitto ja Yhdysvallat solmivat vaikeiden neuvottelujen jälkeen SALT II-sopimuksen ja osana allekirjoitusseremoniaa Carter ja Brezhnev tapasivat ensimmäistä kertaa, mutta supervaltojen johtajien näkemykset liennytyksestä olivat erilaiset. Lähi-itään

³⁶⁰ Westad 2017, 488–491. Presidentti Carter ja Brzezinski olivat valmiita linkittämään SALT II-sopimuksen etenevän Afrikan sarven tilanteeseen, mitä ulkoministeri Cury Vance ei voinut käsittää.

³⁶¹ Woodroffe 2013, 4.

³⁶² UKA, IV:7, Kirje Max Jakobssonilta Kekkoselle 16.10.1978.

³⁶³ ”Helsingin kierroksella ’hidasta edistymistä’”, HS 9.5.1978; UMA, Pol. os., Ded 11, ”Tuhoojasatelliitteja koskevat neuvottelut Helsingissä; Neuvostoliiton ja USA:n edustajien käynti ulkoasianministerin luona”, 9.6.1978.

³⁶⁴ Westad 2017, 505.

³⁶⁵ Lähi-idässä presidentti Carterin hallinto oli jo vuodesta 1977 lähtien pyrkinyt järjestelemään rauhaa Israelin ja Egyptin välille. Syyskuussa 1978 Carter kutsui Israelin ja Egyptin edustajat neuvottelemaan rauhasta Yhdysvaltoihin Camp Davidiin, missä rauha saatiinkin lopulta solmittua 17.9.1978. Tätä pidetään Carterin suurimpana ulkopolitiisena saavutuksena. Kantola 2017, 129.

uutta epävakautta toivat vuorostaan Iranin tapahtumat: Yhdysvaltain tukema šaahi joutui pakene-
maan maasta tammikuussa 1979 ja maassa tapahtui islamilainen vallankumous. Marraskuussa
1979 alkoi surullisenkuuluisa Iranin panttivankikriisi, joka johti Carterin kannalta katastrofiin, kun
pelastusoperaatio yhdysvaltalaisen panttivankien vapauttamiseksi epäonnistui.³⁶⁶ Toisaalta
Niedhartin mukaan Lähi-idän ja Afrikan kriisit olivat kiinteä osa liennytyistä pikemmin kuin sen
rajoja, eivätkä ne rajoittuneet 1970-luvun loppupuolelle.³⁶⁷

Myös Suomen ulkoministeriössä havaittiin liennytyksen hidastuminen: kansainvälisessä
politiikassa oli siirrytty ja mukauduttu pienten askelten politiikkaan verrattuna aikaisempiin suu-
rempiin harppauksiin eteenpäin, kuten jaostopäällikkö Arto Mansala arvioi tilannetta maaliskuu-
kuussa 1978. ”Kulta-aikana” 1972–1975 supervaltojen johtajat olivat tavanneet vähintään kerran
vuodessa. Mansalan mukaan détente-kausi oli jatkunut kahdeksan vuotta, mutta varsinainen mur-
roskausi oli ohitettu jo vuosia sitten. Yksi syy jännityksen lievenemisen ”vähemmän tyydyttävään”
tilaan saattoi olla détente-politiikkaa ja ulkopoliittisia haasteita koskevat supervaltojen katsomus-
erot, sekä sotilaallisen liennytyksen heikko eteneminen. Aikaa liennytyspolitiikan eteenpäin vie-
miseksi oli rajallisesti, sillä USA:n seuraavat presidentinvaalit lähestyivät ja edessä oli pitkä vaa-
likampanja.³⁶⁸ Samalla tavoin myös vuoden 1976 oli aikoinaan arvioitu olleen välivuosi lienny-
tyksen kannalta eri maissa järjestettyjen vaalien vuoksi, joten Yhdysvaltain johtajavalinnan mer-
kitys liennytykselle ei ollut yhtään vähentynyt – pikemminkin se nähtiin nyt vuoden 1976 vaalei-
hin verrattuna keskeisempänä. White nostaa teoksessaan esille pohdinnan liennytyksestä politiikan
välineenä ja päämääränä itsessään. Jos liennytys ymmärretään supervaltojen strategiana hallita
suhteitaan, kyseessä on selvästi politiikan teon väline, millaisena sekä Yhdysvallat että Neuvosto-
liitto sen ymmärsivät.³⁶⁹ Nähdäkseni liennytys alettiin ymmärtää supervaltojen harjoittaman lien-
nytyspolitiikan muodostamana ajallisena olosuhteena ja kansainvälisten suhteiden tilana, koska
aikaa sen kultakaudesta oli kulunut tarpeeksi. Kyseessä oli sekä keino että päämäärä itsessään, ja
blokkien välimaastossa olleelle Suomelle molemmilla oli merkitystä.

Liennytyksen käytännön merkitykseen ja edellytyksiin vaikutti kuitenkin se, että liennytys
nähtiin idässä eri tavalla kuin lännessä. Alivaltiosihteeri Korhosen brittiläiselle alivaltiosihteeri R.
Hibbertille esittämän arvion mukaan länsi näki liennytyksen yleisenä ja sen oli ”asetettava tietyt

³⁶⁶ Westad 2017, 492–494.

³⁶⁷ Niedhart 2017, 27. Vuoden 1973 Jom kippur-sota ja 1974–75 Portugalin vallankumous tapahtuivat samaan ai-
kaan EYK-keskustelujen kanssa détente ”kulta-aikana”

³⁶⁸ UMA, Pol. os., Ded 9, ”Detenten tuloksista ja haasteista Neuvostoliiton kannalta”, liite pol. os:n muistioon
13.3.1978. Mansala käytti samaa liennytyksen periodisointia kuin Törnudd maaliskuussa 1978 laatimassaan muisti-
ossa. UMA, Pol. os., Ded 9, ”Detenten tuloksista ja haasteista Neuvostoliiton kannalta”, 13.3.1978.

³⁶⁹ White 1992, 24.

käyttäytymisohjeet estämättä silti kilpailua”. Itä puolestaan näki, että SALT ja muissa asevalvontaneuvotteluissa oli mahdollista saavuttaa tuloksia vain jos samalla muualla edistettiin ”progressiivisten voimien taistelua”.³⁷⁰ Tällä Korhonen viittaa mielestäni selvästi Brzezinskin kokonaisvaltaiseen liennytyksen määritelmään, jonka mukaan liennytystä ei ollut mahdollista paloitella, vaan kyseessä oli yleismaailmallinen ilmiö.³⁷¹ Neuvostoliitto sen sijaan katsoi Korhosen näemyksen mukaan voivan edistää ”progressiivisten” – eli käytännössä Neuvostoliiton edistyksellisinä pitämien marksilais-leninististen – liikkeiden tukemista esimerkiksi kolmannessa maailmassa, mikä juuri oli ristiriidassa yhdysvaltalaisen kokonaisvaltaisen liennytyksen kanssa. Tässä Korhosen tulkinnassa välittyy mielestäni hyvin se, että liennytyks ei tarkoittanut loppua kilpailulle ja itä-länsi-konfliktille. Liennytyks oli vain yksi keino käydä tätä konfliktia ja 1970-luvun loppupuolella tämä alkoi olla yhä ilmeisempää.

Supervaltojen kesken vallitsevaan molemminpuoliseen epäluuloisuuteen oli kiinnittänyt huomiota myös presidentti Kekkonen, joka kertoi tapaamisessa Yhdysvaltain entisen apulaisulkoministeri George Ballin kanssa elokuussa 1978 toivovansa paluuta aikaisempaan détente-ilmapiiriin.³⁷² Liennytyksen ilmapiiri olisi varmasti ollut Kekkoselle mieleen, sillä Neuvostoliitto pyrki tiivistämään sotilaallisia suhteita Suomeen YYA-sopimukseen vedoten. Heinäkuussa 1978 puolustusministeri Dimitri Ustinov ehdotti vierailullaan yhteisten sotaharjoitusten järjestämistä Suomen ja Neuvostoliiton kesken, mutta kovasta yrityksestä huolimatta venäläiset eivät saaneet tahoaan läpi.³⁷³ Kekkonen kirjoitti tapaamisesta päiväkirjaansa ja arvioi Ustinovin ehdotuksen ja Neuvostoliiton asennemuutoksen liittyvän maailmanpolitiikkaan. Liennytyks oli presidentin mielestä muuttunut kovaksi politiikaksi, josta todisteina olivat SALT-neuvottelut, Lähi-itä, kuubalaiset Afrikassa, jännittynyt mieliala Euroopassa ja eurokommunismi.³⁷⁴ Kekkosen mielestä Suomen asema Neuvostoliiton naapurina olisi paras mahdollinen ”ystävyyden ja luottamuksen politiikan kautta”,³⁷⁵ mutta liennytyksen ollessa kovaa politiikkaa hyvän naapuruussuhteen ylläpito oli kuitenkin entistä haastavampaa. Liennytyks ei enää ollut ainoastaan myönteinen ilmapiiri, vaan se oli kovaksi muuttunutta valtapolitiikkaa.

³⁷⁰ UMA, Pol. os., Ded 11, ”Alivaltios sihteeri R. Hibbertin ja alivaltios sihteeri Keijo Korhosen väliset keskustelut Kōnigstedtissä 15.6.1978”, 22.6.1978.

³⁷¹ Brzezinski 1983, 147.

³⁷² UMA, Pol. os., Ded 11, ”George Ballin käynti Tasavallan presidentin luona 28.8.1978; keskustelu itä-länsi-tilanteesta”, 29.8.1978.

³⁷³ Visuri, 2010, 236–237. Venäläiset olivat huolissaan NATO:n kasvavasta aktiivisuudesta Pohjois-Norjassa. Suomi 2000, 248.

³⁷⁴ UKP 4, 11.7.1978. Eurokommunismilla tarkoitetaan Italian, Espanjan ja Ranskan kommunistipuolueiden välistä yhteistyötä, joka pohjautui itsenäisyyteen Moskovan ohjauksesta, irrottautumiseen neuvostomallista ja demokraattisiin periaatteisiin. Pons 2010, 46.

³⁷⁵ Tuikka 2007, 223.

Suomen Moskovan lähetystössä arvioitiin, että liennytyksen alamaiden seurauksena armeijan merkitys oli Neuvostoliitossa kasvanut.³⁷⁶ Tämä heijastui myös Suomeen, ja Ustinovin ehdotus sotilaallisen yhteistyön lisäämisestä kuvastaa mielestäni hyvin sitä tosiseikkaa, ettei liennytys juuri onnistunut etenemään sotilaallisella sektorilla 1970-luvulla. Kekkosen päiväkirjajakirjoituksen valossa myös Blackin ja Nehringin näkemys kylmästä sodasta globaalina sotilaallisena konfliktina tuntuu uskottavammalta.³⁷⁷ pohjimmiltaan supervallat näkivät toisensa vihollisina ja Ustinovin ehdotukset voidaan nähdä yhtenä keinona hivuttaa Suomea lähemmäs Neuvostoliittoa sotilaallisesti. Toisaalta se myös auttaa tulkitsemaan itse liennytys-käsitettä, jos sitä tarkastelee esimerkkinä Kekkosen vaihtelevista mielialoista. Iloniemen mukaan Kekkonen oli yhtäältä kylmäverinen laskelmoija, mutta samalla tunnelmiensa varassa oleva päätöksentekijä. Positiivisista hetkistään huolimatta hän oli etupäässä pessimisti, kuten tässäkin tapauksessa. Pessimistisinä hetkinään Kekkonen tulkitsi kaiken politiikan menevän pieleen ja etsi siihen syyllisiä. Hyvinä hetkinä hän saattoi todeta onnistuneensa.³⁷⁸ Pessimistisen mielialan ollessa valloillaan Kekkonen haki syyllisiä liennytyksen vastatuuleen maailmanpolitiikan muutoksista. Tämä mielestäni alleviivaa sitä, miten psykologisesta ilmiöstä liennytyksessä oli ajoittain kyse. Termiä oli helppo käyttää kuvaamaan monia eri asioita ja tilanteita. Wæverin mukaan détente-termin psykologiaan ja ilmapiiriin nojaavan luonteen takia siitä tuli yleisesti käytetty.³⁷⁹ Whiten viitekehyksen kautta katsottuna liennytys tässä yhteydessä näyttäytyy mielestäni pikemminkin olosuhteena ja ilmapiirinä, ehkä jopa illuusiona, kuin varsinaisesti politiikkana.³⁸⁰ Suomalaisten ja erityisesti Kekkosen liennytys-tulkinnat heijastelivat usein kansainväliseen politiikkaan yleisemmin suuntautuneita pelkoja, epäluuloja ja huolia: kansainvälistä tilannetta peilattiin liennytyksen käsitteen kautta muokkaamalla sitä tarpeen mukaan.

Ilmapiirin heikentymisen havaitsi myös pääministeri Sorsa, joka tulkitsi lokakuussa 1978 idän ja lännen välien olleen huonommat kuin muutama vuosi sitten, koska supervaltojen dialogi kävi vaivalloisesti. Vaikka liennytyksen periaatteellinen tarve tunnustettaisiinkin, sen todellisesta merkityksestä ja käytännön sisällöstä oli vain hyvin vähän yhteisymmärrystä. Silti suurvaltojen suhteiden peruselementit olivat Sorsan mielestä ennallaan ja molemmat halusivat ”kaikista todellisista ja kuvitelluista esteistä huolimatta pitää liennytyksen liikkeellä”.³⁸¹ Alivaltiosihteeri Korhonen pyrki puolestaan näkemään tilanteessa myös valoisat puolet. Hänen mielestä liennytyksen saavutuksiksi voitiin lukea se, että Yhdysvallat ja Neuvostoliitto katsoivat tärkeimpien etujensa

³⁷⁶ UKA, Erittäin salaiset 1978, ”Yhteisistä sotaharjoituksista”, 2.10.1978.

³⁷⁷ Black 2015, ix; Nehring 2012 934–935.

³⁷⁸ Jaakko Ilonemen haastattelu 10.10.2018.

³⁷⁹ Wæver 2003, 101.

³⁸⁰ White 1992, 19–21.

³⁸¹ UMA, Pol. os., Ded 12, ”Pääministeri Kalevi Sorsan ja Jugoslavian SLT:n pääministeri Veselin Djuranovicin keskustelut Helsingissä 12.10.1978”, 17.10.1978.

vaativan sodan välttämistä, vaikka niillä oli keskeisiä näkemyseroja liennytyksestä.³⁸² Historioitsija Csaba Békésin mukaan liennytyksen yksi keskeinen ominaisuus olikin ”pakotettu yhteistyö”, mikä myös selittää liennytyksen nopean elpymisen 1980-luvun puolivälissä.³⁸³ Tavallaan Sorsan ja Korhosenkin mielestä liennytys oli supervaltojen välillä eräänlaista pakotettua yhteistyötä, koska kumpikin osapuoli varmasti tiedosti sille vaihtoehtona olleen kylmän sodan.

Samalla kun jännitteet kansainvälisessä politiikassa kasvoivat, asiakirjalähteiden valossa suomalaiset painottivat yhä voimakkaammin, ettei liennytykselle ollut vaihtoehtoja. Suomalaiset olivat jo vuonna 1976 puhuneet liennytyksestä ainoana vaihtoehtona,³⁸⁴ mutta nyt kielenkäyttöä leimasi mielestäni aikaisempaan suurempi huolestuneisuus. Alivaltiosihteeri Korhosen mukaan suomalaiset olivat détenten suhteen samalla sekä optimisteja että realisteja, koska liennytykselle ei ollut vaihtoehtoja. Siksi itä–länsi-suhteissa tapahtuneen ilmapiirin heikentymisen vaikutus käytännön politiikalle oli monitulkintainen asia.³⁸⁵ Liennytys varmasti tulisi jatkumaan viimeaikojen tapahtumista huolimatta, ja sen hetken tilannetta tulikin verrata aikaan ennen liennytyksen liikkeellelähtöä, kuten ulkoministeri Väyrynen arvioi huhtikuussa 1978 kollegalleen Gromykolle. Yleisen mielipiteen tuki liennytykselle eri maissa oli välttämätöntä,³⁸⁶ millä Väyrynen nähdäkseni viittasi erityisesti Yhdysvaltoihin.³⁸⁷

Nils Andrén mukaan kuvaamalla tilannetta liennytykseksi sitä samalla verrattiin aikaisempaan asioiden tilaan, jolloin nykyinen tila näytti edustavan jännitteiden lievenemistä.³⁸⁸ Väyrynenkin ulotti vertailukohdan kauemmas menneisyyteen, jotta sen hetkiset vastoinkäymiset eivät olisi näyttäneet niin suurilta, ja hän näki liennytyksen ajallisena olosuhteena. Tilanteen näkeminen liennytyksen liikkeellelähtöaikaan, eli 1960–lukuun, verrattuna parempana kuvastaa mielestäni hyvin Korhosenkin kuvaamaa suomalaisten realistista ja optimistista suhtautumista liennytykseen. Tästä huolimatta viimein toukokuussa 1979 Väyrynenkin joutui myöntämään, ettei supervaltojen välinen ilmapiiri vaikuttanut yhtä hyvältä kuin muutama vuosi sitten. Kaikista esteistä, todellisista ja

³⁸² UM Pol. osaston muistiot Ded 13, ”Suomen ja Kanadan väliset poliittiset konsultaatiot 1.12.1978 Helsingissä”, 11.12.1978.

³⁸³ Békés 2017, 40.

³⁸⁴ Ks. tästä tutkimuksesta s. 38–39.

³⁸⁵ UMA, Pol. os., Ded 11, ”Alivaltiosihteeri R. Hibbertin ja alivaltiosihteeri Keijo Korhosen väliset keskustelut Kōnigstedtissä 15.6.1978”, 22.6.1978.

³⁸⁶ UMA, Pol. os., Ded 10, ”Ulkoasiainministeri Paavo Väyrysen ja SNTL:n ulkoasiainministeri A.A. Gromykon keskustelut 6.4.1978”, 11.4.1978.

³⁸⁷ Yhdysvalloissa vuosina 1977–1978 toteutetut kyselyt osoittivat, että suurin osa amerikkalaisista uskoi Yhdysvaltojen olevan Neuvostoliittoa jäljessä vaikutusvallassa. Amerikkalaiset halusivat Yhdysvaltojen haastavan Neuvostoliiton voimakkaammin ja käyttävän enemmän rahaa puolustukseen. Njølstadt 2010, 149.

³⁸⁸ Andrén 1976, 187.

kuvitelluista, huolimatta liennytys haluttiin pitää liikkeellä, vaikka Afrikan, Lähi-idän ja Aasian tapahtumat sekä ihmisoikeuskysymykset ja asevarustelu olivat koetelleen suhteita.³⁸⁹

Myös Kekkonen näytti painottavan vuonna 1979 yhä voimakkaammin vakiintunutta lausetta, jonka mukaan kansainvälisessä politiikassa oli ehdottomana lähtökohtana pidettävä sitä, että liennytykselle ei ollut vaihtoehtoja.³⁹⁰ Samaa mieltä oli myös valtiosihteeri Tuovinen, joka keskusteluissa itävaltalaisen kollegansa kanssa arvioi Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen pyrkivän liennytykseen, vaikka maiden väliset suhteet eivät olleet parhaat mahdolliset. Molempien maiden mallittainen politiikka Kiinan ja Vietnamin välisessä sodassa oli Tuovisen mielestä esimerkki tallaisesta pyrkimyksestä.³⁹¹ Suomen pääministeriksi toukokuussa 1979 noussut Mauno Koivisto tapasi norjalaisen virkaveljensä Odvar Nordlinin tämän vierailulla Suomessa syyskuussa 1979. Koiviston mukaan kansainvälispoliittiseen tilanteeseen oli ilmaantunut uusia epävarmuustekijöitä, kuten SALT II:n joutuminen vastatuuleen Yhdysvaltain senaatissa sekä supervaltojen välinen kiistely Neuvostoliiton mahdollisesti Kuubaan sijoittamista taistelujoukoista. Liennytykselle ei kuitenkaan ollut vaihtoehtoja, mutta sen ylläpitäminen ja edistäminen vaati Koiviston mukaan dynaamista panosta kaikilta osapuolilta. Uhkina hän näki Keski-Euroopan mahdollisen varustelukierteen ja sotilasteknologian kiihtyvän kehityksen.³⁹²

Liennytystä 1970-luvulla tutkineen Helga Haftendorfin mukaan yksi liennytys-käsitteen piirre oli, että se saattoi irtautua välineellisestä roolistaan ja näyttäytyä itsessään poliittisena päämääränä.³⁹³ Myös Whiten jaottelun kautta katsottuna liennytys alkoi näyttäytyä yhä enemmän politiikan tavoitteena kuin politiikan teon välineenä,³⁹⁴ ja mielestäni tämä näkyykin erityisen hyvin siinä, kun liennytyksestä puhuttiin ”ainoana vaihtoehtona” Lisäksi Keijo Korhosen mielestä loppuvuosinaan Kekkonen suhtautuminen Neuvostoliittoon muuttui enemmän Venäjän-peloksi: hän oli vakuuttuneempi maan ylivoimasta, neuvostosotalismin voitosta sekä siitä, ettei kukaan hätätilanteessa tulisi Suomea auttamaan.³⁹⁵ Suomalaisten oli nähdäkseni pakko korostaa liennytyksen jatkuvuutta, koska käytännössä toisena vaihtoehtona olisi ollut paluu kylmään sotana, mikä olisi tarkoittanut myös Suomellekin kapeampaa liikkumatilaa kiristyneessä kansainvälisessä ympäristössä.

³⁸⁹ UM Pol. osaston muistiot Ded 16, ”Ulkoministeri Paavo Väyrysen ja Irlannin ulkoministeri Michael O’Kennedyn keskustelut Helsingissä 14.–15.5.1979; keskustelujen poliittinen osa”, 17.5.1979.

³⁹⁰ UKJT, Tasavallan Presidentin UPI:n Euroopan kirjeenvaihtaja Barry Jamesille myöntämä haastattelu 14.3.1979.

³⁹¹ UM Pol. osaston muistiot Ded 16, ”Itävallan valtiosihteeri Alois Reitbauerin vierailu; keskustelut valtiosihteeri Matti Tuovisen kanssa”, 22.5.1979. Kiinan ja Vietnamin vuonna 1979 käymä lyhyt sota oli myös Suomen kannalta ongelmallinen ja se johti useisiin virallisiin ja vastakkaisiin kannanottoihin. Soikkanen 2008, 453.

³⁹² UMA, Pol. os., Ded 18, ”Norjan pääministerin Odvar Nordlinin vierailu Suomeen 23.–25.9.1979; pääministeri Mauno Koiviston kanssa käydyt keskustelut”, 2.10.1979.

³⁹³ Haftendorf 1977, 103.

³⁹⁴ White 1992, 24.

³⁹⁵ Korhonen 1999, 330.

Nordlinin vierailun yhteydessä Koivisto antoi norjalaiselle *Aftenposten*-lehdelle haastattelun, jossa Koivisto totesi, että ”Neuvostoliitossa tunnettiin suurta kiinnostusta liennytykseen, mutta länessä vähemmän kuin ennen”.³⁹⁶ Koivisto kohautti myös toteamalla lännen haluavan pakottaa Neuvostoliiton varustautumaan, jotta maan elintaso kärsisi. Alivaltiosihteeri Korhosen mukaan haastattelusta syntynyt kohu oli tullut täysin yllätyksenä suomalaisille, eikä Koiviston sanoissa ollut Suomen kannalta mitään uutta: pääministeri jatkoi presidentin asettamalla linjalla. Korhonen mukaan länessä käytiin parhaillaan vilkasta keskustelua liennytyksessä, mutta vaikutti siltä, ettei länessä ollut ”yhtä paljon uskoa liennytyksen mahdollisuuksiin kuin aiemmin”.³⁹⁷ Tällä Korhonen nähdäkseen viittasi tilanteeseen Yhdysvalloissa, jossa esimerkiksi SALT-sopimusta ei vielä ole ratifioitu, sillä se kohtasi voimakasta vastustusta senaatissa. Maassa antikommunistiset näkemykset kasvattivat suosiota, kun julkisuuteen vuoti tieto neuvostojoukoista Kuubassa.³⁹⁸ Niin tai näin, Korhosen perustelussa on mielestäni selittelyn makua. Neuvostoliittoa ei haluttu suoraan kritisoida, vaan hyviä idänsuhteita haluttiin vaalia korostamalla ulkomaillekin itänaapurin rauhantahtoisuutta. Liennytyksestä puhuminen oli yksi keino vaalia näitä hyviä suhteita.

Suomen ja Neuvostoliiton ”liennytyssuhteet” saivat myös kansainvälistä huomiota. Vuonna 1979 ilmestyi yhdysvaltalaisen kirjoittajan teos *Soviet Strategy for Nuclear War*, jonka esipuheessa yhdysvaltalainen oikeusoppinut, professori Eugene V. Rostow, määritteli liennytystä Neuvostoliiton näkökulmasta. Rostow oli löytänyt siteerauksen Juri Andropovin elokuussa 1978 Karjalassa pitämästään puheesta, jossa hän kuvaili Neuvostoliiton ja Suomen suhteita.³⁹⁹ Teos ei jäänyt ulkoministeriössäkään huomaamatta, sillä toimistopäällikkö Arto Mansala kävi esipuheen kohtia läpi muistiossaan. Andropov oli puheessaan korostanut Suomen ja Neuvostoliiton hyvien naapuruussuhteiden merkitystä, maiden välistä tasavertaista ja hyödyllistä yhteistyötä:

*Neuvostoliiton ja Suomen keskinäiset suhteet ovat poliittisen, taloudellisen ja kulttuurielämän eri aloilla harjoitettavan tasavertaisen yhteistyön eheä ja pysyvä järjestelmä. Tämä on jännityksen lievenemistä, joka ilmenee jokapäiväisissä kosketuksissa, liennytystä, joka lujittaa rauhaa ja tekee ihmisten elämän paremmaksi ja rauhallisemmaksi.*⁴⁰⁰

Rostow käytti tätä Andropovin lausuntoa tukena väitteelleen, että Neuvostoliitto haluaisi sen liennytyssuhteiden Yhdysvaltoihin olevan samanlaiset kuin Suomen kanssa: että Yhdysvallat tietäisi

³⁹⁶ UMA, Pol. os., Ded 18, ”Norjan suurlähettiläs Berg-Nielsen alivaltiosihteeri Korhosen luona 11.10.1979”, 12.10.1979.

³⁹⁷ Ibid.

³⁹⁸ Kantola 2017, 130–131.

³⁹⁹ Rostow 1979, x.

⁴⁰⁰ UMA, Pol. os., Ded 17, ”Eräs tulkinta Neuvostoliiton liennytyssuhteiden ”todellisesta” sisällöstä; Suomen osuus”, 28.8.1979.

paikkansa, keskittyisi kaupankäyntiin ja jättäisi maailmanpolitiikan Neuvostoliiton haltuun.⁴⁰¹ Epäsuorasti tällä mielestäni selvästi vihjattiin suomettumiseen, mistä syystä kirja kiinnitti ulkoministeriönkin huomion. Mansalan mukaan Rostowin ajatukset olivat niin ”liennytyksen kuin Suomenkin kannalta pahansuopia”.⁴⁰² Suomalaiset näkivät liennytyksen vastavuoroisena prosessina kohtalaisten tasapuolisten toimijoiden kesken ja Rostowin ajatukset vaaransivat tämän näkemyksen, koska ne korostivat kaksinapaisuutta ja ristiriitaisia intressejä. Koska supervaltojen suhteiden olivat muutenkin kiristymässä, suomalaiset eivät selvästikään halunneet lukea tällaisia tulkintoja ainoana vaihtoehtona näkemästään liennytyksestä.

Njølstadtin tulkinnan mukaan supervaltojen liennytys ei romahtanut hetkessä, eikä sitä aiheuttanut yksi tuhoava voima. Se oli pitkä, kuluttava prosessi, jossa monet tapahtumat ja voimat vahvistivat toisiaan ja repivät rikki hienovaraisen, ideoista, pragmaattisista odotuksista ja puolivillittömistä obligaatioista kootun liennytyksen kudoksen.⁴⁰³ Tämä kuvastuu hyvin myös suomalaisen näkemyksissä, vaikka varsinaisesti suomalaiset eivät ajatelleet missään vaiheessa liennytyksen olleen kokonaan hävinnyt. Jokaista merkkiä vastakkainasettelusta ei mielestäni tulisi tulkita paluuksi kylmään sotaan tai liennytyksen romahdukseksi, koska liennytys oli itsessään niin monitulkintainen asia, johon sisältyi vastakkainasettelua. Kiristyviä supervaltojen liennytystä tarkastellessaan suomalaiset alkoivat jälleen havaita liennytyksen olleen ajallinen olosuhde ja olotila, jonka supervaltojen harjoittama liennytyspolitiikka muodosti. Tämän hidastuneen prosessin tulkittiin olleen edelleen käynnissä, sillä dialogi supervaltojen välillä jatkui ainakin jossain määrin. Jossain mielessä liennytyksen voidaan katsoa olleen eräänlaisessa limbossa, jossa sen tärkeydestä jatkuvasti puhuttiin, vaikka sen käytännön edellytykset nähtiin heikoiksi. Liennytyksestä tuli itsetarkoitus ja siitä puhuttiin ainoana vaihtoehtona, koska käytännössä toinen vaihtoehto sille olisi ollut kylmä sodan palaaminen kansainväliseen järjestelmään ja pahimmillaan ydinsota. Parhaimmillaankin Suomen ulkopoliittinen liikkumavara olisi huomattavasti kaventunut. Siksi tätä liennytyksen prosessia ja dialogia oli tärkeä pitää käynnissä muun muassa aktiivisella aseidenriisuntapolitiikalla.

⁴⁰¹ Rostow 1979, x-xi.

⁴⁰² UMA, Pol. os., Ded 17, ”Eräs tulkinta Neuvostoliiton liennytyspolitiikan ”todellisesta” sisällöstä; Suomen osuus”, 28.8.1979.

⁴⁰³ Njølstadt 2010, 135

4.2. SALT II ja risteilyohjukset – sotilaallisen liennytyksen kasvava merkitys

Stephan Kieningerin mukaan 1970-luvun jälkipuolella sotilaallisen liennytyksen ”syntymäviat” tulivat yhä ilmeisemmiksi.⁴⁰⁴ Vuosina 1978–1979 aseidenriisunnan ja liennytyksen välinen suhde korostui yhä näkyvämmiin suomalaisten eri kannanotoissa. Vaikka asevarustelun vaikutukset tuntuivat keskeisesti juuri Euroopassa, käytännössä Yhdysvalloilla ja Neuvostoliitolla oli suurin vaikutus eri aseidenriisuntaneuvottelujen edistymiseen. Aihepiiriä 70-luvulla tutkineen William Griffithin mukaan aseteknologian nopea kehitys, erityisesti risteilyohjukset sekä uudet mannertenväliset ohjukset, olivat yksi keskeinen liennytykseen epävakautta aiheuttava tekijä,⁴⁰⁵ eikä asia jäänyt suomalaisiltakaan huomaamatta. Vuonna 1979 ulkoministeriön virkamies Juhani Suomi kirjoitti aseidenriisunnan kuuluvan Suomen turvallisuuspolitiikan keskeisiin peruskysymyksiin. Koska liennytyksen sotilaalliset ja poliittiset ulottuvuudet olivat toisiinsa vuorovaikutuksessa, aseidenriisunnalla oli keskeisen rooli pyrittäessä kohti ”rationaalisempaa ja rauhanomaisempaa maailmanjärjestystä”.⁴⁰⁶

Suomalaiset olivat aseidenriisunnan alalla aktiivisia monilla rintamilla: Kalevi Sorsa toimi Sosialistisen internationaalin (SI) aseidenriisuntakomission puheenjohtajana ja huhtikuussa 1978 Helsingissä järjestettiin SI:n aseidenriisuntakonferenssi, johon molempien supervaltojen edustajat osallistuivat.⁴⁰⁷ Aseidenriisunnan edistämisestä ja sen puolesta puhumisesta muodostui aina vain keskeisempi osa Suomen ulkopolitiikkaa, mistä mielestäni hyvänä osoituksena voi pitää myös presidentti Kekkosen toukokuussa 1978 Tukholmassa pitämää esitelmää, jossa hän uudisti alun perin vuonna 1963 tekemänsä ehdotuksen Pohjolan ydinaseettomasta vyöhykkeestä (PYV).⁴⁰⁸

Kekkosen ehdotus poikkesi alkuperäisestä vuoden 1963 PYV-ehdotuksesta ja sitä alettiinkin kutsua Pohjolan asevalvontajärjestelyksi (PAJ). Esitelmän oli laatinut alivaltiosihteeri Korhonen ja siinä kiinnitettiin huomiota uusiin risteilyohjuksiin, joiden käyttö Suomen kaltaisten puolueettomien maiden ilmatilassa aiheutti huolta.⁴⁰⁹ Tässä onkin nähdäkseni yksi keskeinen syy sille, miksi liennytyksestä ja aseriisunnasta alettiin puhua yhä enemmän rinnakkain. Syyskuussa 1978 presidentti totesi *Le Monde*-lehden toimittajalle, että liennytystä oli jatkettava ja rauhanomaista yhteistyötä ja hyviä suhteita maiden välillä edistettävä. Ellei kilpavarustelua saatu hillittyä, kolmas

⁴⁰⁴ Kieninger 2013, 82.

⁴⁰⁵ Griffith 1979, 19. Griffith viittaa erityisesti MIRV-ohjuksiin, joissa oli monta itsestään ohjautuvaa taistelukärkeä sekä MARV-ohjuksiin, jonka lentorataa oli mahdollista ohjata.

⁴⁰⁶ Suomi 1979, 20.

⁴⁰⁷ Suomi 2000, 277.

⁴⁰⁸ ”Uudet aseet tuovat epävarmuutta Pohjolaankin”, HS 9.5.1978.

⁴⁰⁹ Kallenautio 2005, 406–406.

maailmansota piti huolen ratkaisusta.⁴¹⁰ Keijo Korhonenkin kertoo muistelmissaan Kekkosen tuskailleen hänelle kolmannelta maailmansodasta: 1970-luvun loppuvuosina hän huolestui aina supervaltojen välien mennessä huonompaan suuntaan ja kävi entistä pessimistisemmäksi.⁴¹¹ Sen lisäksi, että presidentti oli aidosti huolissaan varustelukierteestä, Kekkosen PAJ-ehdotusta voi mielestäni tulkita myös dynaamisen liennytyksen käsitteen kautta: vaikka liennytyksen ensisijainen merkitys suomalaisille oli mielestäni Euroopan tilanteen vakaus, aseidenriisunnan kautta vallitsevaa tilannetta pyrittiin muuttamaan.

Tammikuussa 1978 laatimassaan muistiossa Jaakko Blomberg kirjoitti Wienin AVS-neuvottelujen olleen niiden alusta saakka liennytyspolitiikan elimellinen osa ETYK:in rinnalla, mutta niiltä puuttui liikevoima. Suomi oli Blombergin mukaan siihen asti tyytynyt pelkästään toteamaan poliittisen ja sotilaallisen liennytyksen erottamattomuuden ja sitä seuraavan tarpeen saada aikaan tuloksia aseidenriisunnan alalla myös Euroopan-näyttämöllä. Maan panos oli rajoittunut ulkopuolisen tarkkailijan rooliin.⁴¹² Blombergin muistiossa välittyy hyvin näkemys siitä, että liennytys oli pidettävä koko ajan liikkeellä, mutta vielä keskeisempää on se, miten Blomberg nostaa AVS-neuvottelut ETYK:in rinnalle liennytyspolitiikan kannalta. Mielestäni suomalaisten liennytystä koskeissa näkemyksissä alettiinkin vuonna 1978 antaa yhä enemmän painoarvoa eri aseriisuntaneuvotteluille ja nähdäkseni tämä tapahtui ETYK:in kustannuksella, varsinkin kun Belgradin seurantakokous oli osoittautunut sotilaallisen liennytyksen suhteen pettymykseksi.

AVS-neuvottelujen ohella myös YK:n merkitys sotilaallisen liennytyksen foorumina korostui, mikä ilmenee alivaltiosihteeri Matti Tuovisen ja Itävallan ulkoministeriön pääsihteeri Alois Reitbauerin keskusteluista maaliskuussa 1978. He näkivät suurvaltasuhteissa paljon myönteisiä kehityspiirteitä ja korostivat liennytyksen merkitystä ja sotilaallisten lähtökohtien ottamista kiinteämmin liennytyksen piiriin. Tuovinen kiinnitti huomiota liennytysprosessin sotilaallisten aspektien tärkeyteen sekä koko liennytysprosessin jatkumisen merkitykseen. Oli pyrittävä etenemään asteittain ja ehkä jo kahden vuoden kuluttua tilanne olisi kokonaan toinen. Tuovinen kertoi myös Suomen aseidenriisuntapolitiikasta korostaen samalla aseidenriisunnan olevan oleellinen osa liennytystä.⁴¹³ YK:n erityisistunnon merkitystä liennytykselle korosti myös pääministeri Sorsa, joka oli tavatessaan Itävallan liittokansleri Kreiskyn toukokuussa 1978 korostanut, ettei liennytyksen

⁴¹⁰ UM Pol. osaston muistiot Ded 18, ”Le Monde’n toimittaja Amalricin keskustelu tasavallan presidentin kanssa 26.9.1978”, 27.9.1978.

⁴¹¹ Korhonen 1999, 330.

⁴¹² UMA, Pol. os., Ded 9, ”Varustelun valvonta ja rajoittaminen Euroopassa; eräitä havaintoja”, 9.1.1978.

⁴¹³ UMA, Pol. os., Ded 10, ”Valtiosihteeri Matti Tuovisen keskustelut Itävallan ulkoministeriön pääsihteerin Tri Alois Reitbauerin kanssa Wienissä 16.3.1978”, 23.3.1978.

tullut keskittyä vain poliittisiin kysymyksiin vaan liennytyksen uskottavuuden säilymisen vuoksi mukaan oli otettava myös sotilaallinen liennytys.⁴¹⁴

YK:n yleiskokouksessa pitämässään puheenvuorossa kesäkuussa 1978 ulkoministeri Väyrynen totesi liennytysprosessin jatkumisen riippuvan aseidenriisunnan edistymisestä. Kuitenkaan aseidenriisunnan ja liennytyksen välinen vuorovaikutus ei merkinnyt sitä, että poliittisen jännityksen lientymisestä itsestään seuraisi aseidenriisunta.⁴¹⁵ Samaa mieltä oli myös pääministeri Sorsa, joka totesi keskusteluissa Jugoslavian pääministerin kanssa lokakuussa 1978, että aseidenriisunnan ja liennytyksen edistämiseksi tarvittiin lisäksi määrätietoisia ponnisteluja, realistisesti asetettuja tavoitteita sekä halukkuutta yhteistyöhön.⁴¹⁶ Kun liennytyksestä puhuttiin samassa yhteydessä aseidenriisunnan kanssa, sen tulkittiin olevan ensisijaisesti prosessi, joka oli jatkuvasti pidettävä käynnissä. Liennytys ei siten ollut saavuttanut lopullista päätepistettä, mutta sen selvästi nähtiin olleen hidastumassa.

Aseidenriisunnan edetessä hitaammin liennytyksen ajallinen jatkuvuus käsitettiin paremmin. Valtiosihteeri Tuovinen arvioi tammikuussa 1979, että liennytyksen huippu oli saavutettu noin kolme vuotta sitten, minkä jälkeen supervaltojen välisissä suhteissa oli voitu havaita jännityksen lisääntymistä, samalla kun aseidenriisuntaneuvottelut polkivat paikallaan. Tilanne oli huonompi kuin ”Helsingin ilmapiirin” aikana.⁴¹⁷ Retorinen muutos aikaisemmasta optimismista oli vielä selvemmin nähtävissä presidentti Kekkosen vuoden 1979 uudenvuodenpuheessa. Presidentin mukaan maailmanpolitiikkaan ja varsinkin suurvaltasuhteisiin mahtui pelon näkymiä ja vastuun liennytyksen jatkuvuudesta hän asetti ensisijaisesti supervaltojen aseidenriisuntapyrkimysten harjoituksille:

*Olisi äärimmäisen tärkeää, että Neuvostoliitto ja Yhdysvallat voisivat mahdollisimman pian ratkaista ns. SALT II-sopimuksen tiellä olevat ongelmat. [Sopimuksella] olisi myönteinen vaikutus aseidenriisuntaan ja suurvaltojen välisiin suhteisiin yleensäkin. Se tukisi liennytyksiä ja koituisi täten kaikkien maiden hyväksi.*⁴¹⁸

Puheessa korostui jälleen SALT II-sopimuksen merkitys aseidenriisunnan ja suurvaltojen suhteiden kannalta. Liennytysprosessin jatkuminen aseidenriisunnan kautta ei ollut vain itseisarvoisesti

⁴¹⁴ UMA, Pol. os., Ded 10, ”Pääministeri Kalevi Sorsan ja Itävallan liittokansleri Bruno Kreiskyn väliset keskustelut 4.5.1978”, 9.5.1978.

⁴¹⁵ ULA 1978, 49.

⁴¹⁶ UMA, Pol. os., Ded 12, ”Pääministeri Kalevi Sorsan ja Jugoslavian SLT:n pääministeri Veselin Djuranovicin keskustelut Helsingissä 12.10.1978”, 17.10.1978.

⁴¹⁷ UMA, Pol. os., Ded 14, ”Norjan ulkoministeriön valtiosihteeri Thorvald Stoltenbergin keskustelut valtiosihteeri Matti Tuovisen kanssa Helsingissä 15.1.1979”, 16.1.1979.

⁴¹⁸ ULA 1979, 12.

tärkeää, vaan se tukisi Kekkonen mielestä myös muitakin liennytyspyrkimyksiä, joihin hän monikkomuodolla *liennytyksiä* käsittääkseni viittaa. Myös eduskunnan ulkoasianvaliokunnalle laaditussa aseidenriisuntaa koskevassa tiedotteessa SALT-neuvottelujen katsottiin olevan keskeinen tekijä supervaltojen välisille suhteille: Ne kuuluivat liennytyksen perusaineisiin, joiden vaikutukset ulottuisivat maailmanpolitiikkaan laajalti, ja ne olivat välttämätön edellytys myös muiden aseidenriisuntapyrkimysten onnistumiselle, erityisesti paikoillaan polkeville AVS-neuvotteluille.⁴¹⁹ Toisaalta vastuu liennytyksen jatkuvuudesta oli helppo siirtää sellaisille tahoille ja sellaiseen asiakokonaisuuteen, joihin Suomella ja Kekkosella oli vain rajallisesti vaikutusmahdollisuuksia. Wæverin mukaan jatkuva liennytyksen prosessi edellytti sekä edistystä oikeuttaakseen itsensä että samalla paikallaan pysymistä, jotta ristiriitoihin pohjautuva lähtökohta säilyisi. Liennytys oli juoksemista paikallaan, eikä sitä voinut olla ilman konfliktia.⁴²⁰ Tämä näkyy mielestäni erinomaisesti suomalaisten aseidenriisuntaa ja sotilaallista liennytystä koskevissa näkemyksissä, joissa liennytys esiintyi enemmän tai vähemmän paikallaan polkevana prosessina.

Whiten mukaan liennytyspolitiikka saattoi olla luonteeltaan toteavaa tai todellista.⁴²¹ Vaikka suomalaiset monesti lähinnä tyytyivät toteamaan aseidenriisunnan ja liennytyksen yhteenliittymän, tilaisuuden tullen tätä pyrittiin myös todellisuudessa ajamaan. Kekkonen huolestuneisuus sotilaallisen liennytyksen hitaasta etenemisestä välittyi Yhdysvaltain varapresidentti Walter Mondalen vierailua varten laaditussa presidentin puheluonnoksessa. Asevalvonta ja aseidenriisunta olivat sekä liennytyksen täydentäjiä että tärkeitä mittareita sille. Suomea huolestutti strategisten ja taktisten ydinaseiden modernisoinnin vaikutus mielipiteisiin ja liennytyksen uskottavuuteen.⁴²² ”Elämme hämmästyttävän nopeiden maailmanpoliittisten tapahtumien aikakautta”, totesi Kekkonen varapresidentille.⁴²³ Tapaamisessa Kekkonen myös ehdotti kutsuttavaksi koolle Yhdysvaltain, Neuvostoliiton ja Pohjoismaiden yhteistä Pohjolan ydinaseettomuutta käsittelevää kokousta, mutta Washington sittemmin torjui ehdotuksen.⁴²⁴ Jatkuvan toiston strategian mukaisesti Kekkonen piti jatkuvasti yllä aseidenriisunnan ja liennytyksen keskinäistä riippuvuussuhdetta, koska toteutessaan aseidenriisunta olisi parantanut Suomenkin asemaa.

⁴¹⁹ UMA, Pol. os., Ded 10, ”Katsaus tärkeimpiin aseidenriisuntakysymyksiin; tiedotus Eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle 18.4.1978”, 13.4.1978; Myös UMA, Pol. os., Ded 14, ”Suurvaltasuhteet; Tilanne Deng Xiaopingin Yhdysvaltain vierailun valossa”, 1.2.1979

⁴²⁰ Wæver 2003, 101.

⁴²¹ White 1992, 24.

⁴²² UKA, 23/30, Mondale-keskustelujen ns. poliittinen kansio, ”Pohjolan tilanne, asevalvonta”.

⁴²³ UMA, Pol. os., Ded 15, ”Tasavallan presidentin ja Yhdysvaltain varapresidentti Walter Mondalen keskustelut 20.4.1979 presidentin linnassa”, 24.4.1979.

⁴²⁴ Reimaa 2008, 214.

Lopulta kesäkuussa 1979 Yhdysvallat ja Neuvostoliitto allekirjoittivat SALT II-sopimuksen, mutta sopimuksen ratifioiminen edellytti senaatin tukea: jotta sopimus astuisi voimaan, kahden kolmasosan senaattoreista olisi kannatettava sitä.⁴²⁵ Allekirjoittaminen koettiin ulkoministeriössä helpottavaksi, sillä sekä alivaltiosihteeri Korhonen että valtiosihteeri Tuovinen pitivät sopimuksen allekirjoittamista liennytyksen kannalta merkittävänä.⁴²⁶ Kuitenkin samalla tilanteen vaikeus tiedostettiin. Tuovisen mielestä liennytyskehityksen jatkaminen nykyisellään ei ollut helppo tehtävä, koska kansainvälisessä politiikassa oli mukana uusia tekijöitä: Kiina, sitoutumattomien maiden liike ja kehitysmaat yleensä.⁴²⁷ SALT-sopimuksen varsinainen voimaansaattaminen oli seuraava etappi ja hyvin tärkeää maailmanlaajuisen liennytyksen kannalta, kuten Tuovinen totesi Neuvostoliiton varaulkoministeri Zemskoville syyskuussa 1979.⁴²⁸

Yhdysvalloissa senaatti ei kuitenkaan koskaan ratifioinut presidentti Carterin allekirjoittamaa SALT II-sopimusta. Kun paljastui tieto neuvostoliittolaisten joukkojen läsnäolosta Kuubassa, antikommunistiset näkemykset kasvattivat Yhdysvalloissa suosiota syksyllä 1979, mutta käytännössä Yhdysvallat ja Neuvostoliitto laittoivat allekirjoitetun sopimuksen pääsääntöisesti täytäntöön seuraavien vuosien aikana.⁴²⁹ Niedhartin mukaan SALT ja ABM-sopimukset⁴³⁰ olivat tärkeitä etappeja, mutta jättivät porsaanreikiä, joiden kautta asevarustelua voitiin jatkaa. Siksi sotilaallisen liennytyksen aspekti oli puutteellinen alusta alkaen. Kuitenkin, sen sijaan että puhuttaisiin liennytyksen kriisistä tai kylmän sodan virkoamisesta, täytyy pitää mielessä, että liennytys oli aina monitulkintainen asia. Liennytys muutti kylmän sodan antagonistisen yhteistyön olotilaan ja yhteistyön elementit auttoivat hillitsemään antagonistisuuden konfliktin loppuun asti. Neuvotteluprosessi kuitenkin jatkui huolimatta aseidenriisuntaneuvottelujen vaikeudesta.⁴³¹ Myös suomalaisille tämä aseidenriisuntadialogin jatkuminen oli arvo itsessään, sillä ilman yhteydenpitoa liennytys ei ainakaan edistynyt. Vaikka tämä dialogi oli hidasta ja takkuilevaa, ei sitä pidetty merkinä kylmän sodan virkoamisesta, koska suomalaisillekin liennytys oli monitulkintainen asia.

⁴²⁵ Kantola 2017, 130.

⁴²⁶ UM Pol. osaston muistiot Ded 18, ”Unkarin varaulkoministeri Janos Nagyn vierailu 13.–16.9.1979; keskustelut alivaltiosihteeri Korhosen kanssa 14.9.1979”, 4.10.1979; UM Pol. osaston muistiot Ded 17, ”Valtiosihteeri Tuovisen vierailu Tshekkoslovakiassa 25.–27.6.1979; keskustelut varaulkoministeri Jablonkyn kanssa kansainvälisistä kysymyksistä”, 19.7.1979.

⁴²⁷ UM Pol. osaston muistiot Ded 17, ”Valtiosihteeri Tuovisen vierailu Tshekkoslovakiassa 25.–27.6.1979; keskustelut varaulkoministeri Jablonkyn kanssa kansainvälisistä kysymyksistä”, 19.7.1979.

⁴²⁸ UM Pol. osaston muistiot Ded 17, ”Neuvostoliiton varaulkoministeri I.N. Zemskovin vierailu Suomessa 9.–12.9.1979. Keskustelut valtiosihteeri Tuovisen kanssa 10.9.; Liennytys ja ETYK-prosessi”, 14.9.1979.

⁴²⁹ Kantola 2017, 131.

⁴³⁰ ABM eli Anti-Ballistic Missile Treaty oli Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton vuonna 1972 solmima sopimus, jolla asetettiin rajoitteita molempien maiden ballististen ohjusten torjuntajärjestelmille. Sopimus solmittiin SALT I-sopimuksen kanssa ja vuonna 1974 sopimusta muokattiin lisää. (”Anti-Ballistic Missile Treaty.” *The Oxford Essential Dictionary of the U.S. Military*. Oxford, Oxford University Press, 2001. Oxford Reference. 2002. (Tarkistettu 24.2.2018).

⁴³¹ Niedhart 2017, 28, 30.

Alivaltiosihteeri Korhonen arvioi aseidenriisunnan ja liennytyksen kokonaistilannetta syyskuussa 1979 keskusteluissa Unkarin varaulkoministeri Janos Nagyn kanssa. Korhosen mukaan tarvittiin jonkinlainen foorumi edistämään Euroopan aseidenriisuntakysymyksiä ja sotilaallista liennytystä. Sotilasliittojen olemassaolosta, sotilasteknologian ja asejärjestelmien kehittämisestä johtuen sodanuhka oli Euroopassa alivaltiosihteerin mielestä jatkuva, mutta ei välitön. Hän näki maanosan tilanteessa paradoksaalisia piirteitä: poliittinen tilanne oli vakautunut samalla kun varustelukilpailu oli ryöstäytymässä hallitsemattomaksi.⁴³² Tässä tiivistyykin mielestäni oleellisesti poliittisen ja sotilaallisen liennytyksen välinen ristiriita, sekä niiden eritahtinen liike. Nähdäkseni suomalaiset olivat huolissaan siitä, että hitaasti etenevä sotilaallinen liennytys ja käsistä lähtevä asevarustelukierre voisi romahduttaa ETYK:in luoman poliittisen liennytyksen.

Kaikista aseidenriisuntapyrkimyksistä huolimatta merkittävää sotilaallista liennytystä ei tapahtunut 1970-luvun lopulla, sillä vastakkainasettelun aspektit ja politiikka säilyi. Csaba Békésin mukaan kylmästä sodasta teki vaarallisen siihen liittynyt sotilaallinen antagonismi, jolle ei löytynyt loppuratkaisua edes liennytyksen huippuvuosina. Vaikka molempien supervaltojen johtajat tekivät kaikkensa estääkseen sotilaallisen yhteistörmäyksen, kolmas maailmansota olisi voinut kaikessa mielettömyydessään syttyä vahingossa vaikka samaan aikaan Helsingin päätösasiakirjan al-lekirjoittamisen kanssa elokuussa 1975. Vuosien 1945–1987 välillä otettiin käyttöön yhä enemmän tavanomaisia- ja ydinaseita.⁴³³ YYA-sopimuksella Neuvostoliittoon sidotussa Suomessa muutokset sotilaallisen antagonismin tasossa olisivat tuntuneet varmasti, joten siksi oli mielestäni itsestään selvää, että liennytystä ja aseriisuntaa korostettiin 1970-luvun loppupuolen kiristyvässä kansainvälisessä ilmapiirissä. Liennytys-termin käyttö aseidenriisuntaan liittyvien teemojen kanssa korosti näkökulmaa liennytyksestä prosessina. Tämä johtuu mielestäni siitä, että sotilaallisen liennytyksen alalla ei oltu vielä päädytty poliittisen liennytyksen kaltaiseen, Euroopassa valitsevaan olotilaan. Suomella oli omat intressit korostaa aseidenriisuntaa liennytyksen viitekehyksen alla, koska aseidenriisunnalla oli suora yhteys maan turvallisuuteen, erityisesti risteilyohjusten osalta. Se edellytti poliittista toimintaa ja oikeanlaista tahtotilaa, minkä vuoksi suomen panos tällä liennytyspolitiikan sektorilla ei jäänyt vain toteamusten varaan vaan sitä pyrittiin omien voimavarojen mukaan aktiivisesti edistämään. Aseidenriisunnan ja sotilaallisen liennytyksen osalta suomalaisten näkemys liennytyksestä korosti sen dynaamista, muutosta tavoittelevaa puolta. Vaikka sitä ei suoraan ääneen sanottu, mielestäni huolestuneet suomalaiset pelkäsivät hillitsemättömän asevarustelun romahduttavan ETYK:in perinnön ja Euroopan sisäisen liennytyksen.

⁴³² UM Pol. osaston muistiot Ded 18, ”Unkarin varaulkoministeri Janos Nagyn vierailu 13.–16.9.1979; keskustelut alivaltiosihteeri Korhosen kanssa 14.9.1979”, 4.10.1979.

⁴³³ Bange & Villaume 2017, 5; Békés 2017, 33; Niedhart 2017, 28.

4.3. Jatkuva eurooppalainen liennytys

Vaikka supervaltojen suhteiden näkökulmasta liennytys oli alamäessä ja aseidenriisuntaneuvotte-
lut polkivat paikallaan, monet piirteet viittasivat liennytyksen jatkumiseen Euroopan sisällä. Kuten
Wilfried Loth kirjoittaa, mitä enemmän Yhdysvallat jatkoi poikkeamistaan liennytyksen kurssilta,
sitä selvemmin se erosi länsieurooppalaisten pyrkimyksistä rakentaa suhdeverkostoja itäblokkiin.
Avoimien rajojen edut tuntuivat selvimmin Euroopassa⁴³⁴ ja erityisesti Saksojen välisissä suh-
teissa.⁴³⁵ Oliver Bangen mukaan vuosi 1978 erotti kaksi itä–länsi-konfliktin aikakautta toisistaan:
liennytys oli vahvasti vakiintunut monenkeskisyyden ja kodifikaation kautta, DDR oli kansainvä-
lisesti tunnustettu valtio ja Saksojen väliset suhteet seurasivat tiettyjä käytössääntöjä, joista oli
etuja molemmille osapuolille.⁴³⁶ Liittopresidentti Walter Scheel korosti uudenvuodenpuheessaan
1978 diplomaattikunnalle, että Euroopassa kenelläkään muulla kuin saksalaisilla ei ollut suurem-
paa mielenkiintoa liennytystä ja yhteistyötä kohtaan.⁴³⁷ Kekkosen marraskuussa 1978 Ranskan
suurlähettiläs Chazellelle esittämän arvion mukaan liennytyksessä vallitsi myönteinen suuntaus,
vaikka sen eteneminen oli hidasta.⁴³⁸ Ulkoministeriössä helmikuussa 1979 laaditussa muistiossa
arvioitiin suurvaltojen suhteiden heijastuvan Eurooppaan, mutta liennytyksen peruslähtökohdat ja
tarve siihen olivat ennallaan.⁴³⁹ Valtiosihteeri Tuovisen mukaan Neuvostoliitto halusi *détenten* jat-
kuvan Euroopassa, koska se oli huolissaan suhteistaan Kiinaan.⁴⁴⁰ Liennytyksen katsottiin heijas-
tavan vakaata olotilaa Euroopassa.

Osmo Apusen mukaan ulkopoliittinen keskustelu ajautui Suomessa suvantovaiheeseen vuo-
den 1978 presidentinvaalien jälkeen. Kaiken piti olla pintapuolisesti kunnossa, sillä kansan enem-
mistö ja kaikki suuret puolueet kannattivat Kekkosen ulkopoliittista linjaa.⁴⁴¹ Mitään radikaalia
muutosta ei tapahtunut suhtautumisessa eurooppalaisen liennytyksen perusolemukseen, sillä suo-
malaisten tulkinnoissa sen tarpeellisuus ja tavoite oli ennallaan. Pääministeri Sorsan mukaan lien-
nytyksen kehittyminen saattoi vaikuttaa Suomen naapurimaihin ja koko alueen turvallisuuteen
vain myönteisesti.⁴⁴² Ulkoministeri Väyrynen kertoi Kreikan ulkoministerille Suomen pyrkineen
aktiivisesti edistämään yleistä liennytyskehitystä, koska negatiivinen kehitys maan lähialueiden

⁴³⁴ Loth 2016, 200.

⁴³⁵ White 1992, 25.

⁴³⁶ Bange 2009, 236.

⁴³⁷ UMA, 5C Raporttisarja Bonn 1978, ”Sähkejäljennös Bonn 13.1.1978; Liittopresidentti Scheelin uudenvuoden
puhe diplomaattikunnalle 12.1.1978; SLT:n ulkopoliitiikan tavoitteet”.

⁴³⁸ UMA, Pol. os., Ded 13, ”Ranskan suurlähettilään käynti tasavallan presidentin luona 22.11.1978”, 23.11.1978.

⁴³⁹ UMA, Pol. os., Ded 14, ”Suurvaltasuhteet; Tilanne Deng Xiaopingin Yhdysvaltain vierailun valossa”, 1.2.1979.

⁴⁴⁰ UMA, Pol. os., Ded 11, ”Alivaltiosihteeri Hibbertin käynti valtiosihteeri Tuovisen luona 15.6.1978”, 20.6.1978.

⁴⁴¹ Apunen 2005, 284.

⁴⁴² UMA, Pol. os., Ded 10, ”Pääministeri Kalevi Sorsan ja Itävallan liittokansleri Bruno Kreiskyn väliset keskustelut
4.5.1978”, 9.5.1978.

ulkopuoolellakin saattaisi heijastua Pohjolaan, jossa sotilasliitot olivat vastakkain. Détente helpotti myös Suomen asemaa.⁴⁴³ Vakaa liennytyksen tila Euroopassa merkitsi maan turvallisuuden kannalta keskeistä elementtiä.

Vaikka monet tutut kansainvälisen politiikan asetelmat olivat muuttumassa, liennytys oli edelleen perussuunta, kuten Korhonen maaliskuussa 1979 Kekkoselle kirjoittamassa muistiossa arveli. Suomen ulkopoliitiikan linja ei kuitenkaan ollut riippuvainen kansainvälisessä politiikassa kulloinkin tapahtuvista vaihteluista, koska suomalais–neuvostoliittolaisilla suhteilla oli tässä vakaa asiantilan saavuttamisessa keskeinen rooli.⁴⁴⁴ Paasikiven-Kekkosen linja oli edelleen yhtä ajankohtainen liennytyksen ja kansainvälisen politiikan muuttuvassa ympäristössä, ja loppujen lopuksi neuvostosuhteet menivät kaiken muun edelle. Muutokset maailmanpolitiikassa olivat ilmeisen nopeita, sillä toukokuussa 1979 Korhonen vuorostaan arveli, että liennytyksen jatkoa ja tilanteen kehittymistä oli erittäin vaikea arvioida. Kehitys oli suuresti suurvalloista riippuvainen, mutta myös pienemmillä mailla oli ”oikeutettu intressi liennytykseen”.⁴⁴⁵ Liennytyksen alamäki ei suistanutkaan raiteiltaan Euroopan sisäistä yhteistyötä. Länsi-Euroopan strategia yhteistyöstä itäblokin kanssa säilyi huolimatta uudistuneesta bipolaarisesta jännityksestä. Kauppa ja dialogi rautaesiripun yli eivät vähentyneet, vaikka samaan aikaan kaksi sotilaallista liittoumaa liukuivat kohti konfrontaatiota.⁴⁴⁶ Näissä Korhosen arvioissa liennytys näyttäytyi olosuhteena, johon Suomen ulkopoliitiikan peruslinjanlinja piti mukauttaa.

Ajanjaksolla 1978–1979 on havaittavissa Suomen ja Länsi-Saksan suhteiden tiivistyminen: tapaamisia ja vierailuja oli aikaisempia vuosia enemmän. Näissä tapaamisissa keskustelu liennytyksen tilasta oli vahvasti esillä, mikä on ymmärrettävää ottaen huomioon liittotasavallan keskeisen roolin eurooppalaisessa liennytyksessä. Sen ansiosta Länsi-Saksasta oli Euroopassa muodostunut uudenlainen kuva ja siitä oli tullut aidon yhteistyön esitaistelija lännessä sekä blokkien välillä. Liittotasavallan tulemisella liennytyksen ensisijaiseksi lähettilääksi Euroopassa oli suuri merkitys monille ihmisille sekä idässä että lännessä.⁴⁴⁷ Aikaisemmin Länsi-Saksan uuteen idänpolitiikkaan epäillen suhtautunut Kekkonenkin antoi sille myöhemmin täyden tunnustuksen, vaikka säilyttikin syvän epäluulonsa länsisaksalaisia kohtaan pitkään.⁴⁴⁸ Kekkonen oli pitänyt liittotasavaltaa Suomen kannalta Euroopan pahimpana rauhanhäiritsijänä ja pelännyt Neuvostoliiton esit-

⁴⁴³ UMA, Pol. os., Ded 12, ”Kreikan ulkoministeri George J. Rallis’in vierailu Suomeen 17.–19.9.1976; viralliset keskustelut 18.9.1978”, 22.9.1978.

⁴⁴⁴ UKA, Erittäin salaisia 1979, Korhonen Kekkoselle, maaliskuu 1979.

⁴⁴⁵ UMA, Pol. os., Ded 16, ”Aseidenriisunta- ja ETYK-keskustelut Ranskan kanssa Pariisissa 25.–27.4.1979; ETYK-kysymykset ja kansainvälinen tilanne”, 2.5.1979.

⁴⁴⁶ Pons & Romero 2011, 98.

⁴⁴⁷ Villaume & Westad 2010, 9.

⁴⁴⁸ Visuri & Forsberg 1992, 249, 255.

tävän YYA-sopimukseen perustuvia vaatimuksia Länsi-Saksan poliittiseen aktivoitumiseen vedoten.⁴⁴⁹ Vaikka liittotasavallan uuden idänpolitiikan murroskausi oli takanapäin, maa ei ollut yhtään vähemmän aktiivinen 1970-luvun loppupuolellakaan, vaan toimi aktiivisesti blokkirajat ylittäen.

Toukokuussa 1978 Bonnissa vierailulla ollut Korhonen tapasi *Auswärtiges Amtin* poliittisen osaston päällikön Klaus Blechin. Korhosen mukaan Suomi oli erityisen kiinnostunut Brezhnevin vain muutamaa päivää aikaisemmin tekemästä vierailusta Bonniin, koska maassa seurattiin tarkkaan Neuvostoliiton ja Saksan liittotasavallan suhteiden kehittymistä, samalla tiedostaen Suomen olevan hyvin riippuvainen liennytyksestä. Näiden maiden välisiä suhteita Korhonen kuvasi eurooppalaisen politiikan selkärangaksi ja että historiallisesti niillä oli suuri vaikutus myös Suomen asemaan. Korhonen tiedustelikin, oliko Neuvostoliiton ja Länsi-Saksan suhteissa tapahtunut vierailun johdosta jotain perusteellista muutosta ja miksi vierailu oli tapahtunut juuri nyt. Blechin mukaan Brezhnev halusi vierailullaan osoittaa olevansa liennytyksen kannalla ja pitävänsä liittotasavaltaa keskeisenä Neuvostoliitolle.⁴⁵⁰ Valtiosihteeri van Well kertoi Korhosen kanssa käymässään keskustelussa tärkeimmän havainnon Brezhnevin vierailusta olleen liennytyksen vahvistaminen Neuvostoliiton länsipolitiikan lujimpana aineksena. Hän arvioi myös yleisen kehityssuunnan itä-länsi-suhteissa olevan entinen.⁴⁵¹ Ottaen huomioon myös Kekkosen tunteman Saksan pelon, Suomen kiinnostus Länsi-Saksan ja Neuvostoliiton suhdekehitystä kohtaan selittyy nähdäkseni sillä, että Saksan-pakettiin ei saatu kirjattua väkivallasta pidättäytymisen lauseketta, koska Neuvostoliitossa tämä olisi nähty YYA-sopimuksen vastaisena. Periaatteessa Neuvostoliitolla oli edelleen mahdollisuus tarpeen tullen vedota Saksan muodostamaan sotilaalliseen uhkaan.⁴⁵² Siksi Suomi oli vahvasti riippuvainen Neuvostoliiton ja liittotasavallan suhdekehityksestä ja ylipäänsä eurooppalaisesta liennytyksestä. Asevarustelun jatkuessa kiihtyvällä voimalla 1970-luvun loppupuolella tästä eurooppalaisesta liennytyskehityksestä muodostui entistä tärkeämpi suomalaisille.

Ranskan presidentti Giscard d'Estaingin vierailtua huhtikuun lopussa Moskovassa maat olivat laatineet vierailun yhteydessä poliittisen asiakirjan. Asiakirjassa Neuvostoliitto ja Ranska oli-

⁴⁴⁹ Hentilä 2003, 65.

⁴⁵⁰ UMA, Pol. os., Ded 10, ”Alivaltiosihteeri Keijo Korhosen keskustelut Saksan liittotasavallan ulkoministeriön poliittisen osaston päällikön Klaus Blechin kanssa Bonnissa 9.-10.5.1978”, 17.5.1978. Liittokansleri Schmidt ja pääsihteeri Brezhnev olivat olleet samaa mieltä siitä, että aseidenriisunnassa oli edistytävä nopeammin, jotta liennytysprosessi ei heikentyisi vaan päinvastoin täydentyisi kehityksellä sotilaallisella sektorilla. Spohr 2016, 90.

⁴⁵¹ UMA, Pol. os., Ded 10, ”Keskustelu alivaltiosihteeri Korhonen/valtiiosihteeri van Well 10.5.1978”, 12.5.1978.

⁴⁵² YYA-sopimus perustui Länsi-Saksan muodostamaan sotilaalliseen uhkaan. Sopimusta jatkettiin 20 vuodella vuonna 1955 Saksan liittotasavallan tultua Naton jäseneksi, mikä Seppo Hentilän mukaan käytännössä tarkoitti Länsi-Saksan sotilaallisen uhan kirjaamista Suomen ja Neuvostoliiton välisiin suhteisiin. Vuonna 1970 sopimusta jatkettiin jälleen, kun Neuvostoliitto neuvotteli Länsi-Saksan kanssa sopimuksesta pidättäytyä väkivallan käytöstä ja halusi ensin varmistaa Suomen kanssa YYA-sopimuksen jatkon vanhalta pohjalta. Suomen olikin jatkuvasti pidettävä huolta, ettei Neuvostoliitto voisi missään vaiheessa vedota Saksan muodostaneen sotilaallisen uhan ja sitä kautta vaatia YYA-sopimukseen kirjattuja sotilaallisia konsultaatioita. Hentilä 2003, 192–193, 198–199; Visuri & Forsberg 1992, 249.

vat sisällyttäneet liennytysotsikon alle yksityiskohtaisen idealuettelon, jossa liennytyksen julistettiin olevan silloisessa tilanteessa ainoa rauhan takaava tie ja liennytyksen syventämisen pääkeinoksi julistettiin ETYK:in päätösasiakirjan määräysten toteuttaminen. Brezhnevin Bonnin vierailun yhteydessä allekirjoitetuissa asiakirjoissa tuki liennytykselle ilmaistiin lyhemmin ja vähemmän dramaattisesti: sitä kuvattiin ”tarpeelliseksi, mahdolliseksi ja edulliseksi”.⁴⁵³ Ulkoasiainsihtööri Pertti Torstila arvioi Brezhnevin vierailun laukaisseen jännitystä, minkä lisäksi DDR:n ja Länsi-Saksan suhdekehitys oli nähtävä osana myönteistä liennytyskehitystä. Kahden saksalaisen valtion välisillä sopimuksilla oli laajempi poliittinen merkitys ja ne vaikuttivat osaltaan suotuisasti liennytyksen edistymiseen Euroopassa. Liittotasavallalle realistinen liennytyspolitiikka ei ollut vain hetken ilmiö vaan pitkän aikavälin kehitys, kuten ulkoministeri Genscher marraskuussa 1978 asiaa luonnehti. SPD:n puoluesihtööri Egon Bahr oli puolestaan vierailullaan Yhdysvalloissa todennut Saksan kysymyksen olevan liennytykselle tärkeä osatekijä.⁴⁵⁴

Oliver Bangen mukaan Schmidtin ja DDR:n johtajan Erich Honeckerin välille kehittyi omalaatuinen suhde, sillä molemmat jakoivat pohjimmiltaan preussilaiset hyveet ja tiedostivat maiden välisten suhteiden hoitoon kuuluvan vastuun.⁴⁵⁵ Whiten viitekehyksen kautta katsottuna Neuvostoliiton ja Saksojen harjoittama kanssakäyminen oli liennytyspolitiikkaa puhtaimmillaan, koska erilaisilla kahdenvälisillä sopimuksilla oli siinä keskeinen rooli. Saksalainen termi *Ostpolitik*, jota usein on käytetty synonyymina liennytykselle, sisältää itsessään politiikka-liitteen.⁴⁵⁶ Tästä mielestäni hyvin ilmenee, miten omaa elämäänsä eurooppalainen liennytys eli, kun samaan aikaan Neuvostoliiton suhteet Yhdysvaltoihin olivat jatkuvassa alamäessä. Suomalaisetkin tiedostivat eurooppalaisen liennytyksen omalaatuisuuden.

Eurooppalainen liennytys ja Länsi-Euroopan valtioiden, ennen kaikkea Länsi-Saksan, lähentyminen itäblokkia kohtaan aiheutti kitkaa transatlanttisiin suhteisiin. Jaakko Iloniemi arvioi maaliskuussa 1979 Neuvostoliiton ja Saksan liittotasavallan välien parantumisen olleen omiaan monimutkaistamaan SLT:n ja Yhdysvaltain välistä suhdetta. Strategisen vaikuttamisen ajat olivat ennallaan, mutta ”nyansoitujen uusien yhteyksien solmiminen” suvaittiin molemmissa leireissä. Sen myötä Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton suhteiden kosketuspinta sai koko ajan uusia muotoja käyden entistä monimutkaisemmaksi sekä samalla vaikeaksi Washingtonista tai Moskovasta käsin hallittavaksi.⁴⁵⁷ Arviot ovat samansuuntaisia myös kirjallisuudessa: Euroopan sisäinen liennytys

⁴⁵³ UMA, Pol. os., Ded 16, ”Pääsihtööri Brezhnevin vierailu Bonniin 4.–7.5.1978 ja presidentti Giscard d’Estaingin vierailu Moskovaan 26.–28.4.1978; vierailujen poliittisten asiakirjojen vertaaminen”, 23.5.1979.

⁴⁵⁴ UMA, Pol. os., Ded 14, ”Katsaus Saksojen välisiin suhteisiin”, 17.1.1979.

⁴⁵⁵ Bange 2009, 231.

⁴⁵⁶ White 1992, 23–24.

⁴⁵⁷ UKA, Erittäin salaisia 1979, ”Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton suhteet amerikkalaisesta näkökulmasta nähtynä”.

vahvasti Länsi-Euroopan kansainvälistä roolia ja vaikutusvaltaa suhteessa supervaltoihin.⁴⁵⁸ Samalla Länsi-Euroopan rooli itsenäisenä valtatekijänä korostui, kun supervaltojen välitön vaikutusvalta näiden omien rajojen ulkopuolella vähentyi.⁴⁵⁹ Jos kylmä sota ymmärretään rakenteellisessa mielessä vallan kaksinapaisena jakautumisena sekä ideologisina ja sotilaallisina ryhmittymisinä, liennytysprosessi voidaan identifioida jäykkää blokkijakoa vavisuttaneisiin haasteisiin.⁴⁶⁰ Euroopalainen liennytys oli siten murtamassa perinteistä ja staattista kylmän sodan blokkiasetelmaa ja suomalaiset selvästi näkivät Länsi-Saksan roolin olleen tässä keskeinen.

Saksalais-suomalainen vierailuvaihto jatkui tiiviinä vuonna 1979. Maaliskuussa valtiosihteeri Matti Tuovinen tapasi Suomeen vierailulle tulleen Klaus Blechin, jonka mielestä liennytys eteni koko ajan, mutta entistä vaivalloisemmin: Mitä menestyksekkäämpää liennytys oli, sitä vaikeammaksi se muuttui. Mitä syvemmälle liennytys pureutui, sitä lähemmäksi kahden vastakkaisen järjestelmän herkät alueet tulivat.⁴⁶¹ Samaa viestiä Blech välitti myös Korhoselle: liennytyksen jatkumisen välttämättömyyttä korostettiin kaikkialla ja sen lähtökohtana oli yhteiskunnallisten ja poliittisten järjestelmien yhteensovittamattomuus. Liennytyksen maailmanlaajuisten mittasuhteiden vaikutus Eurooppaan oli myös tärkeä, sillä liennytyksen uskottavuus kärsisi, mikäli Euroopan ulkopuolella toimittiin liennytyksen vastaisesti. Koko liennytysasetelma vaarantui, jos yksipuolisiin etuihin pyritäisiin muualla, kuten Afrikassa, Lähi-idässä ja Kaakkois-Aasiassa.⁴⁶² Pitkälti samoin perustein suomalaiset olivat aikaisemmin korostaneet liennytyksen ulottamista Euroopan ulkopuolelle ja pohjois-etelä-suhteisiin. Mielestäni tästä ilmenee hyvin myös Wæverin esittämä väite, että liennytystä ei voinut olla ilman konfliktia.⁴⁶³ Liennytys pyrki ratkomaan idän ja lännen vastakohtaisuuksia, mutta päästessään lähemmäksi tämän konfliktin ydintä liennytyksen eteneminen hidastui.

Suomen ja Saksan liittotasavallan suhteiden voi katsoa huipentuneen, kun presidentti Kekkonen teki maahan ensimmäisen valtiovierailunsa toukokuussa 1979. Juhani Suomen mukaan matkan yhtenä tarkoituksena oli selventää länsieurooppalaisille Suomen ulkopoliittista asemaa.⁴⁶⁴ Presidenttiä varten laaditussa puheluonnoksessa todettiin liennytyksen peruslähtökohtien ja tarpeen olevan edelleen ennallaan. Kaikista kohdatuista vaikeuksista huolimatta liennytyskehitys oli jat-

⁴⁵⁸ Pons & Romero 2011, 89.

⁴⁵⁹ Suomi 2000, 539.

⁴⁶⁰ White 1992, 33.

⁴⁶¹ UMA, Pol. os., Ded 15, ”Saksan liittotasavallan ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö Klaus Blech valtiosihteeri Matti Tuovisen luona 16.3.1979”, 21.3.1979.

⁴⁶² UMA, Pol. os., Ded 15, ”Saksan liittotasavallan ulkoministeriön poliittisen osaston päällikön Klaus Blechin vierailu Suomessa 15.–16.3.1979: keskustelut alivaltiosihteeri Keijo Korhosen kanssa”, 22.3.1979.

⁴⁶³ Wæver 2003, 97.

⁴⁶⁴ Suomi 2000, 488.

kunut Helsingin päätösasiakirjan allekirjoittamisen jälkeen. Konferenssin merkitys ja päätösasiakirjan täytäntöönpano olivat edelleen liennytyskehityksen oleellisia osatekijöitä. Luonnokseen oli kirjattu myös seuraavaa tuttu ilmaus:

*Liennytyksen vaikutuksista puhuttaessa ei myöskään sovi unohtaa sitä, että liennytyksen eteneminen muuttuu sitä vaikeammaksi mitä pidemmälle siinä edistytään. Mitä syvemmälle liennytys pureutuu sitä lähemmäksi tulevat kahden vastakkaisen järjestelmän herkimmat alueet kuten arvojärjestelmien erot.*⁴⁶⁵

Tällä tulkinnalla mielestäni pyrittiin perustelemaan liennytyksen hidasta etenemistä 1970-luvun loppupuolella, mutta kiinnostavammaksi sen tekee se, että kyseessä on käytännössä sama tulkinta liennytyksestä kuin minkä saksalainen Blech oli Tuoviselle ja Korhoselle aikaisemmin kertonut. Onkin todennäköistä, että presidentin luottomies Korhonen oli raportoinut tästä tapaamisestaan Kekkoselle. Näin liennytyksen airuina toimivien länsisaksalaisten näkemykset levisivät suomalaistenkin virkamiesten ja poliitikkojen käyttöön – jopa länsisaksalaisiin skeptisesti suhtautuneelle Kekkosellekin.

Saksalainen lehdistö suhtautui Kekkosen vierailuun avoimen kriittisesti, mutta vierailu itsessään sujui kuitenkin hyvin ja sen päätyttyä myös lehdistön arviot olivat positiivisempia.⁴⁶⁶ Kahdenkeskeisissä keskusteluissa presidentti Kekkonen ja liittokansleri Schmidt lähinnä tyytyivät toteamaan SALT II-sopimuksen välttämättömyyden liennytyksen ja ETYK:in kannalta, koska Euroopan tilanne ei voinut olla vakaa ilman sopimusta.⁴⁶⁷ Vierailun yhteydessä lounaalla pitämässään puheessa Kekkonen totesi Suomen katseiden suuntautuvan liennytyspolitiikan osalta Eurooppaan ja erityisesti sotilaalliseen liennytykseen ja aseidenriisuntaan.⁴⁶⁸ Eniten oli kuitenkin panostettu Kekkosen pitämään esitelmään Hampurin Übersee-klubilla 9.5.1979 aiheesta ”Suomi eurooppalaisena maana”. Kyseessä oli yksi presidentin viimeisimmistä linjapuheista, jossa presidentti pyrki pitämään myös PAJ-hanketta esillä.⁴⁶⁹ Esitelmässä Kekkonen otti kantaa myös Suomen turvallisuuspoliittiseen tilanteeseen ja liennytykseen:

Suomi tuntee turvallisuutensa sitä vahvemmaksi, mitä rauhanomaisempi ja riidattomampi Euroopan tilanne on, mitä ehdottomammin jännityksen lientyminen juurtuu jokaisen maanosamme valtion kansainväliseen peruskäyttäytymiseen – – [Euroopan] tu-

⁴⁶⁵ UKA, 22/41, Vierailukansion taustamuistiot, ”Suurvaltapoliittinen tilanne, itä-länsisuhteet”.

⁴⁶⁶ Visuri & Forsberg 1992, 256.

⁴⁶⁷ UMA, Pol. os., Ded 16, ”Tasavallan presidentti Urho Kekkosen ja Saksan liittotasavallan liittokansleri Helmut Schmidtin keskustelu liittokanslerin virastossa Bonnissa 8.5.1979”, 24.5.1979.

⁴⁶⁸ UKJT, Tasavallan presidentti Urho Kekkosen vastaus liittokansleri Helmut Schmidtin lounaalla pitämään puheeseen Bonnissa 8.5.1979.

⁴⁶⁹ Tuikka 2007, 310; Suomi 2000, 492, 566.

*levaisuus muuttuvassa maailmassa ei voi perustua voimapolitiikkaan ja asevarusteluihin, vaan moninaisuuden suvaitsemiseen, rauhanrakkauteen, kompromissihaluun ja laaja-alaiseen yhteistyöhön.*⁴⁷⁰

Suomen turvallisuustilanne oli Kekkosen mukaan sitä parempi, mitä rauhallisempi tilanne oli Euroopassa ja mitä useammat valtiot noudattavat toiminnassaan liennytyksen pelisääntöjä, minkä vuoksi liennytyksen status quon säilyminen Euroopassa oli edelleen ensiarvoisen tärkeää. Presidentti käytti esitelmässään myös runsaasti liennytykselle tyypillistä sanastoa. Kenties liennytys oli jollain tavalla jämähäntynyt juhlapuheiden tasolle, mutta kuten Niedhartin toteaa, liennytyksen kuvittelu kulki sen harjoittamisen edellä ja liennytyksen kieli käytti uudenlaista sanastoa.⁴⁷¹

Tyypillistä liennytyksen sanastoa Kekkonen käytti myös vuonna 1980 julkaistussa *Tamminiemi*-teoksessaan⁴⁷², jossa hän kertoi viehättyneensä toteamukseen, että liennytys oli ”valmiutta ratkaista erimielisyydet ilman riitaa tai voimakeinoja, ilman uhkailuja tai aseiden kalistelua, rauhanomaisin keinoin, neuvottelupöydän ääressä.”⁴⁷³ Toisen määritelmän mukaan liennytys voitiin määritellä vahvan jatkuvuuden omaavaksi poliittiseksi tilanteeksi, jonka vallitessa todennäköisyys Euroopan aiheuttamalle, supervaltojen väliselle, suursodalle vähenisi. Liennytys oli pitkän aikavälin tapahtumasarja.⁴⁷⁴ Myös Willy Brandt ajatteli liennytyksen olevan pitkän aikavälin prosessi, jonka peräkkäiset vaiheet ovat lähentyminen, ymmärtäminen ja yhteistyö. Se perustui voimasta luopumiseen ja status quon molemmiin puoleiseen hyväksymiseen. Brandtin liennytyskäsite muodostui vahvasta eurooppalaisesta komponentista.⁴⁷⁵ Lisäksi *Tamminiemi*-teoksen sanamuodot ovat lähellä hänen Übersee-klubilla pitämänsä esitelmän sanamuotojen kanssa.

Kokonaisuudessaan eurooppalainen komponentti oli selvästi vahvistunut myös Kekkosen liennytysajattelussa. Wæverin mukaan liennytys-termin piti juuri kasassa sen ominaisuus, että sen alle voitiin luetella monenlaisia menettelytapoja, joita kaikkia yhdisti pyrkimys jännitteiden vähentämiseen.⁴⁷⁶ Tämä näkyy Kekkosen poliittiseksi testamentiksi suunnitellussa teoksessa, johon oli luontevaa kirjata mahdollisimman moniulotteinen näkemys liennytyksestä. Hän oli ehtinyt olla vallassa jo lähes neljännesvuosisadan ja nähnyt vuonna 1956 alkaneella valtakaudellaan muutoksen koko kansainvälisessä järjestelmässä kylmän sodan synkimmistä hetkistä liennytyksen kulta-aikaan saakka. Näin mittavan valtakauden aikana liennytyksestä täytyi väkisinkin muodostua Kek-

⁴⁷⁰ ULA 1979, 18.

⁴⁷¹ Niedhart 2017. 23–24.

⁴⁷² *Tamminiemi* oli Kekkosen poliittinen testamentti, jonka kokoamisesta vastasivat toimittajat ja vanha presidentti lähinnä hyväksyi sen sisällön. Tuikka 2007, 22.

⁴⁷³ UKJT, Suomesta maailmanyhteisön jäsenenä.

⁴⁷⁴ Ibid.

⁴⁷⁵ Haftendorf 1977, 103.

⁴⁷⁶ Wæver 2003, 96.

koselle näkemys pitkän aikavälin prosessista, johon kuului monia eri elementtejä ja vaihteita. Keskeisintä Kekkosen teoksessa esittämässään näkemyksessä on mielestäni se, että liennytyks nähdään nimenomaan kanssakäymisen muotona, joka perustui rauhanomaisiin keinoihin ja neuvotteluihin. Väkivallalla tai aseilla uhkailu viittasivat selvästi kylmän sodan keinoihin. Samalla liennytyksen keinojen hyödyntäminen muodosti Kekkosen näkökulmasta tilanteen, jonka voi mielestäni tulkita olleen joko liennytyksen olosuhde tai aikakausi. Whiten mukaan liennytyksen nähtiin ajoittain edustavan johdantoa yhteistyönaikakauteen, lähentymiseen idän ja lännen välillä,⁴⁷⁷ ja myös Kekkosen tulkinnassa tällainen ajatus saattoi nähdäkseni olla taustalla.

Kulkiko liennytys kuitenkin liikaa jalojen ajatusten ehdoilla ja oliko sen konkreettinen pohja romahtanut? Von Geusau kirjoitti vuonna 1979, että liennytys ei ollut osoittautunut avaimeksi ratkomaan kansainvälisen politiikan ongelmia. Julistettu poliittisen ja sotilaallisen liennytyksen täydentävyys ei ollut edistänyt asevarustelun hillintää ja täyttänyt ihmiskunnan toiveita aseistariisunnasta. Von Geusaun mukaan ”epävarma liennytys” oli lannistavan sopiva nimi kuvaamaan Euroopan senhetkistä tilannetta, joka piti muuttaa perusteellisesti.⁴⁷⁸ Samankaltainen sävy välittyi myös Korhosen syyskuussa 1979 tekemästä arviosta, jossa hän arvioi vallitsevan ”liennytysprofiilin” olevan matala ja häiritseviä tekijöitä oli muun muassa Euroopan ulkopuoliset konfliktit. Sotilaallisesti johtavilla valtioilla ei kuitenkaan ollut Korhosen mukaan kykyä kontrolloida tilannetta, vaikka se olisikin näiden etujen mukaista.⁴⁷⁹

Valtiosihteeri Tuovisen mielestä sekä idän että lännen poliittiset johtajat korostivat jatkuvasti liennytyksen jatkamisen välttämättömyyttä, vaikka Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton väliset suhteet vaikuttivat huonommilla kuin muutama vuosi sitten. Suhteita koettelivat kansainväliset kriisit sekä Yhdysvaltain suhteiden kehittyminen Kiinaan. Sotilaallisen liennytyksen vaikeuksista huolimatta vaihtoehtoja ei juuri ollut, ja Suomi luotti erityisesti Euroopan valtioiden välisen riippuvuuden merkitykseen ja lisääntyvään yhteistyöhön.⁴⁸⁰ Joulukuussa myös presidentti Kekkonen joutui toteamaan Ranskan suurlähettiläs Chazellelle pitävänsä Euroopan tilannetta vaikeana ja epävarmana.⁴⁸¹ Kuten Ronald Steel kirjoitti jo vuonna 1972, supervallat eivät haaveilleet maailman järjestämisestä uusien voimien ympäröidessä niitä. Tilalla oli kilpailu ja vaihtuva tasapaino,⁴⁸² johon liennytys osaltaan oli nähdäkseni johtanut. Myös von Geusaun *Uncertain Détente*-teos tuntuu

⁴⁷⁷ White 1992, 20.

⁴⁷⁸ Von Geusau 1979a, xviii–xix.

⁴⁷⁹ UM Pol. osaston muistiot Ded 18, ”Unkarin varaulkoministeri Janos Nagyn vierailu 13.–16.9.1979; keskustelut alivaltiosihteeri Korhosern kanssa 14.9.1979”, 4.10.1979.

⁴⁸⁰ UMA, Pol. os., Ded 18, ”Valtiosihteeri Matti Tuovisen ja Iso-Britannian ulkoministeriön valtiosihteeri Sir Michael Palliser’n keskustelut Helsingissä 17.10.1979”, 23.10.1979.

⁴⁸¹ UMA, Pol. os., Ded 19, ”Ranskan suurlähettiläs Chazelle Tasavallan presidentin luona 12.12.1979”, 13.12.1979.

⁴⁸² Steel 1972, viii.

nimensä puolesta entistä osuvammalta. Liennytyks oli suomalaistenkin mielestä epävarmalla pohjalla, mutta ylipäänsä olemassa, koska kyse oli olosuhteen ohella myös idän ja lännen välisen kanssakäymisen muodosta.

Toisin kuin supervaltojen välinen liennytyks, joka yleisesti katsottiin kuolleeksi vuoteen 1979 mennessä, eurooppalainen liennytyks sinnitteli 1980-luvulle.⁴⁸³ Tämä näkyi myös suomalaisten näkemyksissä ja tapa puhua eurooppalaisesta liennytyksestä erosi supervaltojen välistä liennytyksestä koskevista näkemyksistä. Koska kyseessä oli pitkän aikavälin prosessi, ei hetkellisillä takaiskuilla ollut niin suurta merkitystä. Toisaalta liennytyksen näkeminen pitkäaikaisena prosessina saattoi myös olla keino, jolla suomalaiset sulkivat silmänsä ikäviltä tapahtumilta ja luottivat liennytyksen itse korjaavan itsensä. Joka tapauksessa eurooppalainen liennytyks alkoi näyttäytyä selvästi omana kehityskulkuna, johon supervaltojen suhteet eivät enää samalla tavalla vaikuttaneet. Suomalaiset keskustelivat eurooppalaisen liennytyksen tilasta ensisijaisesti saksalaisten kollegojensa kanssa ja eurooppalaista liennytyksestä peilattiin Saksojen välisten sekä Länsi-Saksan ja Neuvostoliiton suhteiden kehityksen kautta. Tämä näkyi niin yksittäisten virkamiesten kuin presidentti Kekkonen näkemyksissä liennytyksestä, jotka heijastelivat samoja ajatusmalleja, mitä saksalaiset olivat esittäneet. Suomen ja Länsi-Saksan välien tiivistyminen on mielestäni yksi osoitus eurooppalaisen liennytyksen jatkuvuudesta kansainvälisesti muuten jännittyneenä ajanjaksona. Eurooppalainen liennytyks näyttäytyi selvemmin omana kehityspolkunaan, jota supervaltojen suhteet eivät samalla tavalla rasittaneet. Vuodenvaihteessa 1979–1980 tämä suhde joutui kuitenkin kenties kovimmalle koetukselle.

4.4. Naton kaksoispäätös ja Afganistanin miehitys – liennytyksen romahdus?

Joulukuun 12. päivä 1979 Nato teki niin kutsutun kaksoispäätöksen, jonka mukaan se sijoittaisi Eurooppaan uusia Yhdysvaltalaisia Pershing II-risteilyohjuksia. Samalla se esitti Neuvostoliitolle tarjouksen, jonka mukaan Nato voisi muuttaa omien ydinaseiden määrää, jos Neuvostoliitto vähentäisi omia, hiljattain Eurooppaan sijoitettuja keskimatkan SS-20 ballistisia ohjuksiaan. Toisin kuin aikaisempi tutkimus väittää, Länsi-Euroopan poliittinen ja sotilaallinen eliitti oli pitkään painottanut Yhdysvalloille, että sen tulisi sijoittaa Eurooppaan Neuvostoliiton alueelle yltäviä uusia ydinaseita.⁴⁸⁴ Länsi-Saksa oli huolissaan neuvostoliittolaisten SS-20 ohjusten aiheuttamasta sotilaallisesta ja poliittisesta uhkasta ja esimerkiksi Iso-Britannia oli huolissaan laajemmin liittouman

⁴⁸³ Hanhimäki 2010, 217.

⁴⁸⁴ Spohr Readman 2011, 39.

pelotevaikutuksesta.⁴⁸⁵ Joulukuun 27. päivä Neuvostoliitto puolestaan teki päätöksen miehittää sen eteläisen rajanaapurinsa Afganistanin tukeakseen maan kommunistista hallitusta. Njølstadin mukaan mikään ei osoita siihen, että Neuvostoliittoa olisi ajanut laajentumishalut, vaan pikemminkin kyse oli puolustuksellisesta operaatiosta maan rajan tuntumassa. Yhdysvalloissa kuitenkin pelättiin Neuvostoliiton haluavan haastaa Yhdysvallat vaikutusvallassa Persianlahden alueella.⁴⁸⁶ Monien tutkijoiden mielestä supervaltojen suhteet vajasivat vuosikymmenen vaihtuessa toiseen kylmään sotaan.⁴⁸⁷ Kansainvälisen tilanteen kehittymistä seurattiin huolestuneena Suomen ulkoministeriössä.

Osastopäällikkö Törnudd käsitteli 11.12.1979 laatimassaan muistiossa keskimatkan ohjuksia Euroopassa, sotilaallista tasapainoa ja Suomen turvallisuutta. Törnuddin mukaan liennytysprosessi voisi jatkua ”jälleen takaiskun kärsineenä”, vaikka Nato tekisikin päätöksen risteilyohjusten ja Pershing II -ohjusten sijoittamisesta Eurooppaan. Päätös ei sinänsä tekisi selkkausta tai sotaa todennäköisemmäksi, vaan sotilasliittojen ja supervaltojen tavoitteena oli ”vaikutusvallan säilyttäminen tai lisääminen rauhanomaisin keinoin”. Uusi asejärjestelmä kuitenkin entisestään lisäisi mahdollisuuksia ulottaa sodankäynti Suomen alueelle tai ilmatilaan. Maan hallitus valittelikin virallisessa kannanotossaan Naton ministerineuvoston tekemää päätöstä ohjusten sijoittamisesta Eurooppaan. Tilanteessa oli entistä tärkeämpää ponnistella varustelukierteen katkaisemiseksi ja liennytysprosessin turvaamiseksi.⁴⁸⁸ Pekka Visurin mukaan risteilyohjusten muodostama uhka oli verrattavissa 1960-luvun tilanteeseen, jolloin yhdysvaltalaisen pommikoneiden suunnitellut reitit kulkivat Suomen yli kohti Neuvostoliittoa.⁴⁸⁹ Vakavasta tilanteesta huolimatta Törnudd ei ollut julistamassa liennytystä kuolleeksi, koska kyseessä oli nimenomaan prosessi eikä se ollut ikinä varsinaisesti saavuttanut lopullista päätepistettään. Päinvastoin liennytykseen haluttiin entistä tiukemmin takertua.

Ulkoministeriön tammikuussa lähettämässä ohjekiertokirjeessä ei euro-ohjuksiin viitattu suoraan, mutta viesti ei jättänyt epäselvyyttä siitä, mistä oli kysymys.⁴⁹⁰ Kiertokirjeessä tuotiin esille Suomen hallituksen huolestuneisuus viime aikoina tapahtuneesta jännityksen lisääntymisestä, mutta siitä huolimatta pyrkimyksiä liennytyksen ja aseidenriisunnan puolesta oli jatkettava. Kiertokirjeeseen liitetystä työpaperissa todettiin, että Eurooppaan oli syntymässä paradoksaalinen tilanne, kun aseistuksen tehostuessa sen sotilaallinen käyttö kävi entistä mahdollisemmaksi,

⁴⁸⁵ Spohr 2016, 87.

⁴⁸⁶ Njølstad 2010, 150.

⁴⁸⁷ Ks. esim. Spohr 2016, 108; Halliday 1983; Kallenaution 2005, 405.

⁴⁸⁸ UMA, Pol. os., Ded 19, ”Keskimatkan ohjusaseet Euroopassa, sotilaallinen tasapaino ja Suomen turvallisuus”, 11.12.1979.

⁴⁸⁹ Visuri 2010, 243.

⁴⁹⁰ Suomi 2000, 573.

mutta samalla jatkuvan aseistautumisen poliittiset seuraukset murensivat maaperää liennytyksen alta, joka kuitenkin tunnustettiin pitkällä tähtäimellä kaikkien Euroopan valtioiden turvallisuuden takeeksi.⁴⁹¹ Naton kaksoispäätös oli vaikea ja epäsuosittu, sillä samaan aikaan lännen julkisessa mielipiteessä oli totuttu näkemään liennytys enemmän tai vähemmän pysyvänä ominaisuutena kansainvälisessä järjestelmässä.⁴⁹² Törnuddin joulukuussa laatimaan muistioon verrattuna näkemys oli siten jo selvästi huolestuneempi. Suomalaisetkin olivat alkaneet nähdä liennytyksen pysyvänä olotilana kaikista vaikeuksista huolimatta, mistä johtuen reaktiot vuodenvaihteen 1979–80 kriiseihin olivat pettymyksen ja hämmennyksen sävyttämiä.

Tavatessaan tammikuun lopussa Yhdysvaltain suurlähettiläs Rozanne Rigdwayn Kekkonen sanoi liennytyksen olevan pitkäaikainen prosessi, mutta edessä olisi pitkä rakennusvaihe alueelliseen ja maailmanlaajuiseen tasapainoon tähtäävien tavoitteiden saavuttamiseksi.⁴⁹³ Keskusteluissa Iso-Britannian suurlähettilään kanssa Kekkonen pohti, miksi Neuvostoliitto oli punninnut Afganistanin miehityksen kauan vaalittua liennytyskehitystä tärkeämmäksi. Hänen oli vaikea löytää järkevää selitystä supervallan toiminnalle.⁴⁹⁴ Myös presidentin vuoden 1980 uudenvuodenpuhetta leimasi huolestunut sävy. Luodessaan katsauksen menneisyyteen presidentti arvioi liennytyskehityksen hidastuneen, eikä ETYK:in ensimmäinen seurantakokous ollut täyttänyt odotuksia. Erityisen huolestuttavaksi hän näki Euroopan kehityksen, josta liennytys oli alun perin lähtenyt liikkeelle.⁴⁹⁵

Sama huolestunut sävy väritti myös Kekkosen helmikuussa pitämää valtiopäivien avajaispuhetta: ”Onpa jo manattu esiin nk. kylmää sotaakin”.⁴⁹⁶ Puheessa presidentti kertoi häneen tehneen suuren vaikutuksen Willy Brandtin haastattelu, jossa entinen liittokansleri korosti liennytyksen suurta merkitystä Euroopassa. Myöskään Kekkosen mielestä maanosan ulkopuoliset asiat eivät saisi turmella saavutettuja tuloksia. Liennytys oli pitkällä tähtäimellä Euroopan tärkein turvallisuuden tae.⁴⁹⁷ Kyseessä on nähdäkseni Brandtin Spiegel-lehdelle 14.1.1980 antama haastattelu. Haastattelussa Brandt ei ollut niinkään vaatinut lisää liennytystä Afganistanin tapahtumien johdosta, vaan korostanut sitä, että liennytyksen saavutuksia Euroopassa ei missään nimessä saisi tuhota.⁴⁹⁸ Seppo Hentilän mukaan Kekkosen epäluulo saksalaisia kohtaan oli juurtunut niin syvään,

⁴⁹¹ UKA, 21/195, ”Ohjekiertokirje n:o 2, 23.1.1980, Asia: Aseidenriisunta- ja turvallisuuskysymykset.”

⁴⁹² Nuti 2009, 68.

⁴⁹³ UM Pol. osaston muistiot Ded 20, ”Yhdysvaltain suurlähettiläs tasavallan presidentin luona”, 23.1.1980.

⁴⁹⁴ UM Pol. osaston muistiot Ded 20, ”Iso-Britannian suurlähettiläs Sir James Cablen käynti tasavallan presidentin luona 10.1.1980”, 11.1.1980.

⁴⁹⁵ ULA 1980, 11.

⁴⁹⁶ ULA 1980, 14.

⁴⁹⁷ ULA 1980, 14.

⁴⁹⁸ Berliner Ausgabe 9, ”Interview für Der Spiegel, 14. Jan. 1980“, 261–262.

ettei edes tunnettu antifasisti Willy Brandt saanut armoa presidentin silmissä: vuonna 1966 Kekkonen oli kirjoittanut päiväkirjaansa Brandtin olevan pelottava ja puhuvan kuin SS-mies. Kekkonen suhtautuminen Brandtin uutta idänpolitiikkaa kohtaan oli muuttunut myönteisemmäksi tuloksien alkaessa näkyä. Tämä politiikka oli kuitenkin lieventänyt jännitystä ja vähentänyt kuviteltavissa olevaa Länsi-Saksan suunnalta tulevaa sotilaallista uhkaa, johon Neuvostoliitto voisi tarpeen tullen vedota YYA-sopimuksen perusteella.⁴⁹⁹

Muutos Kekkosen suhtautumisessa Brandtiin on mielestäni suorastaan silmiin pistävä ja on linjassa Kekkosen aikaisemman, länsisaksalaista liennytyksistä lähentyvän ajattelun kanssa. Kekkonen tuskin olisi viitannut Brandtiin puheessaan, mikäli olisi edelleen pitänyt tätä ”SS-miehenä”. Molemmilla oli mielestäni mitä parhaimmat motiivit puhua liennytyksen jatkamisen puolesta Euroopassa. Supervaltojen välien kiristyminen oli aikoinaan tuntunut ensisijaisesti Länsi-Saksassa ja maa olisi armotta Naton ja Varsovan liiton taistelutanner mahdollisessa kolmannessa maailmansodassa. Samalla Saksan alueelta kumpuavat jännitteet olivat suoraan vaikuttaneet Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin, kuten Seppo Hentilä on oivallisesti osoittanut.⁵⁰⁰ Jos tilanne Keski-Euroopassa kiristyisi entisestään, Suomi voisi jälleen joutua YYA-sopimuksen takia hankalaan tilanteeseen Neuvostoliiton kanssa. Pahimmassa tapauksessa ei Suomen asema olisi ollut paljoa Länsi-Saksaa parempi: molemmat olivat heti Neuvostoliiton vaikutuspiirin naapurissa ja Suomi oli YYA-sopimuksella sidottu estämään alueensa sotilaallisen käytön Neuvostoliittoa vastaan – tarvittaessa Neuvostoliiton avustuksella.

Kekkosen ja Brandtin ajattelu eurooppalaisen liennytyksen suojelemisesta näkyi myös ulkoministeriössä. Tammikuun alussa ulkoministeri Väyrynen otti vastaan suurlähettiläs Ridgwayn, joka kertoi Afganistanin miehityksen aiheuttavan merkittävän muutoksen supervaltojen suhteissa. Yhdysvaltain korkein poliittinen johto kävi parhaillaan läpi tilannetta ja tulevia seurauksia. Suurlähettiläs kuitenkin kiisti paluun kylmän sodan keinoihin, mutta paluu liennytykseen tulisi kestämään kauan – eikä sanaa oikeastaan tulisi lainkaan käyttää, sillä supervaltojen näkemykset ja maailmankatsomus olivat sen verran erilaiset.⁵⁰¹ Tästä huolimatta Väyrynen ja muut suomalaiset halusivat kaikin keinoin pitää kiinni liennytyksestä. Väyrysen mukaan jopa Afganistanin miehityksen jälkeisessä tilanteessa oli mahdollista jatkaa liennytystä Euroopassa, kuten hän totesi Ranskan ulkoministeri Jean Francois-Poncet’lle tämän vieraillessa Helsingissä. Tulevassa Madridin ETYK-seurantakokouksessa⁵⁰² oli mahdollisuus luoda puitteet keskusteluille, jos poliittista tahtoa löytyisi. ETYK-prosessin jatkuminen oli liennytyksen tärkeä osatekijä. ”Eurooppa tulisi voida eristää

⁴⁹⁹ Hentilä 2003, 65, 120.

⁵⁰⁰ Ks. Hentilä 2003, 120, 198.

⁵⁰¹ UM Pol. osaston muistiot Ded 20, ”Kansainvälinen tilanne; Yhdysvaltain suurlähettiläs ulkoministeri Väyrysen luona 7.1.1980”, 7.1.1980.

⁵⁰² Toinen ETYK-seurantakokous oli tarkoitus järjestää Madridissa vuonna 1980. Reimaa 2008, 220.

mahdollisimman pitkälle ulkopuolisilta haittavaikutuksilta”.⁵⁰³ Ranskalla oli tähän taas aivan päinvastainen kanta: liennytyks oli globaali prosessi, jonka eristäminen vain Eurooppaa koskevaaksi oli jännittyneessä maailmantilanteessa mahdotonta. Ranskalaiset eivät olleet Francois-Poncet’n mukaan tottuneet käyttämään aivan samoja sanoja liennytyksen jaettavuudesta kuin suomalaiset. Väyrynen korjasikin toteamustaan, että eurooppalaisen ja globaalin liennytyksen välinen yhteys ei ollut suomalaisten näkemysten vastainen, mutta kehitys pystyi olemaan Euroopassa suotuisampi kuin muualla maailmassa. ”Miksi ulkopuolisten, huonojen vaikutteiden olisi annettava vaikuttaa Euroopassakin”, kysyi Väyrynen.⁵⁰⁴ Francois-Poncet’n näkemys liennytyksestä globaalina prosessina on suoraan linjassa Neuvostoliiton ja Ranskan vuonna 1977 allekirjoittaman liennytysjulistuksen kanssa, jonka mukaan liennytys oli yleismaailmallinen ja kansainvälisen politiikan tavoite.⁵⁰⁵ Geopoliittisesti suoraan Neuvostoliiton naapurissa olleelle Suomelle ajatus liennytyksen yleismaailmallisuudesta sai kuitenkin väistyä kansainvälisen tilanteen kiristytessä.

Väyrysen kanssa samanlainen ajatuksenjuoksu oli pitkälti myös alivaltiosihteeri Korhosella, joka tammikuun lopussa tapasi Ranskan ulkoministeriön edustajan. Korhosen mukaan Afganistanin tapahtumilla oli epäilemättä kielteinen vaikutus liennytykselle, mutta ”globaalin liennytyksen käsite” oli aina ollut hämärä. Siihen oli aina kuulunut kilpailua ja yhteistyötä, joskin kilpailu tuntui nyt selvempänä. Eurooppalaisten tuli Korhosen mielestä lähestyä tilannetta käytännön toimin, kuten jatkamalla Madridin ETYK-kokouksen valmisteluja, mutta myös amerikkalaiset olivat Euroopan liennytykselle tärkeässä asemassa. Korhosen arvion mukaan oli ilmeistä, että Neuvostoliitto tulisi lähiaikoina vaatimaan liennytyksen jatkamista tarjoamalla sovintopolitiikkaa.⁵⁰⁶ Korhonen siten vetosi liennytyksen epäselvyyteen, mistä syystä liennytystä oli mahdollista jatkaa kansainvälisesti jännittyneessä tilassa. Paradoksaalisesti liennytystä oli myös kritisoitu samasta syystä, että se oli epämääräinen ja merkitykseltään hämärä,⁵⁰⁷ mutta nyt Korhosen mielestä liennytys voisi juuri sen vuoksi jatkua. Myös jopa aikaisemmin suomalaisille tyypillinen ETYK-optimismi nosti jälleen päätään Väyrysen ja Korhosen kannanotoissa.

Tapaamisessa Romanian suurlähettilään kanssa helmikuun alussa Korhonen kertoi, että kansainvälisen tilanteen vakavuudesta johtuen Euroopan liennytyksen saavutusten turvaamisesta ei

⁵⁰³ UM Pol. osaston muistiot Ded 20, ”Ranskan ulkoministeri Jean Francois-Poncet’n virallinen vierailu Suomeen 13.–14.2.1980; ulkoministeri Paavo Väyrysen kanssa Helsingissä 14.2.1980 käydyt keskustelut”, 25.2.1980.

⁵⁰⁴ Ibid.

⁵⁰⁵ Reimaa 2008, 176.

⁵⁰⁶ UM Pol. osaston muistiot Ded 20, ”Ranskan ulkoministeriön edustaja alivaltiosihteeri Korhosen luona”, 31.1.1980.

⁵⁰⁷ Wæver 2003, 95.

ollut varaa luopua. Maanosan valtioiden etujen mukaista oli eristää Euroopan ulkopuolisten alueiden ongelmat, jotteivat ne pääsisi häiritsemään Euroopan liennytyskehitystä.⁵⁰⁸ Kovin kaukana Väyrysen ja Korhosen näkemyksistä ei ollut myöskään poliittisen osaston osastopäällikkö Klaus Törnudd, joka tapasi USA:n ulkoministerin Pohjois-Euroopan -osaston päällikön Robert Funsethin Suomessa. Keskusteluissa Törnudd totesi liennytyksen vallitsevan tilanteen huolestuttavan suomalaisia, koska maan kansallinen etu ja turvallisuus edellyttivät liennytyksen jatkumista:

*Voidaanko liennytyksen varaan edelleen rakentaa. Vaikuttaa joka tapauksessa siltä, että kumpikin johtava suurvalta haluaa liennytyksen jatkuvan. Puhutaan paljon liennytyksen jaettavuudesta ja jakamattomuudesta. Suomi on ollut sitä mieltä, että liennytyksen jatkumiselle Euroopassa, kaikesta tapahtuneesta huolimatta, on edellytyksiä. – Yleistilanne on epäsuotuista, mutta on myös alueita, joilla liennytyspolitiikalla on toimintamahdollisuuksia. Suomi haluaa pitää kiinni näistä mahdollisuuksista.*⁵⁰⁹

Whiten jaottelun kautta nähtynä välittyy tästä lausunnosta näkemys liennytyksestä jaettavana ja eristettävänä olosuhteena, jonka puitteissa liennytyspolitiikkaa olisi mahdollista jatkaa politiikan välineenä ja päämääränä itsessään.⁵¹⁰ Tämä mielestäni kuvastaa osuvasti sitä, miten sitkeästi suomalaiset halusivat pitää kiinni liennytyksestä ja sen saavutuksista huolimatta ilmiselvistä kansainvälisen tilanteen kiristymisestä. Liennytyksestä oli tullut valtavan tärkeä eikä sitä edeltäneeseen aikaan haluttu missään nimessä palata. Kauas olivat jääneet puheet liennytyksen ulottamisesta Euroopan ulkopuolelle ja pohjois–etelä-suhteisiin. Soikkasen mukaan Suomen näkökulmasta miehitys oli ongelmallinen, sillä neuvostojoukkojen väitettiin tulleen maahan Afganistanin kanssa solmittuun YYA-sopimukseen vedoten. Miehitystä ei vuoden 1979 viimeisenä päivänä annetussa ulkoministeriön lausunnossa suoraan tuomittu, vaan siinä painotettiin Neuvostoliiton lupausta vetää joukot takaisin. Hallituksen ulkoasiainvaliokunta päätti, että Suomi tuli pidättäytymään YK:n yleiskokouksessa pidettävässä Afganistania koskevassa äänestyksessä, koska Afganistanin tapahtumat olivat suurvaltojen välinen ristiriita. Tämä oli kuitenkin ongelmallinen selitys, mikä herätti kritiikkiä Suomessakin.⁵¹¹ Mielestäni suomalaisten liennytystä, sen rajaamista ja jatkamista korostavissa kommentteissa heijastuukin tämä hankala asema, johon Neuvostoliiton tekemä Afganistanin miehitys Suomen asetti. Puheet liennytyksen rajaamisesta Eurooppaan tarkoittivat Suomen kannalta hankalan konfliktin rajaamista maanosan asioiden ulkopuolelle.

⁵⁰⁸ UM Pol. osaston muistiot Ded 20, ”Romanian suurlähettiläs Maria Stanescon käynti alivaltiosihteeri Korhosen luona”, 8.2.1980.

⁵⁰⁹ UM Pol. osaston muistiot Ded 20, ”Yhdysvaltojen ulkoasianministeriön Pohjois-Euroopan osaston päällikkö Robert Funseth Suomessa: Keskustelut osastopäällikkö Klaus Törnuddin kanssa 12.2.1980”, 28.2.1980.

⁵¹⁰ White 1992, 19–20, 23, 25.

⁵¹¹ Soikkanen 2008, 455–456.

Afganistanin miehitys oli lännelle shokki ja yllätys. Länsi-Saksan Nato-suurlähettiläs Pauls oli koonnut 1. tammikuuta 1980 lähettämäänsä raporttiin muiden Nato-lähettiläiden kannanottoja Afganistanin miehityksestä. Lähettilään mielestä Neuvostoliitto oli toimillaan osoittanut, mitä mieltä se todella oli liennytyksestä ja lännen vaatimuksista, että liennytyksen tuli olla jakamaton. Britannian lähettiläs näki selviä yhtymäkohtia 1930-lukuun ja liittouman tuli vetää tästä johtopäätökset liennytyks- ja puolustuspolitiikkaansa.⁵¹² Tammikuun 8. Pauls raportoi, että amerikkalaisten mukaan Afganistanin miehitys oli selvä osoitus Nato-liittouman jakamattoman liennytyksen käsitteen ja Neuvostoliiton Eurooppaan keskittyvän liennytyksen ristiriidasta.⁵¹³ Länsi-Saksan ulkoministeri Genscher totesi tapaamisessa yhdysvaltalaisen delegaation kanssa Washingtonissa, että lännen tuli selväsanaisesti vastustaa Neuvostoliiton toimia ja painottaa liennytyksipolitiikan jakamattomuutta.⁵¹⁴

Helmut Schmidt oli kannanotoissaan varovaisempi ja vältteli sanaa ”valloitus” uudenvuodenpuheessa, kun taas presidentti Carter otti huomattavasti jyrkemmän linjan ja puhui Neuvostoliiton toimista pahimpana uhkana rauhalle sitten toisen maailmansodan. Schmidtille liennytyksipolitiikan edellytyksenä oli asevoimien tasapaino idän ja lännen välillä, mutta liennytyksen ei pitänyt rajoittua vain Eurooppaan tai Saksojen välille vaan olla pikemminkin globaali.⁵¹⁵ Neuvostojohdolle tuli yllätyksenä voimakas kansainvälinen ja Yhdysvaltojen vastareaktio miehitystä kohtaan. Perääntyminen ei enää kuitenkaan tullut kysymykseen, sillä se olisi näyttänyt tappiolta.⁵¹⁶ Euroopan reaktio Neuvostoliiton Afganistanin miehitykseen olikin paljon varovaisempi ja valikoivampi kuin Yhdysvaltain. Länsieurooppalaiset pyrkivät ylläpitämään ja mahdollisesti parantamaan Euroopan sisäistä liennytystä, vaikka samalla pönkittivät Naton päätöstä vastata Neuvostoliiton sotilaalliseen voimaan uudistamalla länsiliittouman aseistusta.⁵¹⁷ Vaikka supervaltojen suhteet huonontuivat euro-ohjusten ja Afganistanin miehityksen seurauksena, ensimmäistä kertaa kylmän sodan aikakaudella se ei automaattisesti tarkoittanut kaikkien itä-länsi-suhteiden heikkenemistä. Blokkien molemmin puolin oli tahtoa ylläpitää liennytyksen tuloksia enemmän kuin halua seurata supervaltioja vastakkainasettelun linjalla.⁵¹⁸ Suomalaisten näkemykset olivat lähellä muualla Euroopassa esitettyjä kannanottoja, joissa Neuvostoliiton toimia ei haluttu tuomita liian jyrkästi ja liennytyksen saavutukset Euroopassa haluttiin turvata. Tässäkin suhteessa suomalaisten liennytyksestä koskeva käsitys oli hivuttautunut lähelle länsisaksalaista näkemystä – joskin kärjistetysti.

⁵¹² AAPD 1980, Dok.1, “1. Januar 1980: Pauls an Auswärtiges Amt“.

⁵¹³ AAPD 1980, Dok.6, “8. Januar 1980: Pauls an Auswärtiges Amt“.

⁵¹⁴ AAPD 1980, Dok. 19, ” 21. Januar 1980: Hermes an Auswärtiges Amt“.

⁵¹⁵ Spohr 2016, 88–89, 110.

⁵¹⁶ Zubok 2010, 104.

⁵¹⁷ Pons & Romero 2011, 98.

⁵¹⁸ Békés 2017, 43,

Afganistanin miehitys oli Iloniemen mielestä hyvin dramaattinen, mutta sen kutsuminen toisen kylmän sodan alkamiseksi on ehkä liikaa sanottu, vaikka se osoitti Neuvostoliiton olleen halukas käyttämään voimakeinoja omien intressiensä ajamiseksi.⁵¹⁹ Suomalaisetkin halusivat Naton kaksoispäätöksen ja Afganistanin miehityksen varjossa pitää kaikin voimin kiinni liennytyksen saavutuksista, joka suomalaisille merkitsi ensisijaisesti vakaata rauhantilaa Euroopassa. Csaba Békésin mielestä tulkinnat toisen kylmän sodan alkamisesta vuodenvaihteessa 1979–80 ovat virheellisiä, valikoivia ja lineaarisia. Niiden mukaan kansainvälisissä suhteissa pystyi vallitsemaan joko kylmä sota tai liennytys: Kun supervaltojen välit olivat hyvät, vallitsi liennytys, kun huonot, oli kyseessä kylmä sota. Suhde ei kuitenkaan ollut lineaarinen eivätkä nämä kaksi kategoriaa ole toisensa poissulkevia.⁵²⁰ Suomalaisten kohdalla liennytys-termin käyttö yleistyi ja ennen kaikkea sen merkityserot korostuivat sitä selvemmin, mitä kireämmäksi kansainvälinen tilanne kehittyi, mistä Afganistanin miehitys on yksi osoitus. Puheet paluusta kylmään sotaan olivat suomalaisten keskuudessa vielä harvassa.

Narratiivia toisesta kylmästä sodasta on kaikesta huolimatta rakennettu ahkerasti. Vuonna 1983 julkaistiin politiikantutkija Fred Hallidayn teos *The Second Cold War*. Kirjoittajan tarkoituksena oli kuvailla tähän toiseen kylmään sotaan johtaneita syitä ja kehityskulkuja, joita maailma oli todistanut jo 1970-luvun puolivälistä lähtien.⁵²¹ Historiantutkija Mark Kramer on kuitenkin osoittanut, etteivät jännitteet 1980-luvun alkupuolella kaikesta kovasta retoriikasta huolimatta nousseet aikaisempien kylmän sodan kriisien tasolle.⁵²² Terminä kylmä sota teki paluun vasta Yhdysvaltain presidentiksi vuonna 1981 nousseen Ronald Reaganin hallintovuosina, mutta eurooppalaiset empiivät sen käyttöä ja monet eurooppalaiset historioitsijat ovatkin toistuvasti argumentoineet termin käyttöä vastaan.⁵²³ Liennytys ei johtanut vakaaseen rauhan järjestelmään, mutta voimakas 1980-luvun alkupuolen retoriikka ei myöskään johtanut kylmän sodan järjestelmään. Vastapuolet oli pakotettu rauhanomaiseen rinnakkaiseloon, mutta liennytyksen ensisijaisesta saavutuksesta, diplomaattisesta yhteydenpidosta, ei milloinkaan luovuttu vaan siitä tietoisesti pidettiin kiinni.⁵²⁴ Tämä mielestäni välittyä myös suomalaisten näkemyksistä, sillä vastakkainasettelusta – jota ei alun perinkään julistettu päättyneeksi – huolimatta liennytys oli terminä jatkuvasti käytössä vuosina 1975–1980. Tämä on myös mielestäni argumentti Bangen ja Villaumen teoksessaan esittämän pitkän liennytyksen puolesta:⁵²⁵ jos suomalaisten mielestä liennytys olisi tosiaankin romahtanut, tuskin itse termi olisi ollut jatkuvasti käytössä ja tuskin siitä olisi itsepintaisesti haluttu pitää kiinni.

⁵¹⁹ Jaakko Iloniemen haastattelu 10.10.2018.

⁵²⁰ Békés 2017, 41.

⁵²¹ Halliday 1983, i,1.

⁵²² Kramer 2013, 131.

⁵²³ Bange & Villaume 2017, 3.

⁵²⁴ Niedhart 2017, 30.

⁵²⁵ Bange & Villaume 2017, 6.

Halu rajata liennytys Eurooppaan huolimatta Naton kaksoispäätöksen ja Afganistanin miehityksen aiheuttamasta kansainvälisestä kriisistä korostaa mielestäni sitä, että suomalaisille liennytys merkitsi ensisijaisesti vakaan status quon ylläpitämistä Euroopassa. Vaikka länsieurooppalaisten reaktiot Afganistanin miehitykseen olivat Yhdysvaltoja maltillisemmat, suomalaisten reaktiot olivat aivan omassa luokassaan: liennytys oli voitava rajata Eurooppaan, koska kyseessä oli alun perinkin ollut monitulkintainen käsite ja ilmiö, johon kuului vastakkainasettelua ja kilpailua. Näkemys ”toisen kylmän sodan” alkamisesta ei mielestäni siksi tunnu perustellulta. Suomalaisten mielestä Eurooppa piti nyt rajata sen ulkopuolisilta kriiseiltä, vaikka aikaisemmin suomalaiset olivat korostaneet liennytyksen ulottamista Euroopan ulkopuolelle ja pohjois–etelä-suhteisiin. Suomalaisten näkemykset liennytyksestä vuodenvaihteessa 1979–1980 heijastelivat maan geopoliittisesti vaikeaa asemaa Neuvostoliiton naapurina ja ne erosivat huomattavasti aikaisempina vuosina esitetyistä näkemyksistä. Joku voisi kutsua tätä myös suomettumiseksi. Vaikka supervaltojen välisillä suhteilla oli tietysti kokonaiskuvan kannalta suuri merkitys, halu rajata liennytys alleviivaa sitä tosiasiaa, että Eurooppa oli suomalaisille tärkein viitekehys liennytyksen kannalta. Mielestäni suorastaan jääräpäinen halu rajata liennytys Eurooppaan muistutti pakonomaista tarvetta puhua liennytyksestä ainoana vaihtoehtona. Tähän oman lisäyksen toi vielä kiihtyvä asevarustelu ja erityisesti risteilyohjukset, jotka entisestään lisäsivät suomalaisten huolta poliittisen liennytyskehityksen hidastumisesta, koska sotilaallinen ja poliittinen liennytys elivät jatkuvasti täydentäen toisiaan. Liennytyksestä oli selvästi 1970-luvun loppuun mennessä tullut suomalaisille itsetarkoitus, eikä sen leviämistä Euroopan ulkopuolelle nähty enää realistisena. Kokonaisuudessaan näkemys liennytyksestä alkoi suomalaisten kohdalla saada yhä voimakkaammin länsisaksalaisia sävyä, samalla kun Suomen ja liittotasavallan suhteet lähenivät tiiviin vierailuvaihdon myötä muutenkin.

5. Johtopäätökset

Liennytys oli moniulotteinen termi, jonka suomalaiset katsoivat kuvaavan monia eri asioita, kuten ilmapiiriä, olosuhdetta, politiikkaa ja aikakautta. Kokonaisuudessaan suomalaiset ylipäänsä peilasivat kansainvälisten suhteiden tilaa liennytys-termiä käyttämällä ja sitä eri tavalla muuntelemalla tutkimukseni ajanjaksona vuosina 1975–1980, joka useimmissa yhteyksissä on nähty liennytyksen heikentymisen kautena. Jatkuvuus termin käytössä kuvastaa mielestäni osuvasti sitä, että jonkinlainen ”pitkä liennytys” tosiaan vallitsi idän ja lännen välillä, sillä mikäli liennytys olisi tosiaan romahtanut, tuskin suomalaiset olisivat käyttäneet termiä analysoidessaan kansainvälistä tilannetta niin monipuolisesti.

Suurimmat erot liennytystä koskevissa tulkinnoissa sekä termin käytössä koskivat ensisijaisesti sitä, mikä ajankohta oli kyseessä ja puhuttiinko eurooppalaisesta vai supervaltojen liennytyksestä, joiden erottaminen toisistaan on niiden risteävän luonteen vuoksi tosin ajoittain vaikeaa. Tämän ohella liennytys muodosti selvän oman ja erillisen kokonaisuutensa osana ETYK:iä sekä aseidenriisuntaa koskevissa näkemyksissä. Muuten suuria liennytystä koskevia näkemyseroja suomalaisten välillä ei ollut, vaikkakin eri toimijat nostivat eri näkökulmia esille. Esimerkiksi vuonna 1976 lähinnä Sorsa ja Iloniemi puhuivat aseidenriisunnan ja liennytyksen merkityksestä, mutta jo seuraavana vuonna niiden yhteenliittymä nähtiin paljon laajemmin. Liennytys itsestään selvästi merkitsi jännitteiden lievenemistä idän ja lännen välisessä konfliktissa, mutta mielestäni keskeisempää on se, että liennytys pitäisi nimenomaan ymmärtää keinona, jolla konfliktissa olleet itä ja länsi olivat päättäneet järjestää suhteensa. Tämä konflikti ei missään vaiheessa hävinnyt kokonaan, mutta siitä tuli vähemmän ilmeinen yhteydenpidon ja sopimusten vallatessa alaa eurooppalaisessa ja supervaltojen kontekstissa. Huomionarvoista on myös se, mitä tämä jännitteiden lieveneminen merkitsi suomalaisten mielestä ja miten monilla eri tavoilla liennytys-termi taipui kontekstista ja ajankohdasta riippuen.

Suomessa liennytys-termi tuli selvästi laajempaan tietoisuuteen erityisesti vuoden 1975 ETY-konferenssin yhteydessä, ”Helsingin hengen aikaan”, jolloin liennytyksen katsottiin merkitsevän uuden aikakauden alkua sosialistisen idän ja kapitalistisen lännen välisissä suhteissa. Tällöin liennytyksestä puhuttiin useasti myös jännityksen lievenemisenä tai lieventymisestä, mutta ajan myötä liennytys-termi syrjäytti suurelta osin nämä kiertoilmaukset. Liennytyksestä huolimatta suomalaiset katsoivat vastakkainasettelun maailmassa jatkuvan, mutta väkivaltaisista tai väkivallalla uhkailuun perustuvista kylmän sodan keinoista oli luovuttu liennytyksen tieltä. Suomalaiset katsoivatkin liennytyksen merkitsevän uudenlaista, yhteydenpitoon, sopimuksiin ja neuvotteluihin perustuvaa, kanssakäymisen muotoa idän ja lännen välillä. ETYK:illä oli luonnollisesti keskeinen

merkitys tässä muutoksessa, joka näkyi koko Euroopan tilanteen ”normalisoitumisena”. Siksi liennytyksen voidaan katsoa merkitsevän samalla uudenlaista konfliktin käymisen muotoa sekä uuden aikakauden alkua, koska sen vastakohtana nähty kylmä sota jäi suomalaisten mielestä taakse. Tämän vuoksi ajanjaksoa 1975–1980 ei tulisi kokonaisuudessaan katsoa yksinkertaistettuna siten, että kansainvälisessä politiikassa saattoi vallita joko kylmä sota tai liennytys, sillä liennytys oli niin monitulkintainen asia, johon kuului myös ristiriitaisia intressejä ja vastakkainasettelua.

Kylmästä sodasta liennytykseen tapahtuneen siirtymän perustavanlaaisuutta kuvaa mielestäni se, että lähdeaineistoni perusteella suomalaiset eivät juurikaan harrastaneet kylmän sodan ja liennytyksen keskinäistä vertailua, kunnes idän ja lännen väliset suhteet kiristyivät vuosikymmenen loppupuolella. Samalla tavoin Helsingin huippukokouksen aikaan esitetyt ajatukset liennytyksen inhimillisestä merkityksestä jäivät myös nopeasti taka-alalle, tai ainakaan niistä ei samalla tavalla puhuttu. Halutessaan tämän liennytyksen inhimillisen ulottuvuuden voi katsoa olleen koko ajan liennytyksen perimmäisenä tavoitteena, mutta voimakkaasti siitä ei puhuttu ääneen, koska kyseessä oli ensisijaisesti länsimaiden tulkinta liennytyksestä. Suomalaisille liennytys merkitsi ensisijaisesti valtioiden välisiä suhteita ja sen inhimillistä puolta nostivat esille lähinnä Iloniemi sekä Belgradin kokouksessa Esko Rajakoski. Toisaalta länsimaiselle yleisölle myös presidentti Kekkonen puhui liennytyksestä kuvaamalla sen inhimillisiä puolia, mutta pohjimmiltaan ne olivat hyville idänsuhteille alisteisia. Samalla tavoin näkemykset liennytyksen yleismaailmallisuudesta ja sen ulottamisesta muun muassa globaalin pohjoisen ja etelän välisiin suhteisiin korostuivat aikana, jolloin liennytyksen nähtiin olevan vahvimmillaan Euroopassa. Liennytys ja sen jatkuminen Euroopassa merkitsivät Suomelle parempaa turvallisuutta, joten siksi kaikki muut liennytyksen ulottuvuudet – oli kyse sitten inhimillisestä tai pohjoisen ja etelän välisestä – olivat toissijaisia. Siksi näkemyksen liennytyksestä ensisijaisesti valtioiden välisenä suhteena voidaan ajatella olleen keskeinen.

Presidentti Urho Kekkoselle liennytys merkitsi keinoa hänen ulkopoliittisena unelmana olleen Helsingin ETY-konferenssin toteuttamiseksi sekä Suomen puolueettomuusaseman vahvistamiseksi. Liennytyksen ja ETYK:in arveltiin tarjoavan vapaampaa liikkumatilaa YYA-sopimuksen kautta Neuvostoliittoon sidoksissa olleelle Suomelle. Kuitenkin Kekkoselle ja suomalaisille valkeni melko pian, että liennytys ja ETYK eivät vähentäneet YYA-sopimuksen merkitystä eikä muuttanut Paasikiven–Kekkonen-linjaa. Siksi liennytyksestä alettiinkin yhä enemmän puhua ainoana vaihtoehtona ja mahdollisuutena sekä supervaltojen että eurooppalaisen liennytyksen kontekstissa. Toisena vaihtoehtona ollut kylmä sota olisi tarkoittanut tilannetta, jossa Suomen liikkumatila olisi jälleen entisestään kaventunut ja supervaltojen suhteiden kiristyminen vuorostaan olisi pahimmillaan voinut johtaa ydinsotaan. Kun kylmästä sodasta oli kerran selvitty, ei siihen toivottu paluuta. Tavallaan suomalaisten suhtautuminen liennytykseen oli monessa mielessä passiivista,

sillä liennytyksen olotilan toivottiin jatkuvan sekä Euroopassa että supervaltojen suhteissa sellaisenaan.

Suomalaiset arvelivat liennytyksestä tulleen supervalloille välttämätön prosessi, minkä vuoksi sen arveltiin muodostavan enemmän tai vähemmän pysyvän olotilan. Tästä huolimatta ideologisen taistelun katsottiin jatkuvan, minkä vuoksi onkin erikoista, että suomalaiset eivät osanneet ennakoiden supervaltojen suhteiden voivan heikentyä dramaattisesti. Yhdysvaltojen vuoden 1976 vaalikamppailu sekä Jimmy Carterin nousu presidentiksi ei suomalaisten mielestä merkinnyt merkittävää käännettä supervaltojen liennytyksessä, toisin kuin tutkimuskirjallisuudessa asia usein nähdään. Osana supervaltojen liennytystä suomalaiset alkoivat hiljalleen vuoden 1976 aikana, ennen kaikkea Iloniemen ja Kalevi Sorsan johdolla, ja erityisesti vuonna 1977 ymmärtää aseidenriisunnan merkityksen liennytyksen kannalta. ETYK:in tavoin aseidenriisunnan arvioitiin vievän liennytystä eteenpäin prosessin tavoin organisoidussa muodossa, joista SALT- ja AVS-neuvottelut olivat yksi osoitus. Suomen turvallisuuden kannalta aseidenriisunnan muodostamalla liennytyksellä oli suomalaisten mielestä keskeinen merkitys, mikä ilmeni erityisesti risteilyohjuksia koskevissa näkemyksissä. Tässä yhteydessä suomalaisten suhtautuminen liennytykseen oli dynaamista eli muutokseen tähtäävää.

Belgradin seurantakokouksen lähestyessä suomalaisten liennytystä koskevat tulkinnat saivat jälleen ETYK-sävyjä. Kokoukseen kuitenkin suhtauduttiin maltillisesti ja sen toivottiin olevan lähinnä vallitsevaa liennytyksen olosuhdetta ja liennytyksprosessia täydentävä tapahtuma. Siksi olisi ollut optimaalista, että kokouksessa olisi vältetty ristiriitoja. Suhtautuminen kokouksen lopputulemaan oli kaksijakoista: toisaalta oltiin pettyneitä, mutta vielä enemmän pettymyksen sävyttämistä kommentaateista korostuu mielestäni yleinen tyytyväisyys siihen, että kokous ylipäänsä saatiin järjestettyä. ETYK tarjosi viitekehyksen, joka puitteissa liennytyksen jatkuvuutta piti korostaa, ja niiden kritisoiminen olisi samalla tarkoittanut ikääntyvän ja fyysisesti heikkenevän presidentti Kekkosen ulkopoliittisen perinnön kyseenalaistamista. Liennytyksen hidastuessa suomalaiset alkoivat kiinnittää huomiota ensi kertaa myös liennytyksen pidemmän aikavälin jatkuvuuteen. Tämä näkyy erityisesti Belgradin seurantakokouksen jälkeen esitetyissä tulkinnoissa: supervaltojen yhä näkyvämmäksi käyvät ristiriidat tunnustettiin.

Pessimismiin taipuvainen Kekkonen otti raskaasti Ustinovin ehdotukset sotilaallisesta yhteistyöstä Suomen ja Neuvostoliiton välillä: ”kovaksi politiikaksi” muuttunut liennytys ei edustanut enää positiivista ilmapiiriä, jossa valtioiden väliset aidat madaltuisivat. Kyseessä on myös yksi osoitus liennytys-termin psykologisesta ja ilmapiiriä kuvaavasta ulottuvuudesta, mikä korostui pessimismiin taipuvaisella Kekkosella. Samalla virkamiehet korostivat supervaltojen välisen dialogin jatkumisen tärkeyttä, koska liennytyksen käytännön edellytysten nähtiin selvästi olevan

hupenevassa. Suomalaiset puhuivat yhä ponnekkaammin liennytyksestä ainoana vaihtoehtona ja se alkoi näyttäytyä itsetarkoituksena. Samalla koko kansainvälisen tilanteen nähtiin olleen muutoksessa, eikä supervalloilla ollut samalla tavalla mahdollisuuksia puuttua kehitykseen uusien voimakeskusten, kuten Länsi-Euroopan, nostaessa profiiliaan.

Eurooppalainen liennytys merkitsi suomalaisillekin tiiviimpää yhteydenpitoa Länsi-Saksaan poliittisella ja diplomaattitasolla. Kahdenvälisissä tapaamisissa liennytyksestä puhuttiin laajasti ja länsisaksalaiset näkemykset levisivät jopa aikaisemmin saksalaisiin epäluuloisesti suhtautuneelle Kekkoselle asti. Liennytyksen nähtiin etenevän sitä vaikeammin, mitä syvemmälle se pureutui. Erityisen tarkkaan seurattiin Neuvostoliiton ja Länsi-Saksan suhdekehitystä, koska YYA-sopimuksen takia Suomen turvallisuustilanne oli edelleen muodollisesti sidoksissa Saksan muodostamaan sotilaalliseen uhkaan. Eurooppalaisesta liennytyksestä muodostui Suomelle niin tärkeä, että jopa Naton kaksoispäätöksen ja Neuvostoliiton Afganistanin miehityksen jälkeisessä tilanteessa liennytyksestä haluttiin pitää kaikin keinoin kiinni: liennytys piti rajata vain Eurooppaa koskevaksi. Jalot puheet liennytyksen ulottamiseksi pohjoisen ja etelän välisiin suhteisiin olivat jääneet kauas. Tämä mielestäni korostaa entisestään sitä tosiasiaa, että liennytyksen tärkein merkitys suomalaisille oli aina sen eurooppalaisessa kontekstissa. Näkemys ”toisen kylmän sodan” alkamisesta ei kuitenkaan tunnut perustelulta, koska suomalaisetkin välttelivät termin käyttöä ja koska liennytys oli suomalaisten mielestä monitulkintainen ilmiö, johon kuului myös kilpailua, minkä vuoksi se oli siksi mahdollista rajata Eurooppaan.

Aihepiirin jatkotutkimukselle on runsaasti mahdollisuuksia sekä aineistoa että aikarajausta laajentamalla. Rajauksellisista syistä jätin työn ulkopuolelle Eduskunnan arkiston aineistot, joihin kuuluu muun muassa ulkoasianvaliokunnan ja valtiopäivien pöytäkirjat, minkä lisäksi puolustusministeriön sekä puolueiden arkistojen eri aineistot voisivat myös avata kokonaan uusia mahdollisuuksia liennytyksen ymmärtämiselle Suomen kontekstissa. Vuonna 2019 tutkijoille avautuva Kalevi Sorsan arkisto tulee myös todennäköisesti tarjoamaan monenlaisia mahdollisuuksia liennytystä koskevien näkemysten tutkimukselle, ottaen huomioon Sorsan merkittävän ulkopoliittisen aktiivisuuden ja toiminnan Sosialistisen internationaalien aseidenriisuntatyöryhmässä. Aikarajausta olisi mahdollista kattamaan koko liennytyksen ajanjakso aina 1960-luvulta 1980-luvun lopulle saakka. Laajempi ajallinen perspektiivi saattaisi edesauttaa kokonaan uudenlaisten tulkintojen luonnissa. Lisäksi Suomen aseidenriisuntapolitiikkaa koskeva tutkimus on pääosin 1980-luvulta, joten tälläkin sektorilla jatkotutkimuksen mahdollisuudet olisivat verrattain otolliset, minkä lisäksi yksinomaan Kekkonen liennytystä koskevat näkemykset ansaitisivat myös kokonaan oman tutkimuksensa.

Lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Lähteet

Arkistolähteet

Ulkoasiainministeriön arkisto, Helsinki (UMA)

- 5C Bonnin raporttisarja 1977, 1978
- Poliittisen osaston (Pol. os.) muistiosarja 1975–1980
 - o Dea-sarja 1975–1977
 - o Ded-sarja 1977–1980

Urho Kekkosen arkisto, Orimattila (UKA)

- IV:6, Henkilökohtaisia, Salaisia; Kirjeitä, muistioita ym. 1977
- IV:7, Henkilökohtaisia, salaisia, kirjeitä, muistioita ym. 1978
- 21/169, Ulkopoliitikka, ETYK, Helsingin huippukokous 1975
- 21/181, Poliitikka, Neuvotteluselostuksia 1976
- 21/195, Ulkopoliitikka, Aseidenriisunta, Euro-ohjukset, 1979–1981
- 22/32, Valtiovierailut, Valtiovierailu USA:han 3.–4.8.1976
- 22/41, Vierailut, Valtiovierailu Saksan liittotasavaltaan 7.–11.5.1979
- 23/25, Vierailut Suomeen, Itävallan Kirchsläger 15.–18.3.1977
- 23/30, Valtiovierailut Suomeen, USA:n varapresidentti ja rva Mondale 20.–21.4.1979
- Erittäin salaiset asiakirjat 1978, 1979

Digitaaliset arkistolähteet

Foreign Relations of the United States (FRUS) ()

- 1969–1976, Volume XVI, Soviet Union, August 1974–December 1976
- 1969–1976, Volume XXXVIII, Part 1, Foundations of Foreign Policy
- 1969–1976, Volume XXXIX, European Security
- 1969–1976, Volume E–12, Documents on East and Southeast Asia, 1973–1976
- 1977–1980, Volume I, Foundations of Foreign Policy

Munzinger Online/Personen - Internationales Biographisches Archiv (<https://www.munzinger.de/search/start.jsp>)

- Günther van Well (<http://www.munzinger.de/document/00000015004> Käytetty 3.11.2018).

The American Presidency Project (APP) (<http://www.presidency.ucsb.edu/index.php>)

- Jimmy Carter: "Charleston, South Carolina Remarks at the 31st Annual Meeting of the Southern Legislative Conference.," July 21, 1977. Online by Gerhard Peters and John T. Woolley, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=7852> (Käytetty 23.10.2018).

Urho Kekkosen julkaistu tuotanto (UKJT) (<http://www.doria.fi/ukk>)

Eri tiedotusvälineille annettuja haastatteluja

- 38. Tasavallan Presidentin UPI:n Euroopan kirjeenvaihtaja Barry Jamesille myöntämä haastattelu 14.3.1979 <http://www.doria.fi/handle/10024/9392> (Käytetty 12.10.2018).
- 40. Tasavallan Presidentin lausunto Ydin -lehdelle 6.1.1977 <http://www.doria.fi/handle/10024/9553> (Käytetty 12.10.2018).
- 43. Tasavallan Presidentin haastattelu TASS:ille 11.3.1977 <http://www.doria.fi/handle/10024/7415> (Käytetty 1.11.2018).
- 47. Tasavallan Presidentin haastattelu Saksan Demokraattisen Tasavallan radiolle 22.11.1977, <http://www.doria.fi/handle/10024/9579> (Käytetty 1.11.2018).
- 52. Tasavallan Presidentin haastattelu Korpilammella 17.12.1977 <http://www.doria.fi/handle/10024/9713> (Käytetty 12.10.2018).
- 58. Tasavallan Presidentin vastaukset International Herald Tribunen esittämiin kysymyksiin 27.8.1976 <http://www.doria.fi/handle/10024/10229> (Käytetty 1.11.2018).
- 62. Tasavallan Presidentin myöntämä haastattelu brittiläiselle lehtimiesryhmälle Tamminiemessä 14.4.1976 <http://www.doria.fi/handle/10024/10221> (Käytetty 11.10.2018).
- 126. Tasavallan Presidentin haastattelu Suomen televisiolle 6.4.1975 <http://www.doria.fi/handle/10024/8753> (Käytetty 2.11.2018).
- 128. Tasavallan Presidentin haastattelu Reader's Digest-lehdelle (Valitut Palat) 18.4.1975 <http://www.doria.fi/handle/10024/8768> (Käytetty 2.11.2018).
- 138. Tasavallan Presidentin haastattelu Za Rubezhom -lehdelle 29.12.1975 <http://www.doria.fi/handle/10024/11002> (Käytetty 1.11.2018).

Vierailut

- Tasavallan Presidentin vierailu Yhdysvaltoihin 1.8.-5.8.1976, Tasavallan Presidentin puhe National Press Clubissa 3.8.1976 <http://www.doria.fi/handle/10024/9117> (Käytetty 12.10.2018).
- 59. Mosambikin kansantasavallan presidentin Samora Machelin virallinen vierailu Suomeen 2.-4.5.1977 Tasavallan Presidentin puhe Mosambikin kansantasavallan presidentin Samora Machelin kunniaksi tarjotulla lounaalla 3.5.1977 <http://www.doria.fi/handle/10024/10982> (Käytetty 1.11.2018).
- 72. Tansanian Yhdistyneen Tasavallan Presidentin, tohtori Julius K. Nyereren valtiovierailu Suomeen 9.-12.5.1976, Tasavallan Presidentin puhe Tansanian presidentin Julius Nyereren kunniaksi tarjotuilla illallisilla 9.5.1976 <http://www.doria.fi/handle/10024/10175> (Käytetty 12.10.2018).
- Tasavallan Presidentin virallinen vierailu Saksan Liittotasavaltaan 6.5.-9.5.1979, Tasavallan presidentti Urho Kekkosen vastaus liittokansleri Helmut Schmidin lounaalla pitämään puheeseen Bonnissa 8.5.1979 <http://www.doria.fi/handle/10024/7647> (Käytetty 1.11.2018).

Suomen suhteet Neuvostoliittoon

- 69. Tasavallan Presidentin haastattelu Izvestija-lehdelle 18.12.1975 <http://www.doria.fi/handle/10024/7704> (Käytetty 1.11.2018).

Tamminiemi (teoksen digitaalinen versio)

- Suomesta maailmanyhteisön jäsenenä <http://www.doria.fi/handle/10024/10937> (Käytetty 13.10.2018).

Lehdistölähteet

Helsingin Sanomat 1975, 1978

Der Spiegel 1975

The New York Times 1977

Painetut lähteet

Agreement Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics on the Prevention of Nuclear War. <https://www.state.gov/t/isn/5186.htm> (Käytetty 13.11.2018).

Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland (AAPD) 1975, 1976, 1980. Toimittaneet Horst Möller, Klaus Hildebrand ja Gregor Schöllgen. München. Oldenbourg, 2005, 2006, 2011.

Apunen, Osmo. 'Valtioiden välisten suhteiden periaatteet Euroopassa.' *Ulkopolitiikka* 3, 1975. s. 23–39.

Apunen, Osmo. *Välimeren alue ja liennytyspolitiikka.* Tampereen yliopisto, Tampere 1977.

Berliner Ausgabe: Bd. 9, Die Entspannung Unzerstörbar Machen Internationale Beziehungen Und Deutsche Frage, 1974-1982. Toimittaneet Frank Fisher, Helga Grebing, Gregor Schöllgen ja Heinrich August Winkler. Dietz, Bonn 2003.

Brzezinski, Zbigniew K. *Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977-1981.* Farrar, Straus, Giroux, New York 1983.

Dokumentation 1969–70 = *Dokumentation zur Deutschlandfrage. Hauptbd. 6, Chronik der Ereignisse von der Regierungserklärung Brandts im Oktober 1969 bis Ende 1970.* Toimittanut Heinrich von Siegler. Siegler, Bonn 1972.

ETYK-päätösasiakirja 1975 = Conference on Security and Co-operation in Europe Final Act, Helsinki 1975. <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true> (Käytetty 2.1.2019).

Iloniemi, Jaakko. 'Suomen rooli ETYKissä', *Ulkopolitiikka* 3, 1975. s. 3–6.

Iloniemi, Jaakko. *Vallan käytävillä*, WSOY, Porvoo; Helsinki; Juva 1999.

Karjalainen, Ahti. 'Suomen kansainvälinen yhteistyöpolitiikka', *Ulkopolitiikka* 2, 1975. s. 14–21.

Kekkonen, Urho. *Kirjeitä myllystäni. Osa 2.* Otava, Helsinki 1977.

Komiteamietintö = *Toisen parlamentaarisen puolustuskomitean mietintö*. Komiteamietintö 1976: 37. Valtion painatuskeskus, Helsinki 1976.

Korhonen, Keijo. *Sattumakorpraali*. Otava, Keuruu 1999.

Maresca, John J. *To Helsinki: The Conference On Security and Cooperation in Europe 1973-1975*. Duke University Press, Durham N.C. 1985.

Mattila, Olavi J. 'ETYK-prosessi jatkuu.' *Ulkopolitiikka* 3, 1975. s. 1–2.

Pastinen, Ilkka. *Uusi Maailmanjärjestys: Kylmästä Sodasta Globalisaatioon*. Otava, Helsinki 2007.

Rostow, Eugene W. "Foreword" teoksessa Douglass, Joseph Dr.; Amoretta M. Hoeber. *Soviet Strategy for Nuclear War*. Stanford, California 1979. s. ix–xv.

Sorsa, Kalevi. 'Turvallisuus, yhteistyö ja rauha – Suomen turvallisuuspolitiikan näkymiä', *Ulkopolitiikka* 2, 1975. s. 10–13.

Steel, Ronald. 'Introduction to the Torchbook Edition' teoksessa Lippman, Walter. *The Cold War*. Harper Torchbooks, New York 1972. s. vii–xvii.

Suomi, Juhani. 'Aseidenriisuntatutkimus ulkoasiainministeriön näkökulmasta' teoksessa Antola, Esko. *Aseidenriisuntatutkimus ja -politiikka*. Rauhan- ja konfliktintutkimuslaitos, Tampere 1979. s. 20–25.

UKP = *Urho Kekkosen päiväkirjat 4, 1975–1981*. Toimittanut Juhani Suomi. Otava, Helsinki 2004.

Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja (ULA) 1975–1980. Ulkoasiainministeriö, Karisto, Hämeenlinna 1976–1981.

Haastattelut

Jaakko Itoniemi, ministeri, synt. 1932. Haastattelu Helsingissä 10.10.2018 (Tallenne tekijällä)

Mikko Pyhälä, suurlähettiläs, synt. 1945. Haastattelu Helsingissä 2.10.2018 (Tallenne tekijällä)

Tutkimuskirjallisuus

Andrén, Nils. 'Beyond détente – Concluding reflections', teoksessa Nils Andrén & Karl E. Birnbaum (toim.), *Beyond détente: Prospects for east–west co-operation and security in Europe*. A.W. Sijthoff, Leyden 1976. s. 185–196

Apunen, Osmo. *Linjamiehet: Paasikivi-seuran Historia*. Tammi, Helsinki 2005.

Apunen, Osmo. *Paasikiven-Kekkosen Linja*. Tammi, Helsinki 1977.

Apunen, Osmo. "Understanding Détente" teoksessa Apunen, Osmo (toim.). *Détente – A Framework for Action and Analysis*. Tampereen yliopisto, Tampere 1981. s. 1–84.

Bange, Oliver. 'Keeping détente alive. Inner-German relations under Helmut Schmidt and Erich Honecker 1974–1982' teoksessa Nuti, Leopoldo (toim.). *The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*. Routledge, New York 2009. s. 230–243.

Bange, Oliver & Villaume, Poul. 'Introduction' teoksessa Bange, Oliver & Villaume, Poul (toim.). *The Long Détente. Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Central European University Press, Budapest; New York 2017. s. 1–15.

Békés, Csaba. 'The Long Détente and the Soviet Block, 1953–1983' teoksessa Bange, Oliver & Villaume, Poul (toim.). *The Long Détente. Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Central European University Press, Budapest; New York 2017. s. 31–49.

Black, Jeremy. *The Cold War. A military history*. Bloomsbury. London, New York 2015.

Bluth, Christoph. 'Arms control as a part of strategy: the Warsaw Pact in MBFR negotiations.' *Cold War History* Vol. 12, No. 2, May 2012, 245–268.

Bozo, Frédéric. 'France, "Gaullism," and the Cold War' teoksessa Leffler, Melvyn P & Westad, Odd Arne (toim.), *The Cambridge History of the Cold War: Volume 2, Crises and détente*. Cambridge University Press, Cambridge 2010. s. 158–178.

Bozo, Frédéric; Rey, Marie-Pierre; Rother, Bernd; Ludlow, N. Piers. 'Introduction' teoksessa Bozo, Frédéric; Rey, Marie-Pierre; Rother, Bernd; Ludlow, N. Piers (toim.). *Visions of the End of the Cold War, 1945–1990*. Berghahn Books, New York 2012. s. 1–14.

Brands, H.W. 'The World in a Word: The Rise and Fall of Détente.' *Rhetoric & Public Affairs*, Vol.1, No. 1, Spring 1998. s. 45–60.

Czempiel, Ernst-Otto. 'Military and Political Détente in American Foreign Policy' teoksessa Von Geusau, Frans Alphons Maria Alting (toim.). *Uncertain Détente*. Sijthoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn 1979. s. 150–168.

Davy, Richard. 'Up the Learning Curve: An Overview' teoksessa Davy, Richard (toim.). *European Detente: A Reappraisal*. Sage, London, 1992. s. 1–30. (1992a)

Davy, Richard. 'Perceptions and Performance: An Evaluation' teoksessa Davy, Richard (toim.). *European Detente: A Reappraisal*. Sage, London, 1992. s. 236–268. (1992b)

Fasanaro, Laura. 'Continuity and Transformation. Alternate Visions of Italy's Three Decades of Détente' teoksessa Bange, Oliver & Villaume, Poul (toim.). *The Long Détente. Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Central European University Press, Budapest; New York 2017. s. 155–182.

Ferguson, Niall. 'Introduction: Crisis, What Crisis? The 1970s and the Shock of the Global' teoksessa Ferguson, Niall; Maier, Charles S.; Manela, Erez; Sargent, Daniel J. (toim.) *The Shock of the Global: The 1970s in Perspective*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass 2010. s. 1–21.

Fink, Carole & Schäfer, Bernd. 'Ostpolitik and the World, 1969–1974. Introduction' teoksessa Fink, Carole & Schäfer, Bernd (ed). *Ostpolitik 1969–74: European and Global Responses*. Cambridge University Press, Cambridge 2009. s. 1–11.

Fischer, Frank. 'Einleitung' teoksessa Brandt, Willy; Fischer, Frank; Grebing, Helga; Schöllgen, Gregor; Winkler, Heinrich August (toim.). *Berliner Ausgabe: Bd. 9, Die Entspannung Unzerstörbar Machen Internationale Beziehungen Und Deutsche Frage, 1974-1982*. Bonn: Dietz, 2003. s. 15–77.

Fischer, Thomas. 'Bridging the Gap between East and West. The N+N as Catalyst of the CSCE Process, 1972–1983' teoksessa Villaume, Poul, & Westad, Odd Arne (toim.) *Perforating the Iron Curtain: European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2010. S. 143–178.

Fischer, Thomas. *Neutral Power in the CSCE: The N+N States and the Making of the Helsinki Accords 1975*. Nomos, Baden-Baden 2009.

Gilbert, Mark. *Cold War Europe. The Politics of a Contested Continent*. Rowman & Littlefield, Lanham 2015.

Griffith, William E. 'East–West Détente in Europe' teoksessa Von Geusau, F.A.M. Alting (toim.). *Uncertain Détente*. Sijthoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn 1979. S. 5–25.

Haftendorf, Helga. 'Towards a Theory of Détente', teoksessa Jütte, Rüdiger (toim.). *Détente and Peace in Europe*. Campus-Verlag, New York 1977. s. 102–118.

Hakkarainen, Petri. *A state of Peace in Europe. West Germany and the CSCE, 1966–1975*. Berghahn Books, New York 2012.

Halliday, Fred. *The Making of the Second Cold War*. Verso, London 1983.

Hanhimäki, Jussi. 'Détente: a three-way discussion. Conservative goals, revolutionary outcomes: the paradox of détente.' *Cold War History*, Vol. 8, No. 4, November 2008. s. 503–512.

Hanhimäki, Jussi. 'Détente in Europe, 1962–1975' teoksessa Leffler, Melvyn P & Westad, Odd Arne (toim.), *The Cambridge History of the Cold War: Volume 2, Crises and détente*. Cambridge University Press, Cambridge 2010. s. 198–218.

Hentilä, Seppo. *Kaksi Saksaa Ja Suomi: Saksan-kysymys Suomen Puolueettomuuspolitiikan Haasteena*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2003.

Iloniemi, Jaakko. 'Esipuhe' teoksessa Keisalo, Paavo. *Hätäpotkusta Voittomaali: Suomi Euroopan Turvallisuus- Ja Yhteistyökonferenssin Valmisteluprosessissa*. Ulkoasiainministeriön julkaisuja 1/2007. Ulkoasiainministeriö, Helsinki 2007. S. 5–8.

Kallenautio, Jorma. *Suomi kylmän rauhan maailmassa: Suomen ulkopoliittikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan Unionin jäsenyyteen 1995*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2005.

Kantola, Markus. *Jakautunut kansakunta. Yhdysvaltojen poliittinen historia Richard Nixonista Barack Obamaan*. Gaudeamus, Helsinki 2017.

Kieninger, Stephan. 'Between Power Politics and Morality. The United States, the Long Détente, and the Transformation of Europe, 1969–1985' teoksessa Bange, Oliver & Villaume, Poul (toim.). *The Long Détente. Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Central European University Press, Budapest; New York 2017. s. 281–313.

Kieninger, Stephan. 'Den Status quo aufrechterhalten oder ihn langfristig überwinden? Der Wettkampf westlicher Entspannungsstrategien in den Siebzigerjahren' teoksessa Bange, Oliver, & Bernd Lemke (toim.). *Wege Zur Wiedervereinigung: Die Beiden Deutschen Staaten in Ihren Bündnissen 1970 Bis 1990*. De Gruyter, München 2013. s. 67–85.

Kochavi, Noam. 'Introduction: Researching détente: new opportunities, contested legacy'. *Cold War History*, Vol. 8, No. 4, November 2008. s. 419–425.

Korbel, Josef. *Detente in Europe: Real or Imaginary?* Princeton University Press, Princeton (N.J.) 1972.

Kramer, Mark. 'Die Nicht-Krise um »Able Archer 1983«: Fürchtete die sowjetische Führung tatsächlich einen atomaren Großangriff im Herbst 1983?' teoksessa Bange, Oliver, & Bernd Lemke (toim.). *Wege Zur Wiedervereinigung: Die Beiden Deutschen Staaten in Ihren Bündnissen 1970 Bis 1990*. De Gruyter, München 2013. s. 129–149.

Legvold, Robert. *Return to Cold War*. Polity, Cambridge 2016.

Loth, Wilfried. *Die Rettung Der Welt: Entspannungspolitik Im Kalten Krieg 1950–1991*. Campus Verlag, Frankfurt 2016.

Ludlow, N. Piers. 'European integration and the Cold War' teoksessa Leffler, Melvyn P & Westad, Odd Arne (toim.), *The Cambridge History of the Cold War vol. 2*. Cambridge University Press, Cambridge 2010. s. 179–197.

Meinander, Henrik (suomentanut Paula Autio). *Tasavallan tiellä. Suomi Kansalaissodasta 2000-luvulle*. Schildts, Espoo 1999.

Mitchell, Nancy. 'The Cold War and Jimmy Carter' teoksessa Leffler, Melvyn P & Westad, Odd Arne (toim.). *The Cambridge History of the Cold War: Volume 3, Endings*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. s. 66–88.

Nehring, Holger. 'What was the Cold War?'. *English Historical Review*, Vol. CXXVII, No. 527, 2012 s. 920–949.

Niedhart, Gottfried. 'East-West Conflict: Short Cold War and Long Détente. An Essay on Terminology and Periodization' teoksessa Oliver & Villaume, Poul (toim.). *The Long Détente. Changing Concepts of Security and Cooperation in Europe, 1950s–1980s*. Central European University Press, Budapest; New York 2017. s. 19–30.

Njølstad, Olav. 'The collapse of superpower détente, 1975–1980' teoksessa Leffler, Melvyn P & Westad, Odd Arne (toim.). *The Cambridge History of the Cold War: Volume 3, Endings*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. s. 135–155.

Nuti, Leopoldo. 'The origins of the 1979 dual track decision – a survey' teoksessa Nuti, Leopoldo (toim.). *The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*. Routledge, New York 2009. s. 57–71.

Pons, Silvio. 'The rise and fall of Eurocommunism' teoksessa Leffler, Melvyn P & Westad, Odd Arne (toim.). *The Cambridge History of the Cold War: Volume 3, Endings*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. s. 45–65.

Pons, Silvio & Romero, Frederico, 'Europe between the Superpowers 1968–1981' teoksessa Varso, Antonio & Migani, Guia (toim.), *Europe in the International Arnea During the 1970s. Enterin a different world*. P.I.E. Peter Lang cop. 2011. Bruxelles; New York. s. 85–97.

Preston, Andrew. 'The Spirit of Democracy: Religious Liberty and American Anti-Communism during the Cold War' teoksessa Isaac, Joel; Duncan Bell (toim.). *Uncertain Empire: American History and the Idea of the Cold War*. Oxford University Press, Oxford; New York 2012. s. 141–163.

Rajakoski, Esko. ”Kekkonen ja ihmisoikeuskysymykset Belgradin Ety-kokouksessa 1977–1978”. *Kanava*, N:o 9, 2000. s. 580–582.

Reimaa, Markku. *Kekkosen katiska: Suomen toiminta Etykissä 1968–1989*. Edita, Helsinki 2008.

Romano, Angela. *From Détente in Europe to European Détente. How the West Shaped the Helsinki CSCE*. P.I.E. Peter Lang, Bruxelles 2009.

Rummel, R.J. *Peace Endangered. The Reality of Détente*. Sage publications, Beverly Hills 1976.

Runciman, David. *The Confidence Trap: A History of Democracy in Crisis From World War I to the Present*. Princeton University Press, Princeton 2013.

Savranskaya, Svetlana. 'Human rights movement in the USSR after the signing of the Helsinki Final Act, and the reaction of Soviet authorities' teoksessa Nuti, Leopoldo (toim.). *The Crisis of Détente in Europe. From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*. Routledge, New York 2009. s. 26–40.

Schulzinger, Robert D. 'Détente in the Nixon Ford Years' teoksessa Leffler, Melvyn P. & Westad, Odd Arne (toim.). *The Cambridge History of the Cold War: Volume 3, Endings*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. s. 373–394.

Shorten, Richard. 'The Cold War as comparative political thought'. *Cold War History* Vol. 18, No. 4, 2018. s. 385–408,

Seppinen, Jukka. *Urho Kekkonen - Suomen Johtaja: Poliittinen Elämäkerta*. Gummerus, Ajatus, Helsinki 2004.

Soikkanen, Timo. *Presidentin Ministeriö: Ulkoasiainhallinto ja ulkopolitiikan hoito Kekkosen kaudella. 2, Uudistumisen, ristiriitojen ja menestyksen vuodet 1970–81*. Otava, Helsinki 2008.

Spohr, Kristina. *The Global Chancellor: Helmut Schmidt and the Reshaping of the International Order*. Oxford University Press, Oxford 2016.

Spohr Readman, Kristina. 'Conflict and Cooperation in Intra-Alliance Nuclear Politics. Western Europe, the United States, and the Genesis of NATO's Dual-Track Decision, 1977–1979.' *Journal of Cold War Studies* Vol. 13, No. 2, Spring 2011. s. 39–89.

Suomi, Juhani. *Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus*. Tammi, Helsinki 2016.

Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen: 1972–1976. Liennytyksen Akanvirrassa*. Otava, Helsinki 1998.

Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen 1976–1981: Umpeutuva latu*. Otava, Helsinki 2000.

Tarkka, Jukka. *Karhun Kainalossa*. Otava, Helsinki 2012.

The Oxford Essential Dictionary of the U.S. Military. Oxford University Press, Oxford 2001. Oxford Reference, 2002.

Tuikka, Timo J. *"Kekkosen Konstit": Urho Kekkosen Historia- Ja Poliittikkakäsitykset Teoriasta Käytäntöön 1933-1981*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2007.

Varsori, Antonio. 'Preface' teoksessa Romano, Angela. *From Détente in Europe to European Détente. How the West Shaped the Helsinki CSCE*. P.I.E. Peter Lang, Bruxelles 2009. s. 13–16.

Villaume, Poul, & Westad, Odd Arne. 'Introduction: The Secrets of European Détente' teoksessa Villaume, Poul, & Westad, Odd Arne (toim.) *Perforating the Iron Curtain: European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965-1985*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2010. s. 7–17.

Visuri, Pekka & Forsberg, Tuomas. *Saksa ja Suomi: Pohjoismainen näkökulma Saksan kysymyseen*. WSOY, Porvoo 1992.

Visuri, Pekka (toim. Luoto, Reima T.A.). *Idän Ja Lännen Välissä: Puolustuspolitiikka Presidentti Kekkosen Kaudella*. Fenix-kustannus, Espoo 2010.

Von Geusau, Frans Alphons Maria Alting. 'Prologue' teoksessa Von Geusau, Frans Alphons Maria Alting (toim.). *Uncertain Détente*. Sijthoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn 1979. s. xvii–xix. (Von Geusau 1979a).

Von Geusau, Frans Alphons Maria Alting. 'Epilogue: A Deepening Sense of Uncertainty' teoksessa Von Geusau, Frans Alphons Maria Alting (toim.). *Uncertain Détente*. Sijthoff & Noordhoff, Alphen aan den Rijn 1979. s. 288–297. (Von Geusau 1979b).

Wæver, Ole. "Détene Between Conceptual Analysis and Conceptual History" teoksessa Hallenberg, Jan; Nygren, Bertil; Robertson, Alexa (toim.). *Transitions: In Honour of Kjell Goldmann*. Department of Political Science, Stockholm University, Stockholm 2003. s. 85–107.

Wallenstein, Peter. "Interpreting East-West Relations: Aspects of Post-Cold War Europe.", *Journal of Peace Research* No. 3, Vol. XIII/1976, s. 197–206.

Westad, Odd Arne. *The Cold War: A World History*. Allen Lane, London 2017.

White, Brian. *Britain, Détente, and Changing East-West Relations*. Routledge, London; New York 1992.

White, Brian. "The Concept of Detente." *Review of International Studies*, vol. 7, no. 3, 1981. s. 165–171.

Willms, Bernard. 'The Dialectics of Cooperation and Demarcation in East-West Détente' teoksessa Jütte, Rüdiger (toim.). *Détente and Peace in Europe*. Campus-Verlag, New York 1977. s. 91–101.

Woodroffe, Louise. *"Buried in the Sands of the Ogaden": The United States, the Horn of Africa, and the Demise of Detente*. The Kent State University Press, Kent, Ohio 2013.

Wuokko, Maiju. 'Sport, body and power: Reassessing the myth of President Kekkonen'. *Nordic Journal for Masculinity Studies*, Vol. 06, Issue 2, 2011. s. 124–140.

Zubok, Vladislav M. 'Soviet foreign policy from détente to Gorbachev, 1975–1985' Leffler, Melvyn P. & Westad, Odd Arne (toim.). *The Cambridge History of the Cold War: Volume 3, Endings*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. s. 89–111.